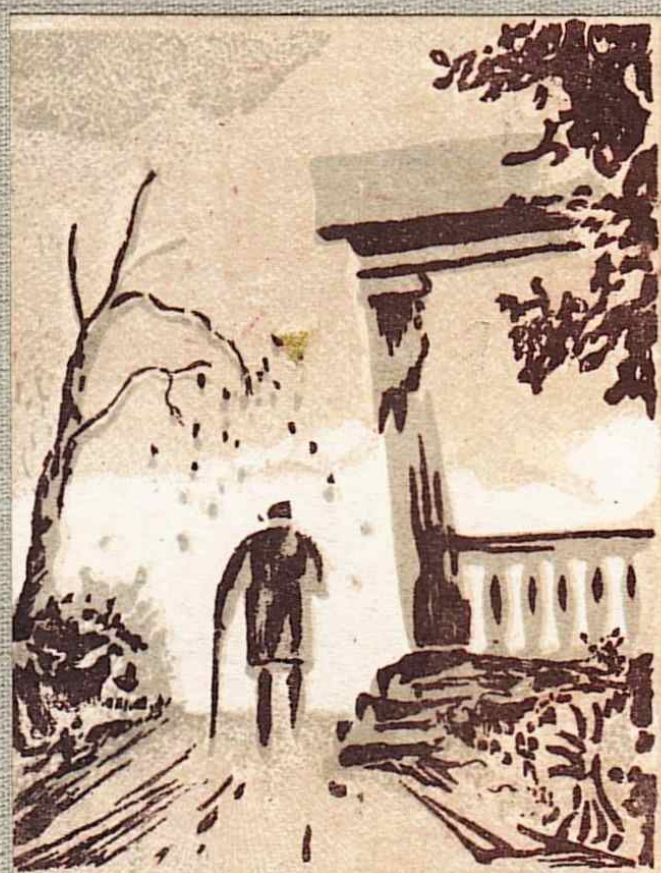

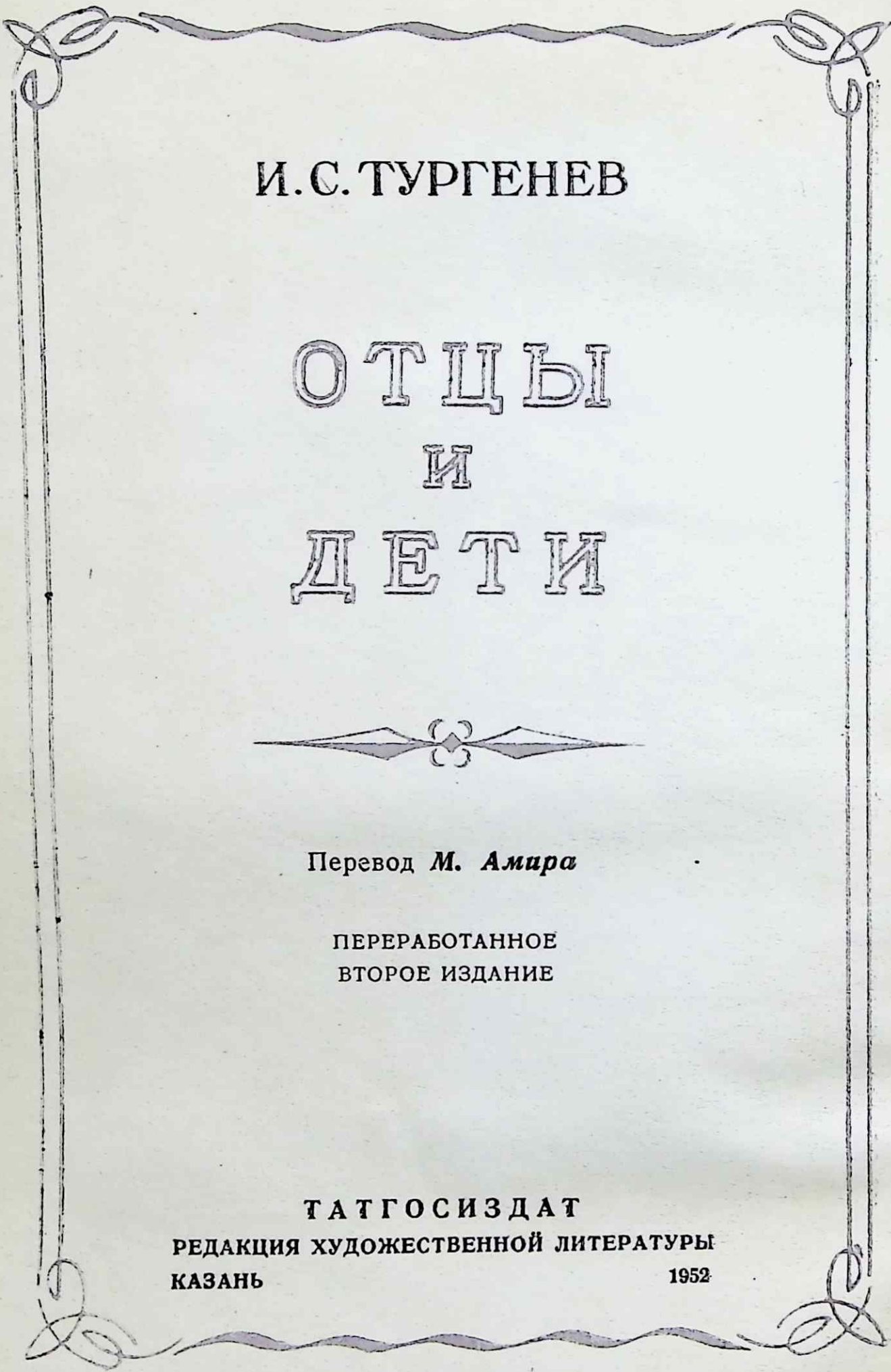

И. С. ТУРГЕНЕВ

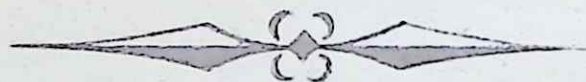
АТАЛАР
һәм
БАЛАЛАР

ТАТГОСИЗДАТ
1952

И. С. ТУРГЕНЕВ

ОТЦЫ
И
ДЕТИ

Перевод *М. Амира*

ПЕРЕРАБОТАННОЕ
ВТОРОЕ ИЗДАНИЕ

ТАТГОСИЗДАТ
РЕДАКЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
КАЗАНЬ

1952

И. С. ТУРГЕНЕВ

АТАЛАР
ҺӘМ
БАЛАЛАР

М. Әмир тәржемәсе

ТӘРЖЕМӘНҖ ТӨЗӘТЕЛГӘН
ИКЕНЧЕ БАСМАСЫ

ТАТГОСИЗДАТ
МАТУР ӘДӘБИЯТ РЕДАКЦИЯСЕ
КАЗАН

1952

ТТЖА

*

* *

Жаваплы редакторы

Г. Зайнашева

Тышлык художнигы

Л. Осинский

* *

*

*Виссарион Григорьевич
Белинский истәлегенә
багышлана.*

1859 нчы елның 20 нче мае иде.

*** юлы өстендәге юлаучылар йортының тәбәнәк болдырына яше кырыктан үтеп барган, яланбаш, өстенә тузанланып беткән пальто һәм шакмаклы чалбар кигән бер барин чыкты.

Ул үзенә хезмәтчесенә — иягенә аксыл йон үскән, тулы битле, кечкенә һәм нурсыз күзле егеткә мөрәжәгать итте:

— Я, Петр? Күренмиләрме әле?

Бөтен жиреннән: колагындагы фирүзә алкасыннан да, буялып, төрле төскә кереп беткән чәчләреннән дә, нәзакәтле хәрәкәтләреннән дә, кыскасы, бөтен жиреннән иң яңа, камилләшкән буын кешесе икәнә күренеп торган хезмәтче түбәнчелек белән юл ягына карап алды да: «Юк шул, барин, күренмиләр», — дип җавап кайтарды.

— Күренмиләрме? — дип кабатлады барин.

— Күренмиләр, — дип тагын бер кат җавап кайтарды хезмәтче.

Барин көрсенеп куйды да скамьяга утырды. Ул шулай, аякларын скамья астына жыеп утырган хәлдә, уйга чумып, тирә-ягына каранган арада, аның кем булуы белән укучыны таныштырып үтик.

Николай Петрович Қирсанов дип атыйлар аны. Шушы юлаучылар йортыннан унбиш чакрым ераклыкта аның ике йөз крестьянлы, яки, — крестьяннардан бүленеп «ферма» хужасы булганнан бирле үзе сөйләп йөрүенчә әйтсәк, — ике мең десятина жирле яхшы утары бар. Аның атасы 1812 нче елгы сугышта катнашкан генерал булган; аз белемле, тупас кына рус булган ул, ләкин явыз кеше булмаган, бөтен гомере буена лямка тарткан, башта бригада, аннары дивизия командиры

булган һәм һәрвакыт провинциядә яшәгән, зур чин иясе булу аркасында, ул анда шактый әһәмиятле роль уйнаган. Николай Петрович, үзенә абыйсы Павел кебек үк (аның турында сүз алда булыр), Россиянең көньягында туган һәм ундүрт яшенә кадәр өйдә, арзанлы гувернерлар, жөгәнсез, ләкин ялагай адъютантлар һәм башка шундый полк һәм штаб кешеләре янында тәрбияләнгән. Аның анасы Колязиннар фамилиясеннән чыккан, кыз чагында Agathe, ә генерал хатыны булгач — Агафоклея Кузьминишна Кирсанова — «матушка-командирша» дип йөртелә торган кешеләр жөмләсеннән булган; башына купшы чепчик, өстенә шаулап торган ефәк күлмәк киеп йөргән ул, чиркәүдә тәрә янына беренче булып килә, һәрвакыт күп һәм кычкырып сөйли торган булган, балаларын иртә белән үзенә кулын үбәргә гадәтләндергән, ә кич, фатиха биреп, аларны йокларга озаткан, — кыскасы, жаны теләгәнчә яшәгән. Николай Петрович, — батырлыгы белән аерылмау гына түгел, хәтта куркак кушаматы алган булса да, — генерал улы сыйфатында, абыйсы Павел шикелле, хәрби хезмәткә керергә тиеш була, ләкин хәрби хезмәткә билгеләнүе турында нәкъ хәбәр алган көнне аягын сындыра да, ике ай чирләп ятып, гомергә «аксак» булып кала. Атасы аңардан кул селкеп, аны штатский итеп жиберә. Ул аны унсигез яше тулу белән Петербургка алып барып, университетка урнаштыра. Бу вакытта аның абыйсы гвардия полкында офицер була. Алар икесе бер квартирада тора башлыйлар. Ана ягынан үзләренә абый тиеш кеше булган зур гына түрә Илья Колязин ерактан торып кына аларга күз-колак була. Аталары үз дивизиясенә, үзенә жәмәгәтә янына кайта һәм сирәк-сирәк кенә улларына чирек табак күләмендәге соры кәгазьгә писарьларча сызгалап язылган хатлар жибереп тора. Ул хатларның ахырында зур тырышлык белән кыландырып, бормаландырып язылган мондый имза ярылып ята: «Пиотр Кирсаноф, генерал-майор». 1835 нче елны Николай Петрович, кандидат исеме алып, университеттан чыга, ә шул ук елны уңышсыз смотр өчен отставкага чыгарылган генерал Кирсанов хатыны белән Петербургка күчеп килә. Таврический бакчасы янында йорт алып, Английский клубка¹ язылырга да

¹ Английский клуб — заманында бу клубка бары бик бай һәм атаклы нәселдән булган алпавытлар һәм түрәләр генә член булып керә алганнар.

өлгерә ул, ләкин кинәт үлеп китә. Агафоклея Кузми-
нишна да аңардан соң озак яшәми: башкаладагы тын
тормышка күнегә алмый; ире отставкага чыкканнан соң
башланган күнелсез көн кичерү аны тәмам киптерә.
Николай Петрович исә, ата-аналары исән чакта ук,
аларны шактый хәсрәткә дучар итеп, үзенә әүвәлге
квартира хужасы чиновник Преполовенский кызына
гашыйк булып өлгерә; төскә-биткә чибәр, сөйкемле һәм,
ул вакыттагыча әйтсәк, тәрәкыйи иткән кыз була ул:
журналларның «Фәннәр» бүлегендәге житди мәкаләләр-
не укып бара. Матәм көннәре үтеп китү белән, Николай
Петрович ул кызга өйләнә һәм, таныш-белешлек аркылы
атасы урнаштырган Уделлар министрлыгында хезмәт
итүен ташлап, үзенә Машасы белән рәхәт көн күрүгә
күчә; башта Урман институты янындагы дачада тора
ул, аннары шәһәрдә, чиста болдырлы, салкынча заллы
көчкәнә, матур квартирада яши, ниһаять — авылга күчә;
озак та үтми, аның улы Аркадий дөньяга килә һәм ул
шунда бөтенләйгә нигезләнәп кала. Алар хатыны белән
бик яхшы һәм тыныч яшиләр: бервакытта да диярлек
бер-берсеннән аерылышмыйлар, бергәләп китаплар
укыйлар, бергәләп дүрт кул белән фортепьянода уйный-
лар, дуэтлар җырлыйлар; хатыны гөлләр утырта һәм
кош-корт өстеннән күзәтчелек итә, Николай Петрович
сирәк-сирәк ауга чыккалый һәм хужалык эше белән
шөгыльләнә, ә Аркадий, шулай ук яхшы һәм тыныч
итеп, үсә дә үсә. Ун ел гомер төш шикелле үтеп китә.
47 нче елны Кирсановның хатыны вафат була. Николай
Петрович бу хәсрәтне көч-хәл белән кичерә, берничә
атна эчендә чәчләренә чал керә; берәз хәсрәтен тара-
тып кайту нияте белән, чит илләргә чыгарга да җыена,
тик нәкъ шул чорда 48 нче ел вакыйгалары баш-
ланып китә. Ул ихтыярсыз авылга кире кайтырга мәҗ-
бүр була һәм, шактый озак вакыт берни дә эшләми йөр-
гәннән соң, хужалыгына үзгәрешләр кертү белән
шөгыльләнә башлый. 55 нче елны ул үзенә улын уни-
верситетка илтә; улы белән бергә Петербургта өч кыш
уздыра ул, беркая да диярлек чыгып йөрми, Аркадий-
ның иптәшләре белән якынак танышырга тырыша. Тик
соңгы кышны гына ул Петербургка бара алмый кала.
Һәм менә инде без аны хәзер, 1859 нчы елның маенда,
тәмам чәчләре агарган, гәүдәсе тулыланган һәм берәз
бөкрәя төшкән хәлдә күрәбез: ул улын, — кайчандыр үз

башыннан үткән кебек үк, кандидат исеме алып чыккан Аркадиен көтә.

Хезмәтче, әдәп саклау йөзеннән булса кирәк, ә бәлки барин күзенә күренеп торасы килмичәдер, капка ышыгына кереп, трубка кабызып жибәрде. Николай Петрович, башын түбән салындырып, үзе утырган болдырнын тузган баскычларын күзәтә башлады: баскычлар өстендә бер олы гына чуар чеби үзенен зур, сары тәпиләре белән каты-каты басып, арлы-бирле йөрөп тора; рәшәткә өстенә назланып кына бөгәрләнеп яткан шапшак мәче аңа усал-усал карап куя. Кояш кыздыра; ярым карангы өйәлдә эченнән жылы арыш ипиә исе килә. Безнең Николай Петрович уйга чумды. Өзлексез бер уй урала иде аның башында: «Улым... Кандидат... Аркаша...» Башка берәр нәрсә турында уйларга да тырышып карый, ләкин һаман шул ук уйлар әйләнеп килә иде аңа. Мәрхүмә хатыны исенә төштә аның... «Бу көнне күрә алмады шул!» дип пышылдады ул, көрсенеп... Юл өстенә симез генә бер күк күгәрчен килеп төштә һәм, ашыга-ашыга, кое янында жыелып яткан суны эчәргә китте. Николай Петрович шул күгәрченне күзәтә башлады, ә колаклары якынлашып килгән тәгәрмәч тавышларын ишетә иде инде.

Капка ышыгыннан бик тиз килеп чыккан хезмәтче дә:

— Шулар бугай,— дип хәбәр итте.

Николай Петрович сикереп торды һәм күзләрен юл буйлап алга төбәде. Анда өч ат жигелгән тарантас күренде, тарантаста студент фуражкасы кырпусы ялтырап китте, кадерле улының таныш йөзе күзгә чалынды...

— Аркаша! Аркаша! — дип кычкырды Кирсанов һәм, кулларын болгый-болгый, каршы йөгәрде... Бераздан соң аның иреннәре яшь кандидатның тузанланган һәм җилгә каралган сакалсыз яңагын үбә иде инде.

— Кагынырга ирек бир инде, әти,— диде Аркадий, юлда килү белән бераз карлыккан, ләкин яңгыравыклы яшь тавыш белән; әтисенен иркәләүләренә каршы күңелле шаярып җавап бирә иде ул: — Бөтенләй буяп бетерермен бит үзеңне.

— Зарар юк, зарар юк,—дип кабатлады Николай Петрович, мөлаем елмаеп, кулы белән улының шинель якасын һәм үзенә пальтосын каккалап алды.— Күрсәт әле үзәңне, күрсәт,—дип өстәде ул берәз читкәрәк тартылып һәм үзе шунда ук: «Менә бирегә, бирегә... атларны жигегез тизрәк», дип сөйләнә-сөйләнә, ашыгыч адымнар белән дворга таба атлады.

Николай Петрович улына караганда артыграк борчылган һәм берәз аптырап, каушап калгансыман кебек күренә иде.

Аркадий аны туктатты.

— Атакай,—диде ул,—сине менә үземнең якын дустым Базаров белән таныштырырга рәхсәт ит, аның турында мин сиңа бик еш яза идем, хәтерендәдер. Шундый сөйкемлелек күрсәтте ул — безгә кунакка килергә риза булды.

Николай Петрович жәһәт кенә әйләнәп карады һәм, әле генә тарантастан төшкән озын буйлы, өстенә чуклы озын балахон кигән кеше янына килеп, аның ашыкмыйча гына сузылган ялангач, кызыл кулын кысты.

— Чын күңелдән шатмын,—диде ул.— Безгә килергә булган яхшы ниятегез өчен рәхмәт, ышанамын ки... исемегезне белергә рәхсәт итегез?

Базаров, ялкау гына итеп, ләкин ирләрчә калын тавыш белән:

— Евгений Васильевич, — дип җавап бирде һәм, балахонының якасын кайтарып, Николай Петровичка үзенә бөтен йөзән күрсәтте. Аның киң маңгайлы, өскә таба жәенкерәк булып, аска таба очлаеп килгән борынлы, зур яшькелт күзле һәм ком төсле чикә сакаллы, озынча, арык йөзә тыныч елмаю белән жанланып китте; анда үз-үзгә ышанучанлык, акыллылык чагылып тора иде.

— Ышанамын ки, сөекле Евгений Васильич, сезгә бездә күңелсез булмас,—дип дәвам итте Николай Петрович.

Базаровның юка иреннәре аз генә кыймылдап куйды, ләкин ул берни дә әйтмәде, фәкать фуражкасын гына күтәрә төште. Аның баш сөягенә зурлыгы һәм чыгынкылы булуы аксыл коңгырт төстәге озын һәм куге чәчләре үтә дә беленеп тора иде.

Сүзгә тагын Николай Петрович башлады.

— Я, нишлибез соң, Аркадий,—диде ул улына

борылып,— хэзер үк атларны жиктерикме? Әллә эзрәк ял итәргә телисезме?

— Өйдә ял итәрбез, атакай, жиктер.

— Хэзер, хэзер,— диде атасы.— Әй, Петр, ишетәсеңме? Тизрәк бул, туганкай, жиктер атларны!

Һәр яктан камилләшкән хезмәтче сыйфатында, яшь баринның кулын үбәргә килмичә, аңа ерактан гына баш иеп хөрмәт күрсәткән Петр, яңадан капка артына кереп, күздән югалды.

Бу арада Аркадий хужа хатын китергән калай чүмечтән су эчә, ә Базаров трубкасын кабызып, ат тугаручы ямщик янына килгән иде. Николай Петрович һаман тынгысызланды.

— Мин бирегә коляска белән килдем,— диде ул улына.— Кирәк булса, синең тарантаска жигәргә дә тройка бар. Тик коляска ике генә урынлы инде. Шуңа аптырабрак торам, менә синең иптәшең ничек итеп...

— Ул тарантаска утырып барыр,— дип бүлдерде аны Аркадий акрын тавыш белән.— Син аның белән бик тәкәллефләнмә. Ул гажәп әйбәт егет, шундый гади— менә күрерсең әле.

Николай Петровичның кучеры атларны алып чыкты.

— Я, тизрәк әйлән, сакалбай! — диде Базаров ямщикка.

Кулларын толып ертыгына тыккан хәлдә, шунда ук торган икенче ямщик Базаровның бу сүзен эләктереп алды.

— Ишетәсеңме, Митюха, барин ничек атады үзеңне? — диде ул.— Нәкъ сакалбай шул.

Митюха фәкать бүреген генә селкетте һәм төпкә жигелеп килгән тирле атның дилбегәсен тартып алды.

— Тизрәк, тизрәк, егетләр, булышыгыз,— дип қычкырды Николай Петрович:— Аракылык булыр!

Берничә минут эчендә атлар жигелеп бетте, ата белән угыл коляскага урнаштылар. Петр кузлага утырды; Базаров тарантаска сикереп менде дә башын күн мендәргә куйды, — экипажлар кузгалып та киттеләр.

III

— Менә ничек бит ул, ниһаять син кандидат булып өйгә кайттың,— диде Николай Петрович, Аркадийның әле иңбашына, әле тезләренә кагылып. — Ниһаять!

Аркадийның исә, бөтен күңеле чын шатлык һәм балаларча диярлек куаныч белән тулы булуга карамастан, сүзне мондый дулкынланулы хәлдән тизрәк гади төскә борып җибәрәсе килә иде.

— Ә абзый ничек? Исән-саумы? — диде ул.

— Исән-сау. Ул минем белән бергә сине каршы алырга килмәкче иде дә ни өчендер килмәскә булды тагы.

— Ә син мине озак көттеңме? — дип сорады Аркадий.

— Биш сәгать чамасы.

— Сөекле атакай!

Аркадий, җәһәт кенә борылып, атасын битеннән үбеп алды. Николай Петрович акрын гына көлеп җибәрде.

— Ә нинди шәп ат хәзерләп куйдым мин сиңа, — диде ул. — Менә күрерсең. Бүлмәңне дә обойлап куйдык.

— Ә Базаровка бүлмә бармы?

— Аңа да табылыр.

— Зинһар кадерлә син аны, атакай. Аның белән дус булуның миңа никадәр кыйммәт икәннен аңлата алмыйм сиңа.

— Күптән таныштыңмы үзе белән?

— Күптән түгел әле.

— Үткән кыш мин аны күрмәгән идем шул. Нинди эш белән шөгыльләнә?

— Аның төп фәне — табигать гыйлеми. Болай барын да белә инде ул. Киләсе елга докторлыкка имтихан тотарга тели.

— Ә! медицина факультетында икән, — дип куйды Николай Петрович һәм тынып калды. Аннары, кулы белән бер якка күрсәтеп: — бу безнең мужиклар килә түгелме, Петр? — дип сорады.

Петр барины күрсәткән якка карады. Анда берничә арбалы, авызлыкلامый җигелгән атларын кызу юырттырып, тар гына юл буйлап узып баралар; арба саен бер я ике мужик утырган, өсләренә җилбәгәй генә толып кигәннәр иде.

— Дөрөс, шулар, — дип куйды Петр.

— Кая баралар алар, шәһәргәме икән әллә?

— Шәһәргә баралар булыр, — диде Петр. Аннары, мыскыллы чырай белән: — Кабакка! — дип өстәп куйды һәм, бу фикерен дөрөсләтергә теләгәндәй, кучерга таба иелә төште. Ләкин кучер кымшанмады да: ул яңа карашларга колак салмый торган иске фикерле кеше иде.

— Быел мужиклар белән эшләр мәшәкәтьлерәк минем,— дип сүзен дәвам итте Николай Петрович, улына карап.— Иманаларын түләмиләр. Нишләмәк кирәк алар белән?

— Ә ялланган эшчеләреңнән канәгатьме син?

Николай Петрович тавышын теш арасыннан гына чыгарып җавап бирде:

— Әйе, тик шунысы бәла — котырталар үзләрен, шуның аркасында, күнел биреп тырышу юк. Сбруйны бозалар. Сөрүен, әйтергә кирәк, ярыйсы сөрделәр. Торабара җайланыр әле... Ә сине хужалык эшләре кызыксындырамыни соң хәзер?

Аркадий, атасының соңгы соравына җавап бирмичә:

— Күлгә юк сездә, менә шунысы җайсыз, — дип куйды.

— Балкон өстенә төн ягыннан зур итеп маркиза¹ ясаттым мин,— диде Николай Петрович.— Хәзер һавага чыгып ашарга да мөмкинлек бар.

— Ничектер, бөтенләй дачага охшап китәр инде ул... хәер, болар бары да вак мәсьәлә. Һава нинди яхшы биредә! Нинди хуш ис! Бу яклардагы шикелле хуш ис дөнъяның башка бер җирендә дә юктырсыман тоела миңа. Күк йөзе дә биредә...

Аркадий, кинәт сүздән тукталып, күз кырые белән генә артка таба карап алды да, тынып калды.

— Билгеле,— дип куйды Николай Петрович,— туган җирең бит бу синең, биредә сиңа бөтен нәрсә бүтәнчә күренергә тиеш...

— Анысы, атакай, кеше өчен кайда туган булсаң да барыбер инде.

— Шулай да...

— Юк, анысы бөтенләй барыбер.

Николай Петрович улына ян ягыннан күз салып алды һәм, алар арасында яңадан сүз башланганчы, ярты чакрым чамасы җир үтелде.

— Хәтерләмим, язган идем микән мин сиңа,— дип сүзне яңадан башлады Николай Петрович:— синең няняң, Егоровна, үлдә бит.

— Шулаймыни? Мескен карчык! Ә Прокофьич исәнме?

¹ *Маркиза* — (французча) бу урында — кояштан ышыклану өчен балконга эленә торган киндер пәрдә.

— Исән һәм бер дә үзгәрергә исәбе юк. Һамаң шулай мыгырдап, теңкәгә тиеп йөри. Марьинода гомумән синең өчен зур үзгәрешләр булмас.

— Приказчигың һамаң да шулмы?

— Ә менә приказчикны алыштырдым. Мин моннан ары үземдә андый азат ителгән крепостнойларны, элекке хезмәтчеләрне тотмаска карар бирдем, яки, тотсам да, аларны җаваплы эшкә куймаска булдым. (Аркадий күзләре белән Петрга ымлап куйды.) Il est libre, en effet¹,— диде Николай Петрович тавышын акрынайтып,— ләкин ул бит камердинер. Хәзер минем приказчигым мещаннардан; эшлекле егет булырга охшый. Елына ике йөз илле сум билгеләдем үзенә. Хәер...— Николай Петрович, эчтән борчылган чакларында була торган гадәте буенча, кулы белән маңгаен һәм кашын ышкып куйды, — мин сиңа әле генә Марьинода синең өчен үзгәреш булмас, дигән идем дә... алай диюем бик үк дәрәс түгел икән. Сиңа алдан белдереп куюны үземнең бурычым саныйм, хәер...

Ул бик аз гына вакытка тотылып калды һәм аннары, француз теленә күчеп, сүзен дәвам иттерде:

— Әхлак сөюче таләпчән кешеләр минем болай күңеләмдәген ачык әйтүемне, бәлки, урынсыз санарлар иде; ләкин, беренчедән, аны яшерергә ярамый, икенчедән исә, атаның угылга мөнәсәбәте турында минем һәрвакыт махсус принципларым булып килүе сиңа мәгълүм нәрсә. Хәер, син, әлбәттә, мине гаепләргә дә хаклы булырсың. Минем яшәткә кеше өчен... Кыскасы, ул... ул кыз — ихтимал, син аның турында ишеткәнсендер дә инде...

— Феничканы әйтәсеңме? — диде Аркадий исе китмигә генә.

Николай Петрович кызарып китте.

— Зинһар, аның исемен кычкырып әйтмә, — диде ул.— Әйе, билгеле... ул хәзер миндә тора. Аны мин өйгә урнаштырдым... ике кечкенә бүлмә бар иде бит... Хәер, аны күчерергә дә мөмкин.

— Куйсана, атакай, ни өчен?

— Синең дузың бездә кунак булып ятачак бит... уңайсыз...

— Базаров турында син, зинһар, борчылма. Ул андый нәрсәләрдән өстен тора торган кеше.

¹ Ул чыңлап та азат ителгән кеше (французча).

— Ниһаять, синнән дә уңайсыз...— диде Николай Петрович.— Ишек алдындагы флигель бик начар шул— шунысы бәла.

— Куйсана, атакай,— диде Аркадий:— минем алдымда гафу үтенгәнсыман сөйләшәсең; ничек оялмыйсың син?

— Әлбәттә, миңа оят булырга тиеш,— диде Николай Петрович. Ул һаман кызарганнан-кызара бара иде.

— Житәр, атакай, житәр. Кызган мине! — Аркадий сөйкемле елмаеп куйды. «Нәрсә турында гафу үтенеп тора инде» дип уйлады ул күңеленнән. Яхшы, йомшак күңелле атасына карата иркә түбәнчелек күрсәтү тойгысы чолгап алды аны, бер үк вакытта үзендә ниндидер яшерен өстенлек барлыгын да хис итә иде ул. Үзен инде белемле һәм ирекле итеп тоюдан туган ихтыярсyz рәхәтлек хисенә бирелеп, Аркадий бер үк сүзгә кабатлап куйды:— Житәр, атакай, зинһар.

Николай Петрович әле һаман да кулы белән маңгаен угалауда дәвам итә иде. Бармак арасыннан гына улына күз төшереп алды ул һәм бу минутта нәрсәдер аның йөрәген чәнчеп куйды... Ләкин ул моның өчен күңеленнән үз-үзен гаепләргә ашыкты.

Шактый озак вакыт сүзсез барганнан соң ул:

— Менә хәзер безнең кырлар башланды,— дип куйды.

— Ә алда күренгән энә теге урман безнеке шикелле? — дип сорады Аркадий.

— Әйе, безнеке. Тик мин аны саттым инде. Быел аны кисеп алачаклар.

— Нигә саттың син аны?

— Акча кирәк булды, аннары килеп, мужикларга китәсе жир бит ул.

— Сиңа имана түләмәүче мужикларгамы?

— Анысы инде алар эше; шулай да, кайчан булса да, барыбер түләячәкләр бит.

— Урман кызганыч,— дип куйды Аркадий һәм тирә-якны карарга тотынды.

Алар узып барган урыннар гүзәл күренешләргә бай дип әйтерлек түгел иде. Офыкка кадәр гел кырлар гына жәелеп ята; кай урыннарда калкурак, кай урыннарда тәбәнәгрәк булып жәелгән бу кырлар өстендә кечкенә-кечкенә урманнар күренгәли; тирәләренә сирәк һәм тәбәнәк булып куаклар үскән, чокырлар очраштыргалый

Һәм бу күренешләр үзләренең әби патша заманында төшерелгән планнарын хәтерләтәләр иде. Шулай ук: ярлары ашалган кечкенә елгалар да; начар гына итеп буылган кечкенә-кечкенә буалар да; түбә саламнары күбесенчә яртылаш очып беткән тәбәнәк өйләрдән торган вак-вак авыллар да; бушап калган ындырлар тирәсендә читән стеналары кыгаеп беткән, ишекләре кара булып ыржаеп торган әвеннәр дә очрый. Әле акшарлары кубып төшкән таш чиркәүләр, әле тәреләре кыгайган, каберлекләре жимерелеп беткән агач чиркәүләр күренеп кала. Аркадийның акрыңлап йөрәге кысыла барды. Үч иткән шикелле, өс-башлары өтелгән, начар атлар жиккән мужиклар очрый; сәләмәгә төренгән хәерчеләр төсле, кабыклары кубып, ботаклары сынып беткән тал агачлары күренә. Коры сөяккә калган ябык, кутырлы сыерлар канау буйларында комсызланып үлән ашап йөриләр. Әйтерсен, алар менә әле генә кемнеләр дәншәтле, үтергеч тырнакларынан ычкынганнар... Бу хәлсез хайваннарның кызганыч кыяфәтләре аша Аркадийның күз алдына, язгы матур көн уртасында, бураннардан, карлардан, салкыннардан торган күңелсез, очсыз-кырыйсыз дәрәжәдә озын кыш өрәге килеп басты... «Юк,— дип уйлады ул,— бай жирләр түгел бу, муллыгы белән дә, тырыш хезмәткә белән дә исне китәрә алмый ул, аңа бу хәлендә калырга ярамый, ярамый, үзгәртүләр кирәк биредә... ләкин ул үзгәрешләргә ничек эшләргә, нәрсәдән башларга?..»

Шуларны уйлап барды Аркадий... Ләкин ул үзенең уйлаганда, яз үзенең итә иде. Бөтен тирә-як алтынсу яшеллеккә күмелгән, агачлар, куаклар, үләннәр — һәм-мәсе дә акрын искән жылы жылның тын сулышы астында салмак һәм йомшак кына тирбәләр, һәр жирдә очсыз-кырыйсыз авазлар агымы тәшкил итеп, тургайлар сайрый; бибекләр әле тигез болын өстендә тирбәлеп кычкыралар, әле тавышсыз гына түмгәкләрдән түмгәкләргә йөгәрәләр; саф яшеллеккә күмелеп үсеп килгән сабан ашлыклары өстендә матур булып каралып, кара каргалар йөри; менә алар инде агарып килгән арыш арасына кереп югалалар һәм төтенләнеп торган дулкыннар арасында әллә нидә бер генә аларның башлары күренгәләп китә. Бу күренешләргә өзлексез карап бара торгач, Аркадийның уйлары акрынлап тарала барып, ниһаять бөтенләй юкка чыктылар. Ул, өстеннән

шинелен салып ташлады да, шундый шат, бөтенләй яшь малайларга охшаган чырай белән атасына карады, атасы аны яңадан кочып алмыйча булдыра алмады.

— Хәзер инде ерак калмады,— дип куйды Николай Петрович:— менә бу тауга гына күтәреләсе бар, аннан безнең өй күренеп тора. Без синең белән бик әйбәт яшәрбез, Аркадий, син миңа хужалык эшендә булышырсың, әгәр дә ул сиңа күңелсез булмаса. Безгә хәзер бер-беребез белән тыгыз бәйләнешергә, бер-беребезне бик яхшы белергә кирәк, шулай түгелме?

— Әлбәттә,— диде Аркадий.— Кара әле, нинди гаҗәп көн бүген!

— Син кайтуга бу, жан кисәгем. Әйе, язның иң матур чагы. Шулай да, Пушкин белән килешәм мин. Хәтерендәме, «Евгений Онегин»да болай ди ул:

Яз, яз, мәхәббәт вакыты,
Синең килүең нинди ямансу!
Нинди...

Тарантастан Базаров тавышы ишетелде.

— Аркадий! Шырпы жибер әле миңа. Трубка кабызрга ут юк.

Николай Петрович тынып калды, ә аны берәз гаҗәпләнү катыш тәэсирләнү белән тыңлый башлаган Аркадий кесәсеннән көмеш каплы шырпысын җәһәт кенә алды да, Петрга тоттырып, Базаровка жиберде.

— Сигарка кирәкме? — дип кычкырды Базаров тагын.

— Бир! — дип җавап кайтарды аңа Аркадий.

Петр, коляска янына кайтып, аңа шырпы кабы белән бергә юан, кара сигарка бирде, Аркадий аны шунда ук кабызып жиберде. Тирә-ягына каты, ачы тәмәке төтене таралды. Гомерендә тартканы булмаган Николай Петрович бу төтенгә чыдый алмады. Улын үпкәләтмәс өчен, аңа сиздермичә генә булса да, башын читкә борырга мәҗбүр булды.

Чирек сәгать вакыт узгач, экипажлар икесе дә түбәсе кызыл калай белән ябылган, стеналары сорыга буялган яңа агач өйнең болдыры янына килеп туктадылар. Марьино авылы — икенче исеме Яңа Бистә, яки крестьянналар телендә Ярлылар Хуторы дип йөртелгән авыл шушы иде инде.

Хужаларны каршы алу өчен йөгерешеп чыгучы хезмэтчеләр төркемә күренмәде; фәкать унике яшьләр чамасындагы бер кызчык кына күренде, аның артыннан бер яшь егет килеп чыкты: төймәләренә герб төшерелгән соры куртка кигән һәм үзе Петрга охшаган бу егет Павел Петрович Кирсановның хезмәтчесе иде. Ул коляска ишеген сүзсез генә ачты һәм тарантасның алъяпмасын ычкындырды. Николай Петрович, Аркадий һәм Базаров бергәләп, караңгы һәм бөтенләй буш диярлек зал аркылы узып, иң яңа зәвык белән жыештырылган бүлмәгә керделәр. Зал ишеге артында аларга яшь кенә бер хатын-кыз йөзе күренеп калды.

Николай Петрович картузын салып, чәчләрен селки-селки:

— Менә, өйгә дә кайтып життек, — дип куйды. — Хәзер инде, барыннан да элек, ашап алырга да ял итәргә кирәк.

— Ашап алу, чынлап та, начар булмас иде, — диде Базаров киерелеп һәм диванга утырды.

— Әйе, әйе, кичке ашны бирегез тизрәк, кичке аш! — диде Николай Петрович һәм бернинди сәбәпсез аяк тибеп куйды. — Менә Прокофьич үзе дә килде.

Өстенә бакыр төймәле көрән фрак кигән, муенына алсу яулык бәйләгән, ак чәчле, арык һәм карасу йөзле, алтмыш яшьләр чамасындагы бер кеше керде. Ул, елмаеп, Аркадийның кулын үпте һәм, кунакка баш иеп хөрмәт күрсәтте дә, кире ишек төбенә чигенеп, кулларын артына куйды.

— Менә, Прокофьич, — диде Николай Петрович, — ниһаять ул безнең яңга кайтты... Я? Ничегрәк күренә ул сиңа?

— Бик яхшы күренә, — диде карт һәм тагын елмайды, ләкин шунда ук, үзенең куе кашларын жыерып, житди кыяфәттә сорау бирде: — Өстәл хәзерләргә бое-расызмы?

— Әйе, әйе, зинһар. Тик, Евгений Васильич, сез башта үз бүлмәгезгә кермисезме?

— Юк, рәхмәт, кирәкмәс, — диде Базаров. — Тик чемоданым белән менә бу киёмне кертеп куярга гына кушыгыз. — Ул өстеннән балахонын салып бирде.

— Бик яхшы. Прокофьич, алыгыз аның шинелен.

(Прокофьич гажәпләнгән кыяфәттә, Базаровның «кием» дигән нәрсәсен ике кулына алды да, аны югары күтәрәп тоткан килеш, аяк очларына гына басып, чыгып китте.) — Ә син, Аркадий, үз бүлмәңә кереп чыкмыйсыңмы?

— Әйе, берәз чистарынып алырга кирәк,— диде Аркадий. Ләкин ул ишектән чыгам дигәндә генә, кунак бүлмәсенә, өстенә инглизчә тегелгән костюм киеп, купшы кыска галстук бәйләгән, аякларына кыска кунчылы ялтыр итек кигән, урта буйлы кеше килеп керде. Бу кеше Аркадийның атасы белән бертуган агасы Павел Петрович Кирсанов иде. Күрер күзгә кырык биш яшьләр чамасында кебек иде ул: аның кыска калдырып алынган чал чәче, яңа көмешсыман, күк тимгелле булып ялтырый, чытык, ләкин жыерчыксыз йөзе, нечкә һәм җиңел кискеч белән тырышып эшләнгән шикелле, гадәттән тыш нәфис һәм чиста булып, бу кешенең заманында искиткеч чибәр булганлыгын әйтеп тора иде; бигрәк тә озынчарак һәм саф кара күзләре матур иде аның. Нәфис һәм эре нәселдән икәне күренеп торган Павел Петровичның бөтен тышкы кыяфәте үзендә булган яшьлек зифалыгын, гадәттә егермедән узган кешеләрдә булмый торган очып торучанлыгын югалтмаган иде әле.

Ул үзенең озынча һәм алсу тырнаклы матур кулын, чалбар кесәсеннән алып, энесенә сузды; зур ахак төймә белән эләктереп куелган җиң очының кар кебек аклыгы янында аның кулы тагын да матуррак күренә иде. Башта европача «shake hands»¹ күрешкәннән соң, ул, рус гадәте буенча, энесе белән өч тапкыр үбеште, ягъни үзенең хуш ис аңкытып торган мыегын өч тапкыр аның битенә тидереп алды һәм: «Хуш килдегез, рәхим итегез», дип куйды.

Николай Петрович аны Базаров белән таныштырды: Павел Петрович үзенең сыгылмалы сынын җиңелчә бөгеп, чак кына елмайды, ләкин кулын бирмәде, хәтта кире кесәсенә тыгып куйды. Нәзакәтле сыгылып, иңбашларын жыергалап:

— Мин инде сезне бүген кайтмыйлар икән дип уйлаган идем,— диде ул ягымлы тавыш белән, ап-ак гүзәл тешләрен күрсәтеп.— Юлда берәр хәл булдымы әллә?

¹ Кул кысу (инглизчә).

— Берни дә булмады,— дип жавап бирде аңа Аркадий:— болай, бераз акрынрак кайттык. Шуңа күрә дә бүре шикелле ачыктык. Атакай, Прокофьичны ашыктыр инде син, ә мин хәзер әйләнәп керәм.

— Тукта, мин дә синең белән барам! — диде Базаров, кинәт кенә диваннан торып. Яшьләр икесе дә чыгып китте.

— Анысы кем? — дип сорады Павел Петрович.

— Аркашаның дусы. Аның әйтүенә караганда, бик акыллы кеше булырга кирәк.

— Ул бездә кунак булачакмы?

— Әйе.

— Шул озын чәчле кешеме?

— Әйе, шул.

Павел Петрович тырнаклары белән өстәлгә суккалап алды.

— Минемчә, Аркадий үзен бераз *s'est dègourdi*¹, — дип куйды ул. — Аның кайтуына мин шат.

Аш янында аз сөйләштеләр. Бигрәк тә Базаров берни дә сөйләмәде диярлек, ләкин ашавын күп ашады. Николай Петрович, үз теле белән әйткәндә, үзенң фермерлык тормышында булган төрле вакыйгалар турында сөйләде, хөкүмәт тарафыннан алда үткәреләчәк чаралар турында, комитетлар, депутатлар турында, машиналар китерүнең кирәклегә һәм башка шундый нәрсәләр турында фикер йөртте. Павел Петрович аш бүлмәсе буйлап акрын гына арлы-бирле йөрәп торды (ул кичке ашны гомумән беркайчан да ашамый иде); рюмкага тутырып куелган кызыл аракыны сирәк-сирәк кенә капкалап куя һәм тагын да сирәгрәк сүз кушкалый иде ул. Сүз дигәнә дә: «Ә! Әһә! Ым!» кебек ымлыклардан гыйбарәт иде аның. Аркадий Петербургтагы яңалыklar турында берничә сүз әйтте, ләкин ул үзендә бераз уңайсызлану сизә иде. Мондый уңайсызлану, гадәттә, әле яңа гына балалыктан чыккан яшьләрдә, аны әле һаман да бала итеп карарга гадәтләнгән кешеләр янына кайткан чакларда була. Шундый уңайсызлану нәтижәсендә Аркадий сүзен кирәксезгә озайтып жибәрә, «атакай» сүзен кыстырмакка тырыша иде. Хәтта ул бер тапкыр, тартынып кына булса да, «атакай» урынына «әти» дип тә дәште; аннары, тиешеннән артык бәйсезләнәп китеп, стаканга

¹ Бәйсезрәк тотә башлаган (французча) .

аракыны үзе телэгэнгә караганда шактый күп артык итеп салды һәм эчеп бетереп куйды. Прокофьич аңардан күзләрен алмыйча, иреннәрен генә кыймылдатып торды. Кичке аштан соң һәммәсе дә бик тиз таралыштылар.

Базаров, өстенә халат киеп, кыска саплы трубкасын тарта-тарта, Аркадийның ятагы кырында утырган хәлдә, болай диде:

— Ә синең агаң экәмәтрәк кеше күренә. Авыл жирендә шул кадәр купшылык нигә кирәк. Кемнең исен китәрә ул. Тырнаклары соң, тырнаклары! Тот та күргәзмәгә жибәр!

— Син бит әле аны белмисең,— дип җавап бирде аңа Аркадий.— Заманында арслан иде бит ул. Аның тарихын сөйләрмен әле мин сиңа. Чибәрлеге белән хатын-кызларның башын әйләндергән кеше ул.

— Менә ничек икән! Димәк, иске гадәт буенча. Тик, кызганычка каршы, биредә кемнең исен китәрү өчен тырышырга. Мин аның бөтен жирен карап чыктым: якалары шундый экәмәт, таштан ясаган кебек; иякләре шундый тырышып кырылган. Көлке бит бу, Аркадий Николаич, ә?

— Шулайрак, ләкин ул үзе болай яхшы кеше.

— Искергән күренеш! Ә этиң ярыйсы егет. Тик юкка шигырьләр укып маташа, хужалык эшен дә рәтләп аңлавы икеле, ләкин үзе яхшы күңелле кеше.

— Алтын кеше ул минем эти.

— Сиздеңме син, ул үзен бик кыюсыз тота.

Аркадий, үзендә дә шундый кыюсызлык булмагандай, аның сүзен дөрөсләп, башын иеп куйды.

— Гажәп хәл,— дип дәвам итте Базаров.— Бу картлач романтикларны әйтәм! Үзләренең нерв системаларын ярсыту чигенә кадәр җиткерәләр дә, аннары... мепә шуннан инде табигый хәлләрен бозалар. Ярый, хуш! Минем бүлмәгә инглиз юынгычы куелган, ә бүлмәнен ишеге бикләнми. Шулай да анысын мактарга ярый — инглиз юынгычларын әйтәм; прогресс!

Базаров чыгып китте, ә Аркадийны шатлыклы тойгы чолгап алды. Туган өендә, таныш ятак өстендә, таныш юрган ябынып йоклавы нинди рәхәт. Бәлки ул юрганны бала чактагы нянясының шундый сөйкемле, изге һәм ару-талуны белмәс эшчән куллары сыргандыр. Аркадий, Егоровнаны хәтеренә төшереп, көрсенеп куйды

Һәм аның урыны жәннәттә булуын теләде... Үзе турында алладан берни дә теләмәде.

Аркадий да, Базаров та бик тиз йокыга киттеләр, ләкин өй эчендәге башкалар бик озак йоклый алмый ятты. Николай Петрович улы кайту уңае белән тынычлыгын югалтты. Ул, яткач та шәмен сүндермичә, кулларын баш астына куеп, озын уйларга бирелде. Ә абыйсы Павел Петрович ярты төн узганчы үзенең кабинетында, экрен генә көйрәп ятучы ташкүмер ягылган камин каршында, Гамбс¹ урындыгында утырды. Ул чишенмәде, тик аягындагы кыска кунычлы ялтыр итек-ләрән генә салып, алар урынына үкчәсез итеп эшләнгән кызыл төстәге кытай туфлие киде. Кулында «Galignani»² журналының соңгы номеры иде, ләкин ул укымады, аның күзләре камин эчендә бер бетеп, бер көйрәп янган зәңгәрсу ялкынга текәлгән иде... Хода белсен, кайларда гизгәндер аның уйлары, ләкин үткәннәр турында гына уйламый иде ул: чөнки чыраенда караңгылык һәм билгеле бер ноктага тупланганлык күренә иде аның, үткәндәге истәлекләр турында гына уйлаган кешенең исә чырае андый булмый. Ә арттагы кечкенә бүлмәдә, зур сандык өстендә, зәңгәр күкрәкчә кигән, кара чәчләре өстенә ак шәл салган яшь кенә хатын — Феничка утыра иде. Ул — әле нәрсәгәдер колак салып тыңлый, әле йокыга тала, әле ачык торган ишеккә карый, ә ул ишек артында кечкенә бала кровате күренә һәм йоклап ятучы баланың тигез сулавы ишетелә иде.

V

Икенче көнне иртән Базаров, башкалардан элек уянып, өйдән чыкты һәм, тирә-юньгә күз салып, күңеленән генә, «Әйе... ямьле урын түгел икән», дип куйды.

Николай Петровичка, крестьяннардан аерылгач, яңа утар өчен дүрт десятина чамасы тигез һәм ялангач кырны бүлеп алырга туры килгән иде. Шул урынга өй салды ул, ярдәмче каралтылар төзде, ферма корды, бакча утыртты, бер буа будырды һәм ике кое казытты; ләкин яшь агачлар бик акрын үстеләр, буага су бик аз

¹ Гамбс урындыгы — Петербургтагы мебель остасы Гамбс тарафыннан ясалган урындык.

² «Галль хәбәрләре» — Парижда, инглиз телендә чыккан журнал.

жыелды, коеларның да сулары тозлырак булып чыкты. Тик сирень һәм сәрви агачларыннан ясалган беседкагына ярыйсыкуе булып үсте, анда кайчакларда чэй эчкәлиләр һәм аш ашыйлар иде. Базаров берничә минут эчендә бакчадагы бөтен юлларны йөрөп чыкты, терлек йортын, ат абзарларын карады, йортта хезмәт итүче ике малайны очратып, шунда ук танышып та өлгерде һәм, алар белән бергә, ике чакрым чамасы ераклыктагы сазлыкка бака тотарга китте.

— Барин, ул бакалар сиңа нигә кирәк?— дип сорады малайларның берсе.

Базаровның, түбән катлау кешеләре белән сөйләшкәндә ярарга тырышмыйча, алар белән тәкәллефсез мөгамәләдә булса да, үзенә карата андый халыкның ышанычын казана белә торган аерым осталыгы бар иде.

— Бака миңа шуның өчен кирәк,— дип җавап бирде ул малайга:— мин аны ярып, эчендә нәрсәләр барлыгын карыйм; сиңең белән без дә шундый ук бакалар, тик без ике аяк белән йөри генә беләбез, шулай булгач, бакага карап, мин үзебезнең эчебездә нәрсәләр барлыгын да беләм.

— Ә анысы сиңа нигә кирәк?

— Син авырып китсәң, ә миңа сиңе дөваларга туры килсә, шул чагында ялгышмас өчен кирәк.

— Син духтырмыни?

— Әйе.

— Васька, ишетәсеңме, барин әйтә, без дә сиңең белән шундый ук бака, ди. Кызык!

— Мин бакадан куркам,— дип куйды Васька, житен шикелле ак башлы, утыртма якалы соры казаки кигән, ялан аяклы, жиде яшьләр чамасындагы малай.

— Нигә куркырга? Тешлимени ул?

— Ягез, философлар, керегез суга,— диде аларга Базаров.

Шул арада Николай Петрович та уянып, Аркадий бүлмәсенә юнәлде, ул кергәндә Аркадий киенеп беткән иде инде. Ата белән угыл террасага — маркиза күлэгәсенә чыктылар; терраса рәшәткәсе янындагы өстәл өстендә, зур-зур сирень букетлары арасында самовар кайнап утыра иде инде. Аркадийларны кичә беренче булып каршы алган кызчык килеп чыкты һәм нечкә тавыш белән:

— Федосья Николаевна сырхап тора, бирегә килә

алмый,— диде.— Ул миңа сездән сорарга кушты, чәйне үзегез ясыйсызмы, әллә Дуняшаны жибәрсенме?

— Үзем ясармын, үзем,— диде Николай Петрович ашыгып.— Син, Аркадий, чәйне нәрсә белән эчәсен, каймак салыпмы, әллә лимон беләнме?

— Каймак салып,— дип жавап бирде Аркадий һәм, берәз сүзсез торганнан соң сораулы тавыш белән:— Атакай,— дип куйды.

Николай Петрович, каушап, улына карады.

— Нәрсә? — диде ул.

Аркадий түбән карады.

— Атакай, әгәр дә минем соравым сиңа урынсыз күренсә, гафу ит,— дип башлады ул,— ләкин син үзеңнең кичәге ачылуың белән миңа да күңеләмдәген яшерми әйтергә юл ачтың... Ачуланмыйсыңмы?..

— Әйт.

— Син миңа, үзеңә шундый сорау бирергә батырчылык итәрлек кыюлык бирәсең... Фен... аның чәй ясарга килмәве биредә мин булганга күрә түгел микән?

Николай Петрович берәз гына читкәрәк борылды.

— Бәлки,— диде ул ниһаять:— аның карашынча... бәлки, ул ояла торгандыр...

Аркадий тиз генә атасына күз төшереп алды.

— Юкка ояла ул. Беренчедән, минем фикер юнәлешем сиңа билгеле (Аркадийга «минем фикер юнәлешем» дигән сүзне әйтү бик рәхәт иде), ә икенчедән — сиңең тормышыңа, сиңең гадәтләрәңә минем аз гына булса да комачаулык итәргә теләвем мөмкинме соң? Шунның белән бергә, сиңең начар кешене сайламаган булуыңа да мин ышанам, син аңа үзең белән бер өйдә торырга рөхсәт иткәнсең икән, димәк ул моңа лаеклы кеше; һәрхәлдә угыл атаны хөкем итә алмый; бигрәк тә мин, бигрәк тә сиңең кебек, беркайчан да, бер мәсьәләдә дә минем иркемне кысмаган атаны.

Аркадийның тавышы башта калтырабрак чыкты: ул үзең киң күңелле кеше итеп хис итә, ләкин, шул ук вакытта; үзенәң атасына үгет-нәсихәтсыман нәрсә укыганлыгын да аңлый иде; ләкин кешегә үз сүзләренәң яңгыравы көч бирүчән була, Аркадий да үзенәң соңгы сүзләрен нык итеп, хәтта көчле тәэсир калдырырлык итеп әйтте.

— Рәхмәт, Аркаша,— диде Николай Петрович тонык тавыш белән һәм аның бармаклары тагын маңгаенда,

жашлары өстендә йөри башлады. — Синен фикерләрен чынлап та гадел. Билгеле, әгәр дә ул кыз моңа лаеклы булмаса... Бу — нәфескә баш була алмаудан гына килеп чыккан эш түгел. Синен белән бу турыда сөйләшү уңайсыз миңа; ләкин син аның өчен бүген биредә булу читен икәнлекне, бигрәк тә кайтуыңның беренче көнөндә үк синен алдында күренү уңайсыз икәнлекне аңлайсың.

— Алай булгач, мин үзем аның янына барам! — диде Аркадий. Ул үзендәге киң күңеллелек тойгысының тагын да арта төшкәнлеген хис итте һәм утырган жиреннән сикереп торды. — Мин аңа миннән тартынып торуның бер дә кирәге юклыгын аңлатып бирермен.

Николай Петрович та торды.

— Аркадий, — диде ул, — ашыкма, аңла мине... Ничек инде алай... анда бит... Мин сиңа барын да әйтеп тә бетермәдем.

Ләкин Аркадий инде аны тыңлап тормады, йөгереп террасадан чыгып та китте. Николай Петрович анын артыннан карап калды һәм, оялудан, уңайсызланудан хәлсезләнеп, урындыкка утырды. Аның йөрәгә тибәргә тотынды... Бу минутта аның күз алдына улы белән алда булачак мөнәсәбәтенең сәер төс аласы котылгысыз икәнлеген килдеме, әллә бу мәсьәләгә бөтенләй кагылмаган булса да, моңа карап, улының аңа булган хөрмәте барыбер артыграк булмас иде икәнлегенә төшендеме, үз-үзен йомшаклыкта гаепләдеме — анысын әйтүе кыен: тик бу хисләр һәммәсә дә бар иде аңарда, ләкин алар фәкать сизенү, анда да әле ачык булмаган сизенү төсөндә генә иделәр; йөзеннән кызыллык китми, йөрәгә һаман тибә иде аның.

Ашыгып килгән аяк тавышлары ишетелде һәм террасага Аркадий килеп чыкты.

— Без таныштык, әти! — диде ул. Йөзөндә ниндидер ягымлы һәм саф тантана балкый иде аның. — Федосья Николаевна бүген чынлап та бик үк сау түгел икән, бирегә соңрак килергә булды. Ләкин син ни өчен миңа минем энем барлыгын әйтмәдең? Мин бит аны бүген менә хәзер генә түгел, ә кичә кич үк үбеп рәхәтләнгән булып идем.

Николай Петрович нидер әйтергә теләде, урыныннан торып, кочагын жәймәкче булды... Аркадий аның мучына ташланды.

— Бу ни хәл? Тагы кочаклашасызмы? — дигән та-

выш ишетелде арттан. Бу — Павел Петрович тавышы иде.

Аның шушы минутта килеп керүенә ата белән улы икесе бер дәрәжәдә куандылар; шундый күңел нечкәргән вакытлар була ки, аларны шулай да тизрәк уздырып жибәрәсе килә.

— Нигә гажәпләнәсен? — диде Николай Петрович күңелле чырай белән.— Ни гомердән бирле көттем мин Аркашаны... Кичәдән бирле карап туя алганым юк әле үзен.

— Бер дә гажәпләнмим,— диде Павел Петрович:— хәтта мин үзем дә аның белән кочаклашырга каршы түгел.

Аркадий агасы янына килде һәм тагын үзенң яңагына аның хуш исле мыеклары кагылуын тойды. Павел Петрович өстәл янына утырды. Аның өстендә инглиззавыкы белән купшы итеп тегелгән иртәнге костюм, башында кечкенә фәс иде. Бу фәс һәм игътибарсыз бәйләнгән галстук авыл тормышының ирекне кысмаганлыгын күрсәтеп торсалар да, тыгыз итеп каптырылган күлмәк якасы (дөрөс, ак түгел иде аның күлмәге, ә, иртәнге туалет таләп иткәнчә, чуар төстә иде) аның кырылган иягенә терәлеп тора иде.

— Кайда соң әле синең яңа дузың? — дип сорады ул Аркадийдан.

— Өйдә юк, ул һәрвакыт шулай иртә тора да кая булса да чыгып китә. Иң яхшысы, аңа игътибар итмәскә кирәк, кылануларны яратмый ул.

— Әйе, шулай икәнлегә күренә.— Павел Петрович ашыкмыйча гына икмәккә май ягарга тотынды.— Ул бездә озак кунак булачакмы?

— Ничек туры килер. Ул бирегә атасы янына кайтышлый тукталды.

— Ә атасы кайда тора?

— Безнең губернада ук. Моннан житмеш чакрым чамасы. Анда аның кечкенә утары бар. Элек полковой доктор булган кеше ди.

— Тэ-тэ-тэ-тэ... әйтәм лә аны, кайда ишеткән идем соң мин бу «Базаров» дигән фамилияне? дим. Николай, хәтерлисеңме, безнең атай карт дивизиясендә Базаров дигән бер табиб бар иде бит?

— Бар иде бугай шул.

— Дөрөс, дөрөс. Димәк шул табиб — аның атасы.

Һм! — Павел Петрович мыегын селкетеп куйды. — Э соң Базаров эфэнде үзе кем?

— Базаров кем дисезме? — Аркадий көлеп куйды. — Теләсәгез, мин сезгә аның кем икәннен әйтеп бирәм.

— Әйтеп бир, зинһар, энекәш.

— Ул нигилист.

— Ничек? — диде Николай Петрович. Э Павел Петрович, очына бер кисәк май эленгән пычагын күтәргән хәлдә, хәрәкәтсез калды.

— Ул нигилист, — дип кабатлады Аркадий.

— Нигилист, — диде Николай Петрович. — Бу, минемчә, латинча «*nihi*l» ягъни «б е р н и д ә» дигән сүздән алынган булырга тиеш; димәк бу сүз берни белән дә исәпләшми торган кешене аңлата?

— Бернәрсәне дә ихтирам итми торган кеше диген, — диде Павел Петрович аны куәтләп һәм яңадан икмәккә май ягарга тотынды.

— Бөтен нәрсәгә тәнкыйть күзе белән карый торган кеше, — дип куйды Аркадий.

— Э бу барыбер без әйткәнчә түгелмени? — дип сорады Павел Петрович.

— Юк, барыбер түгел. Нигилист, ул — бернинди дәрәжә иясе каршында да баш ими, бернинди принципны да — ул принцип нинди генә ихтирам белән файдалана торган булмасын — иман итеп кабул итми торган кеше.

— Шулай булгач соң, яхшымыни инде шул? — дип бүлдерде аны Павел Петрович.

— Кемгә ничек бит, абзыкай. Кайберәүләр өчен яхшы ул. Э кайберәүләр өчен бик начар.

— Менә ничек. Күрәм, бу безгә кулай нәрсә түгел. Без — иске гасыр кешеләре, без принциплардан башка (Павел Петрович «принцип» сүзен «принсип» дип французларча йомшак итеп әйтә, э Аркадий исә, киресенчә, аны каты итеп, «прынцип» дип, беренче ижегенә басым ясап әйтә иде), син әйтмешли, иман итеп кабул ителгән принциплардан башка бер адым атларга да, сулыш алырга да мөмкин түгел, дип исәплибез. *Vous avez hangé tout cela*¹, алла сезгә сәламәтлек һәм генерал чины бирсен, э без сезгә карап сокланып кына торыйк, кем эфәнделәр әле?

— Нигилистлар, — диде Аркадий аермачык итеп.

¹ Сез моны үзгәрткәнсез икән (французча).

— Әйе. Әүвәле гегелистлар¹ бар иде, ә хәзер нигилистлар. Карарбыз, ничек итеп сез бушлыкта, һавасыз пространствода яши алырсыз икән; ә хәзер, Николай Петрович, шалтыратчы, зинһар, миңа какао эчәргә вакыт.

Николай Петрович звонок шалтыратты һәм, «Дуняша!» дип кычкырып жибәрде. Ләкин Дуняша урынына террасага Феничка үзе килеп чыкты. Ул егерме өч яшь-ләр чамасында булып, ап-ак, йомшак чырайлы, кара чәчле, кара күзле, балаларча күперебрәк торган кызыл иренле һәм кечкенә нәфис куллы яшь кенә хатын иде. Өстенә жыйнак кына ситсы күлмәк кигән, түгәрәкләнеп килгән иңбашларына зәңгәр төстә яна кыек яулык япкан. Кулында зур чынаяк белән какао. Ул, бик нык оялган хәлдә, какаоны Павел Петрович алдына китереп куйды. Кайнар кан йөгерүдән аның сөйкемле йөзе алсуланып китте. Ул, түбән караган килеш, бармак очлары белән генә өстәлгә таянып, тукталып калды. Бирегә килүенә оялган да кебек, шул ук вакытта үзенә монда булырга хакы барлыгын да хис итә кебек күренә иде ул.

Павел Петрович бик җитди төстә кашларын җыерды, ә Николай Петрович уңайсызланды.

— Исәнме, Феничка, — диде ул теш арасыннан гына.

— Исәнмесез, — дип җавап бирде Феничка акрын, ләкин яңгырап чыккан тавыш белән һәм аңа дусларча елмаеп карап торучы Аркадийга кырын күз салды да, тын гына чыгып китте. Ул берәз як-якка чайкалыбрак атлый, ләкин бу да аңа килешеп тора иде.

Террасада бик аз вакыт тынлык хөкем сөрдә, Павел Петрович какао эчеп утырган җиреннән кинәт башын күтәрдә һәм акрынрак тавыш белән:

— Әнә безнең янга нигилист әфәнде килә, — дип куйды.

Чынлап та, бакча буйлап, чәчәк түтәлләре аша атлай-атлай, Базаров килә иде. Полотнодан тегелгән пальтосы һәм чалбары пычракка буялган, иске түгәрәк эшләпәсенә түбә өлешенә саз үләнә уралган, уң кулында кечкенә капчык булып, капчык эчендә ниндидер җан иясе кыймылданган беләнә иде. Ул тиз генә террасага якынлашты һәм, башын чайкап:

— Исәнмесез, әфәнделәр, — диде. — Чәйгә кичегүем

¹ Гегелистлар (гегельянецлар) — немец философы Георг-Вильгельм Гегель фәлсәфәсенә иярүчеләр.

өчен гафу итегез, мин хэзер әйләнәп киләм, менә бу тоткыннарны урнаштырасым бар.

— Нәрсә ул анда сезнең, сөлекме? — диде Павел Петрович.

— Юк, бакалар.

— Сез аларны ашыйсызмы, әллә үрчетәсезме?

— Тәҗрибә өчен кирәк алар миңа, — диде Базаров тыныч тавыш белән һәм китеп тә барды.

— Ул аларны ярачак икән, — диде Павел Петрович. — Принципларга ышанмый, ә бакаларга ышана.

Аркадий үзенң агасына аянычлы карап алды, Николай Петрович та, яшереп кенә, иңбашларын күтәрәп куйды. Павел Петрович үзе дә, чәнечкеле сүзенң уңышсыз чыгуын тоеп, сүзне икенчегә борды; хужалык эшләре һәм яңа управляющийның Фома исемле хезмәтче турында «жәнжал чыгара, сүзне тыңламый» дип зарлануы турында сөйли башлады. «Шундый Езоп инде ул, — дип куйды ул сүз арасында: — һәркайда үзен яман кеше итеп күрсәткән, яшисен яшәр дә, ахмак килеш үлеп тә китәр».

VI

Базаров әйләнәп килеп, өстәл янына утырды да ашыга-ашыга чәй эчәргә кереште. Ике туган сүзсез генә аңа карыйлар, ә Аркадий яшереп кенә әле атасына, әле агасына күз төшереп ала иде.

— Сез ерак бардыгызмы? — дип сорады нинәйт Николай Петрович.

— Сезнең монда усаклык янында кечкенә бер сазлык бар икән. Мин анда биш бекас күрдем. Аркадий, сиңа аларны атып алырга була.

— Ә сез аучы түгелме?

— Юк.

Павел Петрович та үз чиратында сорау бирми калмады.

— Сез үзегез физика белән шөгыльләнәсезме? — диде ул.

— Әйе, физика белән; гомумән табигатькә багланшылы фәннәр белән шөгыльләнәм.

— Соңгы вакытта бу мәсьәләдә германнар бик алга киткән диләр.

— Әйе, немецлар бу мәсьәләдә безнең остазларыбыз, — дип җавап бирде Базаров игътибарсыз гына.

Павел Петровичның «немецлар» диясе урында «гер-

маннар» диюе — үзенчә кимсетеп әйтүе иде, ләкин монның ирония икәннен берәү дә сизмәде.

— Сез немецлар турында шул кадәр югары фикердәме?— дип куйды Павел Петрович аеруча нәзакәтле кыланып. Ул инде күңеленнән ачуы кабара баруын сизә башлады. Базаровның үзен бөтенләй тәкәллефсез тотуы аның аристократ йөрәген ярсыта иде. Чөнки бу табиб малае каушамый гына түгел, хәтта ул аның сорауларына теләмичә генә, кыска-кыска гына итеп җавап кайтара һәм аның тавышында да әдәпсезлек дәрәжәсенә җитә язган тупаслык яңгырый иде.

— Аларның галимнәре — эшлекле халык.

— Алай, алай. Ә рус галимнәре турында сез андый ук югары фикердә түгелдер ахрысы?

— Ихтимал, шулайдыр.

— Бу бик мактаулы фидакарьлек, — диде Павел Петрович. Ул гәүдәсен турайтып, башын арткарак ташлады. — Алай булгач, нишләп соң безгә Аркадий Николаевич әле генә сезнең турыда, бернинди дәрәжә иясен дә танымыйсыз, аларга ышанмыйсыз, дип сөйләде?

— Ә ни өчен аларны танийм мин? Һәм нәрсәгә ышанийм? Миңа эшлекле фикер әйтәләр икән, килешәм — бары шул гына.

— Ә немецлар бары да эшлекле фикер генә әйтәләрмени? — диде Павел Петрович һәм аның йөзенә шундый бер кызыксынмаучылык чырае чыкты ки, әйтерсең, аның күңеле каядыр, болытлардан да өстен югарылыкка күтәрелгән иде инде.

— Бары да түгел, — диде Базаров һәм аз гына авызын ачып иснәп куйды. Аның бу сүз көрәштерүне дәвам иттерәсе килмәгәнлеген ачыктан-ачык күренеп тора иде.

Павел Петрович Аркадийга карап куйды. Аның бу карашы, «синең дуслың, әйтергә кирәк, кеше белән мөгамәләдә бик әдәпле имеш», дигән мәгънәне аңлата иде.

— Миңа калса, — дип тагын сүз башлады ул берәз көчләнебрәк, — мин, гөнаһлы бәндә, немецларны яратмыйм. Рус немецлары турында әйтеп тә тормыйм: аларның нинди кош икәне билгеле инде, немец немецлары да миңа ошамый. Әүвәлгеләре бер хәл әле, ул чакларда аларның, әйттик, Шиллерларымы шунда, Гёттеларымы булган... Менә минем энем аларга бик яхшы карый... Ә хәзер анда ниндидер җыен химиклар да материалистлар күбәйде...

— Әдәм рәтле химик теләсә нинди шагыйрьгә караганда да егерме тапкыр файдалырак, — дип бүлдә аны Базаров.

— Менә ничек, — дип куйды Павел Петрович һәм, йокыга китеп барган кешесыман, кашларын аз гына күтәрә төште. — Сез, димәк, сәнгатьне танымыйсыз?

— Акча жыю сәнгате, яки геморрой чыгарып утырасы да юк! — диде Базаров нәфрәтле көлеп.

— Алай, алай. Менә сез ничек шаяртасыз икән. Димәк, сез бөтен нәрсәне кире кагасыз? Шулай булсын ди. Димәк, сез фәнгә генә ышанасыз?

— Бернәрсәгә дә ышанмавым турында әйттем инде мин сезгә; нәрсә соң ул фән, әйтик, фән — гомумән алганда? Төрле һөнәрләр, дәрәжәле исемнәр булган шикелле, аерым фәннәр бар, ә гомумән фән булмый ул.

— Бик яхшы. Ә башка мәсьәләләргә карата ничек? Әйтик, кеше тормышында кабул ителгән карарларга карата да сез шушындый кире кагу юнәлешендә тора-сызмы?

— Нәрсә бу, сорау алумы? — диде Базаров.

Павел Петровичның йөзе жинелчә генә агарып китте... Николай Петрович үзе сүзгә катнашуны тиеш тапты:

— Бу мәсьәлә турында без башка берәр вакытта тудырак сөйләшербез, сөекле Евгений Васильич; сезнең фикерне дә белербез, үзебезнекен дә әйтербез. Сезнең табигать фәннәре белән шөгыйльләнүегезгә мин үз тарафымнан бик шат. Мин иген кырларын ашлау турында Либих тарафыннан гажәеп әйберләр уйлап табылуы турында ишеткән идем. Миңа агрономия эшләрендә сез ярдәм итә алырсыз дип уйлыйм; сез миңа берәр файдалы киңәш бирә алырсыз, дим.

— Сезгә хезмәт күрсәтергә мин эзер, Николай Петрович; ләкин Либихка житү кая ул безгә! Башта элифбаны өйрәнергә кирәк, аннары гына китапка тотынырга, ә безнең әле элифбаны да күргәнебез юк.

«Син, күрәм, чынлап та, нигилист икәнсең», дип уйлады Николай Петрович.

— Шулай да, кирәк булган тәкъдирдә, сезгә мөрәжәгать итәргә рөхсәт итегез, — диде ул. — Ә безгә хәзер, абый, минемчә, приказчик янына барып, эш турында сөйләшергә вакыт.

Павел Петрович урыныннан торды.

— Әйе, — диде ул берәүгә дә карамыйча, — биш ел

чамасы болай авылда, бөөк акыл иялэреннэн ерак жир-
дэ яшәү — бәла. Бөтенләй юлэргә чыгарсың. Син монда,
үзеңне нәрсәгә өйрәткән булсалар, шуны онытмаска ты-
рышасың. Ә анда — тукта! — баксаң, син белгәннәр бө-
тенесе юк нәрсә, имеш, һәм сиңа әйтәләр, рәтле кеше-
хәзер мондый чүп-чар белән маташмый, диләр, син арт-
ка калган ахмак, диләр. Нишлисең бит! Күрәсең, яшь-
ләр безгә караганда акыллырактыр инде.

Павел Петрович үкчәсенә басып акрын гына әйләнде
дә, ашыкмый гына атлап, чыгып китте; Николай Петро-
вич аның артыннан кузгалды.

Ике туган чыгып китеп ишек ябылуга, Базаров сал-
кын кан белән Аркадийга сорау бирде:

— Ничек, бу кешегез һәрвакыт шундыймы?

— Кара әле, Евгений, син аның белән артык каты
сөйләштең, — диде Аркадий. — Син аны мыскыл иттең.

— Аларны, ул өзәз аристократларын узындырып то-
расым юк! Мин кем диеп йөрүчеләр бит алар. Арслан
гадәтенә ия булган кешеләр. Кiem калыплары! Холкы
шундый икән инде, яши бирсен иде Петербургта... Хәер,
теләсәләр нишләсеннәр! Беләсеңме, мин бик сирәк оч-
рый торган су коңгызы таптым — *Dytiscus marginatus*
дип атала торган коңгыз. Мин аны сиңа күрсәтим әле.

— Мин сиңа аның тарихын сөйләргә вәгъдә иткән
идем...

— Шул коңгызның тарихынмы?

— Я, житәр инде сиңа, Евгений. Агамның тарихын
әйтәм. Менә күрерсең, син аның турында ялгыш фикер-
дә. Ул, мыскыл ителүдән бигрәк, кызганылырга лаек
кеше.

— Бәхәсләшмим; нигә аңа ул кадәр исен китте соң
әле синең?

— Гадел булырга кирәк, Евгений.

— Нәрсәдән чыгып әйтәсең?

— Юк, тыңла әле син...

Һәм Аркадий аңа үзенә агасының тарихын сөйләп
бирде. Укучы ул тарихны алдагы бүлектә күрер.

VII

Павел Петрович Қирсанов, әнәсе Николай кебек үк,
әлек өйдә, аннары пажлар корпусында тәрбияләнде.
Бала чагыннан ук искиткеч матурлыгы белән аерылып
тора иде ул; шуның өстенә тагын ул үз-үзенә ышанучан,

бераз кешедән көлөргө яратучан һәм ничектер үзен яраттырмыйча булдыра алмый торган балаларча зәһәр-ле дә иде. Офицер булып чыгу белән һәр жирдә күренә башлады ул. Кулда гына күтөрөп йөртөлөр иде аны һәм ул үзе дә үз-үзен узындыра, хэтта юләрлекләр дә эшли, хэтта кыланырга да ярата иде; ләкин бу гадәтләр дә килешә иде аңа. Хатын-кызлар аның өчен акылдан шашалар, ә ирләр исә, аны киём калыбы дип йөртөлөр һәм эчтән генә аңардан көнлөшөлөр иде. Ул, башта әйтелгәнчә, энесе белән бер квартирада яшәде, энесенә бөтөнләй охшамаган булса да, аны чын күңеленнән ярата иде. Николай Петрович бераз аксак иде, йөз сызыклары кечкенә, ягымлы, ләкин бераз сагышлы иде аның, артык зур булмаган кара күзле, йомшак һәм сирәк чәчле иде; ялкауланырга ярата иде ул, шулай ук укырга да ярата һәм кеше белән аралашудан курка иде. Павел Петрович исә бер генә кичен дә өйдә уздырмады, кыюлыгы һәм житезлеге белән дан тота иде ул (югары катлау яшьләр арасында гимнастиканы модага керткән чагы да булды аның), ә уку ягына килгәндә — нибарысы биш-алты французча китап укып чыкты. Егерме сигезенче яшенә чыкканда ул капитан иде инде; бик тиз югары дәрәжәгә күтөрөлү көтә иде аны. Кинәт кенә хәлләр бөтөнләй үзгәрәп китте.

Ул чорда Петербург жәмәгәтьчелеге арасында бер хатын — княгиня Р. күренгәли иде; ул хатынны әле дә онытмыйлар. Аның яхшы тәрбия алган, күрер күзгә дә килбәтле, ләкин аңгырарак булган ире бар иде, ә баласы юк иде. Кинәт кенә чит илгә чыгып китә, кинәт Россиягә кайтып төшә, гомумән сәер тормыш белән яши иде ул хатын. Аны жиңел холыклы кыланчык дип йөртөлөрдө, төрлө күңел ачулар белән бик мавыга, аяктан егылганчы танцовать итә торган иде, яшь кешеләр белән шаярырга, көлөшөргә ярата, аш алдыннан аларны ярым караңгы кунак бүлмәсендә кабул итә, ә төннәрен елый һәм гыйбадәт кыла, беркайда да тынычлык таба алмый, күп вакытта, эч пошудан нишлөргә белмичә, бармак буыннарын шартлатып, таң атканга кадәр бүлмә буенча чабаланып йөри яки, йөзө агарган, күңеле суынган хәлдә, псалтырь укып утыра иде. Көн туу белән ул яңадан үз дөньясына кайта, анда-монда чыгып китә, уйный-көлә, өзлексез такылдый — аз гына булса да күңел ачарга мөмкинлек биргән һәрнәрсәгә ташланырга эзер тора

иде. Искиткеч зифа буйлы иде ул, алтынсу төстәге чәч толымы, чын алтын кебек, авыр булып, тезеннән түбән төшөп тора иде; ләкин аны берәү дә матур дип әйтмәс иде, аның йөзөндә булган бердәнбер матур жире — күзләре иде, күзләренен дә үзләре түгел (чөнки алар зур булмау белән бергә, соры төстәләр иде), ә аларнын сихри карашы гүзәл иде, житез һәм тирән, башсызлык белән чикләнган гамьсезлек, монсулык белән чикләнган уйчанлык бар иде аның күз карашында. Хәтта аның теле жыен мәгънәсез сүзләр сөйләгән чагында да, күзләрендә ниндидер гадәттән тыш караш балкый иде. Ул бик купшы киенеп йөри иде. Павел Петрович аны бер балда очратты, аның белән мазурка биеп алды, биегән чагында ул хатын аңа бер генә дә мәгънәле сүз әйтмәде. Һәм шунда Павел Петрович аңа янып гашыйк булды. Жиңүләргә гадәтләнган егет, бу юлы да үзенә максатына тиз иреште; ләкин жиңү тантанасының жиңел бирелүе суытмады аны. Қиресенчә: аңа ул тагын да ныграк, газәпләк төстә бағлана барды, чөнки бу хатында, хәтта бөтенләе белән бирелеп беткән чакларында да, ниндидер мөкатдәс, беркем дә ирешә алмаслык яшерен сер кала кебек иде. Нәрсә яшерелгән иде аның йөрөгөндә — алла белсен! Ул ниндидер үзә дә белмәгән серле көчләр әсирлегөндә яши, ул көчләр аның белән теләсәләр ничек шаяралар, аның кечкенә акылы ул көчләрнен нәфесен жиңә алмый кебек күренә иде. Үз-үзен тотышы жыен ятышсыз, бер-берсендә дә бәйләнешсез булган хәрәкәтләрдән гыйбарәт иде аның; ирөндә хаклы рәвештә шик тудырырлык бердәнбер нәрсә булган хатларын алып карасаң, алар да бөтенләй таныш булмаган диярлек кешегә язылган булып чыгалар, ә мәхәббәтеннән хәсрәт моңы сизелә иде: күңеле төшөп сайлаган кешесе белән көлеп шаярып сөйләшми, аның үзенә дә, сүзләренә дә аптырап, икеләнөп карый башлый иде. Қайчакта, күбесенчә көтелмәгән төстә, бу аптыраш салкын дәншәткә әверелә иде аңарда; мондый чакларда аның йөзөнә бөтенләй ят — үлек төсө чыга; ул үзенә йокы бүлмәсенә кереп бикләнә, һәм хезмәтче кызы, ишек йозагына колагын куөп, аның үксөп елаганын гына ишетә иде. Қирсанов, аның белән булган кадерле очрашулардан қайткан чакларында, еш кына, бөтенләй уңышсызлыкка очраган чакларда була торган шикелле, йөрәк әрнеткөч үкөнүле пошыну хис итә торган иде. «Нәрсә қирәк соң тагы

миңа?» диги сорый иде ул үз-үзеннән, ә йөрәк һаман сызлыи иде. Бервакытны ул аңа кашына сфинкс¹ рәсеме уелган йөзек бүләк итте.

— Нәрсә бу? — диги сорады ханым. — Сфинксмы?

— Әйе, — диги жавап бирде Қирсанов, — һәм бу сфинкс — сез буласыз.

— Мин? — диде ханым һәм, акрын гына күтәрелеп, аңа үзенен сихри карашын ташлады. Аннары, аз гына көлә төшөп: — Беләсезме, бу бит бик зур мактау? — диги өстәде, ә күзләре исә һаман да сәер карыйлар иде.

Павел Петровичка, княгиня Р. аны яраткан чагында да авыр иде, ә инде ул аңа карата суынгач (ә ул аңа бик тиз суынды), Қирсанов акылдан шаша язды. Газаплана һәм көнләшә, аңа тынычлык бирми, ул кая барса, шунда аның артыннан тагылып йөри иде; егетнен өзлексез эзәрлекләве княгиняны тәмам туйдырды да ул чит илгә чыгып китте. Қирсанов, иптәшләренен үтенүенә һәм начальникларының үгетләүләренә дә карамастан, отставкага чыгып, княгиня артыннан китте; әле аның артыннан куып, әле юри аны күздән югалтып, чит-ят жирләрдә дүрт ел йөрде, үзеннән-үзе ояла, йөрәксезлегә өчен үзенә-үзе әрнеп ачулана иде ул... ләкин болар берсе дә аңа ярдәм итмәде. Аңлаешсыз, бөтенләй диярлек мәгънәсез, ләкин күңелне үзенә тартып тора торган княгиня образы аның йөрәгенә бик тирән кереп урнашкан иде. Баден шәһәрендә ул аның белән ничектер яңадан әүвәлгечә якынлашкан иде; хәтта аңа княгиня аны моңарчы беркайчан да бу кадәр дөрт белән яратканы юк иде кебек тоелды... ләкин бер айдан соң тагын бары да бетте: ялкын соңгы тапкыр дөрләп кабынды да бөтенләйгә сүнде. Қирсанов, аерылышуның котылгысыз икәнен алдан сизенеп, һич булмаганда, аның дусы булып калырга теләгән иде, әйтерсез, андый хатын белән дус булу мөмкин эш инде... Княгиня тавыш-тынсыз гына Баденнан чыгып китте дә, шул вакыттан башлап, Қирсановтан качып йөри торган булды. Қирсанов Россиягә кайтты, әүвәлгечә яшәргә тырышып караган иде дә, иске эзенә төшә алмады. Агуланган кеше шикелле, бер урыннан бер урынга күчеп йөрде; аның әле жәмгыять белән аралашкан кешегә хас булган барлык элекке гадәтләре

¹ Борынгы Египет халкында кеше башлы, арслан гәүдәле итеп ясалган сыннар. Биредә «Сфинкс» — аңлашылмый торган серле кеше мәгънәсендә.

саклана иде, шулар белән алдыра иде әле ул; ике-өч тапкыр яңа жинүлөргә ирешүе белән мактана да ала иде; ләкин үзеннән дә, башкалардан да искитәрерлек берни дә көтә алмый иде инде һәм бернинди эшкә дә тотынмый иде. Картайды, чәчләре агарды; кичләрен клубка кереп, эч пошудан зәһәрләнеп утыру, буйдаклар арасында артык күңел бирмичә генә сүз көрәштерү аның көндәлек хажәте булып китте — мәгълүм ки, бу инде начар билге. Өйләнү турында ул, билгеле, уйламый да иде. Шулай итеп, ун ел төссез, мәгънәсез, нәтижәсез узып китте, һәм бик тиз, коточкыч тиз узды ул ун ел. Вакыт беркайда да Россиядәге шикелле тиз узмый; төрмәдә тагын да тизрәк уза диләр аны. Бервакыт, клубта аш ашап утырган чагында, Павел Петрович княгиня Р.ның үлү хәбәрен ишетте. Аны Парижда, акылдан язар чиккә житкән хәлдә вафат булган, диделәр. Кирсанов өстәл яныннан торып китте һәм карта уйнаучылар янына мәгънәсез тукталып тора-тора, бүлмәдән бүлмәгә кереп, бик озақ йөрде; ләкин өенә гадәттәгедән иртә кайтмады. Берникадәр вакыт узганнан соң, ул үз исеменә адресланган бер пакет алды: пакет эченә аның тарафыннан княгиняга бүләк ителгән йөзек салынган иде. Княгиня йөзек кашындагы сфинкс рәсеме өстенә төрө рәвешендә аркылы сызыклар сызган һәм Кирсановка: «табышмакның жавабы — менә шушы төрө» дип әйтергә кушкан булып чыкты.

Бу хәл 1848 нче елның башында, Николай Петрович хатынсыз калып Петербургка килгән вакытта булды. Энесе авылга күчеп киткәннән бирле диярлек, Павел Петровичның аның белән күрешкәне юк иде; ул аның туенда да була алмады, чөнки ул туй Павел Петровичның княгиня белән яңа танышып йөргән көннәренә туры килгән иде. Чит илдән кайткач, ул энесе янына килде, аның бәхетенә сокланып, бер-ике ай кунак булмакчы иде, ләкин ул кайтуында аның янында нибарысы бер генә атна тора алган иде. Ике туганның тормышында булган аерма бик зур иде шул. 48 нче елда бу аерма кечерәйде: Николай Петрович үзенң хатынын, Павел Петрович үзенң истәлекләрен югалтты: княгиня үлгәннән соң ул аның турында уйламаска тырыша иде. Ә Николайда исә табигый дәрәс узган тормыш тойгысы калды, күз алдында улы үсеп килә иде аның. Павел, кирсенчә, ялгыз буйдак булып, гомеренә болганчык, караңгы чорына ке-

реп бара иде; өметкә охшаган үкенечләр, үкенечкә охшаган өметләр чоры иде бу — яшьлек үткән, э картлык эле житмәгән чор.

Бу чорны кичерү Павел Петрович өчен башкаларга караганда читенрәк булды, чөнки үзенек үткәннәре белән бергә бөтенесен дә югалткан иде ул.

— Мин сине хәзер Марьинога чакырмыйм инде, — диде аңа бервакыт Николай Петрович (ул үз авылын хатыны истәлегә хөрмәтенә шулай «Марьино» дип йөртә иде), — мәрхүмә исән чакта да син анда ямь тапмый торган идең, э хәзер син анда, минемчә, эч пошудан үләрсең.

— Мин ул чакта юләр һәм тынгысыз идем эле, — дип җавап бирде аңа Павел Петрович, — аннан бирле инде мин, акыллырак булмасам да, басылдым. Хәзер, киресенчә, әгәр дә син рөхсәт итсәң, мин сиңа бөтенләйгә күчеп барырга да эзер торам.

Җавап урынына Николай Петрович аны кочып алды; ләкин Павел Петрович үзенек бу ниятен тормышка ашырганчы, ел ярым вакыт узып китте. Аның каравы, авылга күчеп килгәч, ул инде аннан бер дә китмәде, хәтта Николай Петрович улы янына — Петербургка китеп торган өч кышта да авылдан чыкмады. Китап укуга бирелде, күбрәк инглизчә укый иде; гомумән ул үзенек тормышын инглиз зәвыкына туры китереп көйләде, күрше-күлән белән сирәк очраша, беркая да чыгып йөрми, фәкать сайлауларга гына бара, анда да күбесенчә дәшми утыра, тик ара-тирә генә үзенек либеральлек чыгышлары белән иске фикерле алпавытларны үртәп куйгалый, шул ук вакытта үзе яңа буын вәкилләре белән дә ара якынайтмый иде. Искеләр дә, яңалар да һавалы кешегә саныйлар иде аны, шул ук вакытта аңа хөрмәт белән дә карыйлар иде; үзен бик шәп итеп аристократларча тотып белүе өчен, аның җиңүләре турында ишетелгән хәбәрләр өчен; бик яхшы киенеп йөрүе һәм һәрвакыт иң яхшы гостиницаларның да иң яхшы номерларына төшүе өчен, гомумән яхшы ашавы, э бервакытны исә, хәтта Веллингтон¹ белән бергә Людовик-Филиппта² сыйланып чыккан кеше булуы

¹ Веллингтон — (1769—1852) Наполеонга каршы уңышлы сугыш алып барган инглиз полководецы.

² 1830—1848 еллар арасында хакимлек иткән француз короле.

өчен, үзе белән һәрвакыт саф көмөштән эшлэнгән юл сандыгы һәм күчмә ванна йөртүе өчен; өстеннән ниндидер гажәеп шәп затлы хушбуй исе аңкып торуы өчен, зур осталык белән вист¹ уйнавы һәм һәрвакыт оттыруы өчен, ниһаять керсез турылыгы өчен һәр ике буын вәкилләре дә хөрмәт итә иде аны. Хатын-кызлар аңа сокландыргыч меланхолик дип карыйлар, ләкин ул үзе хатын-кызлар белән аралашмый иде...

— Менә күрәсенме, Евгений, — диде Аркадий хикәясен тәмамлап, — минем агамны ничек урынсыз хөкем итәсең син! Мин инде аның атамны ничә тапкыр бәладән коткарып калулары, үзенен бөтен акчасын аңа бирүе турында әйтеп тә тормыйм; — син, бәлки, белмисеңдер, аларның хужалыклары да бүленмәгән бит, — гомумән ул һәркемгә ярдәм күрсәтергә шатланып эзер тора, шунысын да әйтергә кирәк, ул һәрвакыт крестьяннарны яклай: дөрес, алар белән сөйләшкән вакытта ул, борынын жыерып, одеколон иснәп кенә тора...

— Билгеле инде: нерв галәмәте, — дип куйды Базаров.

— Ихтимал, тик, үтә яхшы күңелле кеше ул. Һәм бер дә ахмак түгел. Аның миңа шундый файдалы киңәшләр биргәне бар... бигрәк тә... бигрәк тә хатын-кызларга мөнәсәбәт мәсьәләсендә.

— Әһә! Үзе сөт эчкәндә авызын пешергән дә, хәзер инде кеше эчкән суга өрә. Беләбез без моны!

— Я, кыскасы, ул бик бәхетсез кеше, ышан миңа, — диде Аркадий. — Аңа нәфрәт белән карау — гөнаһ.

— Кем нәфрәт белән карый соң аңа? — дип каршы төште Базаров. — Ә мин шулай да әйтәм: үзенен бөтен тормышын хатын-кыз мэхәббәте картасына куйган һәм, картасы сугып алынгач, бернәрсәгә яраксыз булып, жебеп калган кеше — ир йөрәкле кеше дә түгел, иркәк хайван да түгел. Ул бәхетсез, дисең син: анысы сиңа яхшырак билгеле; ләкин аның башыннан юләрлеге бөтенләй чыгып бетмәгән. Ышанам ки, ул, Галиньяшканы² укуына һәм айга бер тапкыр берәр мужикны тән жәзасыннан коткаруына карап, үзен чын-чынлап эшлекле кешегә санап йөри.

— Син аның тәрбиясен, ул яшәгән заманны искә ал, — дип куйды Аркадий.

¹ Карта уены.

² Галиньяшка — «Галльский вестник»ны мыскыл итеп әйтү.

— Тәрбия? — диде Базаров. — Һәркем үзен үзә тәрбияләргә тиеш, — әйтик, мәсәлән, менә минем кебек... Ә заман мәсьәләсенә килсәк, нигә мин үземне заман белән бәйләп куйыйм? Заман үзә миңа карап йөрсен. Юк, туганкай, болар бар да таркаулык, буш сүзләр! Тагын, ир кеше белән хатын кеше арасында нинди серле мөнәсәбәтләр булсын ди? Без, физиологлар, беләбез ул мөнәсәбәтнең нәрсә икәнен. Күзнең анатомик төзелешен яхшылап өйрәнәп кара әле менә: каян килсен ди ул анда син әйткән сикхи караш? Болар бары да романтизм, юк сүз, бозыклык, художество. Иң яхшысы, әйдә, коңгыз карарга барыйк.

Һәм ике дус Базаров бүлмәсенә керделәр, анда арзанлы тәмәке исе белән катыш ниндидер медицина-хирургиягә хас дару исләре чыгып өлгергән иде инде.

VIII

Павел Петрович энесенең управляющий белән сөйләшүен озак тыңлап тормады. Управляющий — озын, чандыр, гәүдәле, чахоткалы кешенекесыман төче тавышлы, хәйләкәр күзле кеше — Николай Петровичның әйткән бер сүзенә: «Куегызсана, билгеле инде», кебек сүзләр белән генә җавап биреп тора һәм мужикларны исеректә карак итеп күрсәтергә тырыша иде. Күптән түгел генә яңача көйләнгән хужалык, майламаган тәгәрмәч шикелле шыгырдый, чи агачтан өйдә генә ясалган мебель шикелле чатный иде. Николай Петрович кайгырымый иде кайгыруын, ләкин еш-еш кына тирән көрсенеп, уйга калган чаклары була иде аның; эшнең акчасыз алга бара алмаячагын тоя иде, ә акчасы бөтенләй тотылып беткән диярлек иде инде. Аркадий Базаровка дәрәсән әйтте: Павел Петрович үзенең энесенә аз булышмады; энесенең теге яки бу эшне ничек ерып чыгарга белмичә аптырап, баш ваткан чакларында, Павел Петрович акрын гына тәрәзә янына килә дә, кулларын кесәләренә тыгып, авыз эченнән генә: «*Mais je puis vous donner de l'argent*»¹ дип мыгырдана һәм аңа акча чыгарып бирә иде; ләкин бу көнне аның үзенең дә акчасы юк иде, шуңа күрә ул энесе яныннан китүне яхшырак күрде. Хужалык эшенә кагылган бор-

¹ Мин сезгә акча бирә алам бит (французча).

чылулар аның эчен пошыра иде; шуның белән бергә, аңа һәр вакыт Николай Петрович, үзенң тырышлыгына һәм хезмәт сөючәнлегенә карамастан, эшкә тиешенчә тотына белмисыман тоела иде, ләкин Николай Петровичның нәрсәдә ялгышканын үзе дә ачык әйтеп бирә алмас иде ул. «Энем житәрлек дәрәжәдә эш кешесе түгел,—дип фикер йөртә иде ул үз алдына:— аны алдыйлар». Николай Петрович исә, киресенчә, Павел Петровичның эш кешесе булуы турында бик югары фикердә булып, аңардан һәрвакыт киңәш сорый иде. «Мин йомшак, булдыксыз, гомеремне авылда уздырган кеше,—дия иде ул,— ә син халык арасында күп яшәгән, кешене бик яхшы таный беләсең, бөркет күзләре бар синдә». Павел Петрович мондый сүзләргә каршы эндәшмичә читкә борылу белән генә җавап бирә, ләкин энесенң бу карашын кире какмый иде.

Николай Петровичны кабинетында калдырып чыккач, ул өйнең алгы өлешен арткы ягынан аерып торган коридор буйлап китте һәм тәбәнәк ишек турысына житкәч, тукталып, берәз уйланып торды да, мыегын бөтереп куйды һәм ишекне шакиды. Бүлмә эченнән Феничканың:

— Кем бар анда? Керегез,—дигән тавышы ишетелде.

— Бу мин,—диде Павел Петрович һәм ишекне ачты.

Феничка бала тотып урындыкта утырган жиреннән сикереп торды да, баласын шунда торган кызга биреп, ашыга-ашыга яулыгын төзәтергә кереште, кыз, баланы алып, тиз генә чыгып китте.

— Комачаулаган булсам, гафу итегез,—диде Павел Петрович Феничкага карамыйча гына:— минем сездән шуны гына сорыйсым килә... бүген шәһәргә кеше жи-бәрәләр бугай... Миңа яшел чәй алып кайтырга кушыгыз әле.

— Тыңлыйм,—дип җавап бирде Феничка.— Күпме алдырырга боерасыз?

— Ярты кадак житәр дип уйлыйм,—диде Павел Петрович. Аннары тиз генә як-ягына каранып алып:— монда сезнең үзгәреш бар икән,—дип өстәде. Аның елдам күз карашы Феничканың йөзеннән дә йөгереп үтте. Феничканың берни дә аңламый торганын күргәч:— әнә, пәрделәр коргансыз,—дип куйды.

— Әйе, пәрдәләр, аларны безгә Николай Петрович бүләк итте; күптән эленгән иде бит инде алар.

— Минем дә сездә күптән булганым юк бит. Хәзер сезнең биредә бик яхшы.

— Николай Петровичның мәрхәмәте белән,— дип пышылдады Феничка.

— Сизгә биредә элек торган флигельдәгегә караганда яхшыракмы?— дип сорады Павел Петрович ягымлы итеп, ләкин аз гына да елмаю әсәре күрсәтмәде.

— Әлбәттә, яхшырак.

— Сезнең урынга хәзер кемне урнаштырдылар?

— Анда хәзер кер юучылар тора.

— Ә!

Павел Петрович тынып калды. «Хәзер чыгып китәр инде» дип уйлаган иде аны Феничка, ләкин ул һаман китми, Феничка, йомшак кына итеп бармакларын аралаштырып, аның каршында хәрәкәтсез басып тора иде.

— Ни өчен сез бәбиегезне алып чыгарга куштыгыз?— диде Павел Петрович ниһаять.— Мин балаларны яратам: күрсәтегез әле миңа үзен.

Феничка оятыннан һәм куанычыннан бөтенләй кыпкызыл булды. Павел Петровичтан курка иде ул: Феничка белән бервакытта да диярлек сөйләшкәне юк иде аның.

— Дуняша,— дип кычкырды ул,— Митяны китергез! (Феничка өй эчендәгә бөтен кеше белән дә «сез» дип сөйләшә иде). Тукта, китерми торыгыз; күлмәген кидерергә кирәк. — Феничка ишеккә таба атлады.

— Ничек тә ярый,— дип куйды Павел Петрович.

— Мин хәзер,— дип җавап бирде Феничка һәм җитез генә чыгып китте.

Павел Петрович ялгыз калды һәм бу юлы инде ул бүлмә эчен аеруча игътибар белән карарга тотынды. Бу тәбәнәк түшәмле кечкенә бүлмә бик чиста һәм пөхтә итеп җыештырылган иде. Яңа буялган идән исә белән катыш ромашка һәм лимон бөтнеге исә килә. Стеналар буйлап, аркалары лира рәвешендә эшлэнгән урындыклар тезелгән (мәрхүм генерал заманында ук поход вакытында¹ Польшада алынган урындыклар иде алар); бер почмакта, капкачы калку итеп ясалган калайлы сандык кырында, кисея җәймә белән капланган кечкенә

¹ 1812 нче елгы сугыш вакытындагы поход турында сүз бара.

кровать тора. Каршы як почмакта, зур һәм караңгы итеп эшлэнгән Николай Чудотворец сурәте алдында лампадка яна, изге сурәтенең күкрәге турысында, кызыл тасмага бәйләп нур тармакларына эленгән кечкенә фарфор йомырка асылынып тора; тәрәзә төпләрендә, авызлары ныклап бәйлэнгән банкалар эчендә узган елгы вареньелар яшел төстә булып күренәләр, аларның кәгазьдән ясалган капкачлары өстенә Феничканың үз кулы белән эре итеп «Кружовник» дип язылган; Николай Петрович аеруча ярата иде бу вареньены. Озын жепкә тагып түшәмгә асылган читлек эчендә сары чыпчык өзлексез чырылды һәм сикергәли, шуңа күрә читлек туктаусыз селкенә һәм дерелди, аннан идэнгә киндер орлыклары коелып, жиңел генә шыбырдылар. Ике тәрәзә арасындагы кечкенә комод өстендә Николай Петровичның төрле хәлдә төшереп алынган рәсемнәре эленгән — узгынчы рәссам тарафыннан эшлэнгән ул рәсемнәр шактый начар чыкканнар иде; шунда ук Феничканың үз рәсеме дә бар һәм ул да бөтенләй уңышсыз чыккан иде: кара рама эчендә елмаеп торган күзсез йөздән башка нәрсә күреп булмый иде анда; ә Феничка рәсеме өстендә — бурка кигән Ермолов¹ рәсеме булып, ул нәкъ маңгай турысындагы энәләр кадау өчен эшлэнгән ефәк башмак астыннан, кашларын жыерып, еракта күренгән Кавказ тауларына карый иде.

Биш минут чамасы вакыт узды; күрше бүлмәдә кыштырдау һәм пышылдап сөйләшү тавышлары ишетелде. Павел Петрович комод өстеннән майланып беткән бер китап алып (Масальскийның «Стрельцы» дигән романыннан бер том иде бу), аны актарырга тотынды... Ишек ачылды, бүлмәгә, Митясын күтәрәп, Феничка керде. Баласының өстенә укалы тасма тотып тегелгән якалы кызыл күлмәк кидергән, битен юып, чәчен тарап куйган иде ул; малай авыр сулый һәм, һәрбер таза балага хас булганча, бөтен гәүдәсе белән ычкынырга омтыла, кечкенә куллары белән тартыла; ләкин, тәти күлмәк аңа да тәэсир иткән иде ахрысы: йомшак тәненең бөтен жиреннән аның рәхәтләнүе, куанычы күренеп тора иде. Феничка да чәчләрен төзәткән, яулыгын да яхшылабрак ябынган; ләкин аңа әүвәлге хәлендә калса да яраган булыр иде. Чынлап та, дөнъяда кулына

¹ Ермолов А. П.— атаклы рус генералы (1772—1861).

таза бала күтэргән яшь матур анадан да сокландыргычрак нәрсә генә бар икән?

— Кара син аны, нинди йомры,— диде Павел Петрович түбәнчелек белән һәм имән бармагының озын тырнак очы белән Митяның ике катланып торган ияк астын кытыклап куйды; бала читлектәге сары чыпчыкка карап, көлөп жибәрде.

— Абый ул,— диде Феничка һәм йөзө белән баласына иелеп, аны жиңелчә генә селкетеп куйды. Шулар арада Дуняша тәрәзә төбөнә, астына бакыр бер тиен кыстырып, янып торган тәмәке шәме утыртып куйды.

— Ничә айлык булды инде?— дип сорады Павел Петрович.

— Алты айлык, менә тиздән жиденче була, унберенче числода.

— Сигезенче түгелме, Федосья Николаевна?— дип сүзгә катнашты Дуняша куркып кына.

— Юк, жиденче, нишләп сигезенче булсын!— Бала тагын көлдө. Ул, күзләрен сандыкка текәп торды да, кинәт биш бармагы белән әнисенң борынын һәм иреннәрен учлап алды.— Шаян,— диде Феничка йөзөн анын кулларыннан алмыйча.

— Николайга охшаган,— дип куйды Павел Петрович.

«Бүтән кемгә ошасын соң ул?» дип уйлады Феничка.

— Әйе,— дип дәвам итте Павел Петрович үз алдына үзе сөйләнгән тавыш белән,— шиксез охшаш.— Ул жентекләп, кайгылы диярлек чырай белән, Феничкага карады.

— Абый ул,— дип кабатлады Феничка, ләкин буюлы ул моны пышылдап кына әйтте.

Кинәт Николай Петрович тавышы ишетелде:

— Ә! Павел! Менә син кайда икән!

Павел Петрович ашыгып артына борылды һәм кашларын жыерды; ләкин энесе аңа шундый шат, шундый рәхмәтле чырай белән карый иде ки, моны күрөп, Павел үзе дә елмаймыйча кала алмады.

— Малаең бик яхшы,— диде ул һәм сәгатенә карап куйды.— Мин бирегә чәй мәсьәләсә белән кергән идем...

Һәм, йөзөнә тыныч, салкын чырай биреп, Павел Петрович бүлмәдән чыгып та китте.

— Үзе килеп кердеме? — дип сорады Николай Петрович Феничкадан.

— Үзе; шакыды да керде.

— Ә Аркаша синең янга яңадан килгәне юкмы?

— Килгәне юк. Николай Петрович, флигельгә күчим мэллэ мин?

— Анысы ни өчен?

— Хәзергә анда тору яхшырак булмасмы, дип уйлыйм.

— Й...юк,— диде Николай Петрович сүзен тоткарлый төшеп һәм маңгаен ышкып куйды.— Баштарак кирәк иде... Исәнме, куык,— диде ул кинәт жанланып һәм, балага якын килеп, аны битеннән үбеп алды, аннары, берәз иелеп, иреннәрен Феничканың бала өстендәге кызыл күлмәк янында сөт шикелле агарып күренгән кулына тидерде.

— Николай Петрович! Нишлисез сез болай?— диде Феничка түбән карап, аннары ул акрын гына керфекләрен күтәрде... Маңгай астыннанрак карап, ягымлы һәм берәз акылсыз кешедәй елмаеп торган чагында гүзәл була иде аның күз карашы.

Николай Петровичның Феничка белән танышуы болай булды. Бервакытны, моннан өч ел чамасы элек, аңа ерактагы өяз шәһәрләренең берсендә, юлаучылар йортында кунарга туры килде. Аңа бирелгән бүлмәнең чисталыгы, ятак әйберләренең пакьлеге таңга калдырды аны: бу йортның хужа хатыны немка түгел микән? дигән уй килде аның башына; ләкин хужа хатын рус булып чыкты, жыйнак кына киенгән, акыллы һәм күркәм йөзле, мәгънәле сүзле, илле яшьләр чамасындагы хатын иде ул. Николай Петрович чәй эчеп утырган чагында аның белән сүзгә керешеп китте һәм ул хатын аңа шунда бик ошап калды. Николай Петровичның яңа утарга күчкән генә чагы иде һәм ул, үз янында крепостнойларны тотарга теләмичә, ялланучы кешеләр эзли иде; хужа хатын, үз тарафыннан, бу шәһәр аша юлаучыларның аз үтүе, тормышның авырлыгы турында зарланып утырды; Николай Петрович аңа үзенә экономика хезмәтенә керергә тәкъдим итте, хатын ризалык бирде. Ире исә, аңа Феничка исемле бердәнбер кызын калдырып, күптән үлгән иде. Ике атна чамасы вакыт узганнан соң, Арина Савишна (яңа экономканың исеме шулай иде) үзенең кызы белән бергә Марьинога килеп, ишек алдындагы аерым өйгә урнашты. Николай Петро-

вичның сайлавы уңышлы булып чыкты. Арина өйдә яхшы тәртип урнаштырды. Ул чагында инде унжиде яшь тулган Феничка турында берәү дә телгә алып сүз сөйләми һәм аны күрүчеләр дә сирәк иде: тыйнак һәм тавышсыз-тынсыз гына яши иде ул; тик якшәмбе көн-нәрдә генә Николай Петрович, мәхәллә чиркәвендә булган чагында, бер читтә басып торган бу кызның нәфис сызыклы ак йөзенә игътибар иткәли иде. Шул хәлдә елдан артык вакыт узып китте.

Беркөнне иртән Арина аның кабинетына килде дә, гадәтенчә, башын иеп сәламләгәннән соң, кызының күзенә мичтән чаткы чәчрәгәнлеген әйтте һәм Николай Петровичтан, берәр төрлө ярдәм күрсәтә алмассызмы, дип сорады. Николай Петрович, өйдән чыкмый яшәүче кешеләргә хас булганча, дөвалау эше белән дә шөгыль-ләнә иде, хәтта гомеопатик аптечка да алдырган иде. Шунда ук ул Аринага авыру кызын үз янына алып килергә кушты. Барин чакырганны белгәч, Феничка бик нык курыкты, шулай да әнисе артыннан калмады. Николай Петрович аны тәрәзә янына китереп, ике кулы белән башын тотты. Аның кызарып, җилсенеп киткән күзен дикъкатылп карагач, ул шунда ук үз кулы белән дарулы су эзерләп, шуның белән чылатылган чүпрәк ябарга кушты һәм, үзенң кулъяулыгын ерткалап, ничек чылатырга икәнән күрсәтеп бирде. Феничка аның киңәшләрен тыңлап беткәч тә чыгып китмәкче булган иде. «Баринның кулын үп инде, юләр кыз», диде аңа Арина. Николай Петрович аңа кулын бирмәде һәм, оялган хәлдә, үзе аның иеләп торган башын чәч юлы турынан үбеп алды. Феничканың күзе тиз төзәлдә, ләкин аның Николай Петровичка ясаган тәэсире озакка сузылды. Кызның куркынып караган саф, нәфис йөзе Николай Петровичның күз алдыннан китми иде; үзенң уч төбөндә аның йомшак чәчен хис итә, аның аз гына ачыла төшкән гөнаһсыз иреннәрен, ул иреннәр арасынан кояшка каршы энҗе кебек ялтырап торган тешләрен күрә иде ул. Чиркәүгә барган чакларында ул аңа күбрәк игътибар белән карый башлады, аның белән сөйләшергә тырыша торган булды. Феничка башта аңардан тартынып йөрде, бервакытны ул кичкә каршы Николай Петровичны арыш басуы аркылы салынган тар сукмакта очраткач, аның күзенә чалынмас өчен, әрәм һәм күк чәчкә баскан куге; озын арыш арасына

кереп китте. Николай Петрович аның алтын челтәрсыман башаклар аша кечкенә жанвар кебек карап торган йөзен күреп, ягымлы тавыш белән дәшеп үтте:

— Исәнме, Феничка! Мин тешләмим бит.

— Исәнмесез,—дип пышылдады Феничка качкан жиреннән чыкмыйча.

Акрынлап ул аңа ияләшә башлады, ләкин һаман да аның янында каушый иде әле. Кинәт кенә аның әнисе Арина вабадан үлеп китте. Кая китәр жире бар иде соң Феничканың? Анасыннан мирас булып калган тәртип сөючәнлеге, уйлап эш итүчәнлеге һәм житдилеге бар иде, ләкин шундый яшә һәм шундый ялгыз иде, Николай Петрович үзе дә шундый яхшы күңелле һәм кечелекле кеше иде... Калганын әйтеп торасы да юк инде...

— Шулай итеп, абзый синең янга килде дә кердеме?—дип сорады Феничкадан Николай Петрович.— Шакылдатты да керде, ә?

— Әйе.

— Шулай итүе бик яхшы. Бир әле Митяны мин бер аз сикертим.

Һәм Николай Петрович аны түшәмгә кадәр чөяргә тотынды; бала моңа чиксез рәхәтләнә, ана исә, житди борчылып, кечкенәсе түшәмгә таба очкан саен, кулларын суза, аның ялангач тәпиләренә үрелә иде.

Ә Павел Петрович үзенең кабинетына кайтып керде. Кабинеты бик нәфис иде аның: стеналарына бу тирәдә күренмәгән төстәге матур обой ябыштырылган, бер як стенасына Ираннан алынган бизәкле келәм кадакланып, аның өстенә кораллар эленгән һәм ренессанс стилиндә борынгы кара имәннән эшлэнгән китап шкафы, өстенә бронзадан ясалган сыннар куелган шәп язу өстәле, чикләвек агачыннан ясалып, карасу-яшел төстәге йон катыш ефәк материя белән тышланган мебельләр белән жиһазланган иде; камин да бар иде анда... Павел Петрович диванга ташланды, кулларын баш астына куйды да, бөтенләй өметсезлеккә төшә язып, түшәмгә текәлгән хәлдә, хәрәкәтсез калды. Йөзөндә булган үзгәрешне хәтта стеналардан да яшерергә теләдеме, әллә башка берәр сәбәптәнме,—ни булса булды—урыныннан торып ул тәрәзәләрнең авыр пәрделәрен төшерде дә яңадан диванга ташланды.

Шул ук көнне Базаров та Феничка белән танышты. Ул Аркадий белән бергә бакчада йөри һәм аңа кайбер ағачларның, бигрәк тә имәннең, ни өчен биредә үсә алмавы турында сөйләп бара иде.

— Күбрәк ак тирәк белән чыршы утыртырга кирәк бирегә, жиргә кара туфрак өстәп, юкә ағачы утыртырга да ярый. Әнә беседка шәп үскән,— дип өстәде ул,— чөнки сәрви белән сирень — яхшы малайлар алар, тәрбия сорамайлар. Әбәү! Биредә кемдер бар бит.

Беседка эчендә Дуняша һәм Митясы белән Феничка утыра иде. Базаров сүздән тукталды, ә Аркадий, иске таныш буларак, Феничкага башын иде.

— Кем ул? — дип сорады Базаров, Феничка яныннан узып киткәч.— Нинди әйбәт!

— Кем турында сорыйсың соң син?

— Билгеле инде: берсе генә әйбәт.

Аркадий, берәз уңайсызланып, берничә сүз белән генә аңа Феничканың кем икәнлеген турында аңлатып бирде.

— Әһә! — дип куйды Базаров.— Әтиң татлыны тоя белә икән. Ошый ул миңа, синң әтиң, чын-чын! Егет кеше ул. Туктал, танышырга кирәк бит,— дип өстәде ул һәм кире борылып, беседкага таба китте.

— Евгений! — дип кычкырып калды Аркадий куркынып.— Зинһар саграк бул.

— Борчылма,— диде аңа Базаров: — без шомарган халык, шәһәрләрдә торганыбыз бар.

Феничкага якынлашкан, ул картузын салды.

— Таныш булырга рөхсәт итегез,— дип сүз башлады ул йомшак кына иелеп: — Мин Аркадий Николаичның дусы һәм тыйнак кеше булам.

Феничка, скамьядан торып, сүзсез генә аңа карады.

— Нинди гажәп бала! — дип дәвам итте Базаров.— Борчылмагыз, берәүгә дә күзем тигәнә юк әле минем. Нишләп аның яңаклары болай кызыл? Теш чыгамы әллә үзенә?

— Әйе,— диде Феничка: — дүрт теше чыкты инде, ә менә хәзер теш казналары тагын шешебрәк тора.

— Күрсәтегез әле... курыкмагыз, мин доктор.

Базаров баланы кулына алды, бала, Феничканың һәм Дуняшаның гажәпләнүенә каршы, бернинди каршылык күрсәтмәде һәм курыкмады да.

— Күрәм, күрәм... Зарар юк, бары да тиешенчә. Тешле малай булып. Берәр хәл була калса, миңа әйтегез. Ә сез үзегез сәламәтме?

— Сәламәт, аллага шөкер.

— Аллага шөкер булса — бик яхшы. Ә сез? — диде Базаров Дуңяшага мөрәжәгать итеп.

Дуңяша өй эчендә чакта бик житди булып, урамга чыкса күп көлөргә ярата торган кыз иде, ул Базаровның соравына каршы пырхылдап көлү белән генә җавап бирде.

— Бик яхшы болай булгач. Мәгез баһадирыгызны.

Феничка баланы үз кулына алды.

— Сездә ничек тыныч утырды ул, — дип куйды ул акрын гына.

— Минем кулда бөтен балалар да тыныч була, — диде Базаров: — мин аның серен беләм.

— Балалар үзләрен яраткан кешене сизәләр алар, — диде Дуңяша.

— Анысы дөрес, — диде Феничка. — Менә Митя да кайбер кешегә бөтенләй бармый.

— Ә миңа килерме? — диде Аркадий, ул берәз вакыт читтәрәк торганнан соң, беседкага якынлашкан иде.

Ул Митяны үзенә чакырып карады, ләкин Митя башын артка ташлап, чарылдап куйды, Феничка бу хәлдән бик уңайсызланды.

— Икенче вакытта, берәз ияләшә төшкәч, килер әле, — диде Аркадий түбәнчелек күрсәтеп һәм шуның белән ике дус китеп тә барды.

— Исеме ничек соң әле үзенең? — дип сорады Базаров.

— Феничка... Федосья, — диде Аркадий.

— Ә атасы ни исемле? Анысын да белергә кирәк бит.

— Николаевна.

— Вепе¹. Миңа аның шунысы ошый: ул артык тартынып тормый. Башка берәр кеше, бәлки, аның бу ягын гаепләр иде әле. Нигә гаепләргә аны? Нигә тартынырга аңа? Ул ана кеше — димәк шуңа хакы бар.

— Ул хаклы хаклысын, — дип куйды Аркадий, — ә менә минем эти...

— Ул да хаклы, — диде Базаров.

— Юк инде, мин алай дип тапмыйм.

¹ Яхшы (латинча).

— Күрәсен, артык варис булуы ошамый торгандыр?

— Миндә шундый фикер булуы мөмкин дип уйларга ничек оялмыйсың син? — диде Аркадий кабынып китеп. — Бу яктан карап хаксыз тапмыйм мин атамны; ул аңа өйләнергә тиеш иде, дим мин.

— Иһи-һи, — диде Базаров тыныч тавыш белән. — Менә без нинди киң күңелле кеше, дисең икән! Никах мәсьәләсенә дә әһәмият бирәсең икән; мин синнән моны көтмәгән идем.

Дуслар берничә адым сүзсез генә атладылар.

Сүзгә тагын Базаров башлады:

— Әтиңнең бөтен хужалыгын күрдем мин, — диде ул. — Терлекләре начар, атлары да йончыган, шулай ук каралтылары да исерек кебек, хезмәтчеләре дә барып чыккан ялкауга ошыйлар; ә управляющий, анысын ачыклап бетерә алмадым әле, я юләр ул, я алдакчы — икәнең берсе.

— Син бүген бик таләпчән, Евгений Васильич.

— Әйбәт мужиклар да синең әтиңнең һичшиксез төпсез көймәгә утыртачаклар. Мондый мәкальгә ишеткәнең бармы синең: «Рус мужигы алланың үзен тотып ашар», диләр.

— Мин агамның фикерләре белән килешә башладым: — син чынлап та рус халкы турында бик начар карашта икәнсең.

— Исең киткән икән! Рус кешесенең яхшылыгы да үзе турында үтә начар фикердә булуында. Бөтен эш — ике жирдә икәнең дүрт булуында, ә калганы бар да вак мәсьәлә.

— Табигать тә вак мәсьәләме? — диде Аркадий, үзе еракка, инде түбәнәеп барган кояшның матур һәм йомшак яктылыгында чуарланып күренгән кырларга карый иде.

— Табигать тә, син аңлаган мәгънәдә, вак мәсьәлә. Табигать — ул гыйбадәтханә түгел, ә һөнәрханә, ә кеше шул һөнәрханәнең эшчесе.

Нәкъ шул минутта аларга өй эченнән акрын гына булып яңгыраган виолончель тавышы ишетелде. Кемдер, тәҗрибәле кул белән булмаса да, тирән хис белән Шубертның «К ө т ү» көен уйный, аңардан бөтен тирә-якка бал шикелле татлы моң тарала иде.

— Нәрсә бу? — дип куйды Базаров гажәпләнеп.

— Ул минем әти.

— Этиец виолончельдә уйныймы?

— Әйе.

— Ничә яшьтә соң ул синең этиец?

— Кырык дүрттә.

Базаров кинәт кычкырып көлеп жибәрде.

— Нигә көләсең син?

— Уйлап кына кара! Кырык дүрт яшьлек кеше, *rather familias*¹,*** өязендә виолончельдә уйнасын имеш!

Базаров көлүендә дәвам итте, ләкин Аркадий, үзенен остазына никадәр хөрмәт белән карый торган булса да, бу юлы аның көлүенә кушылып елмаймады да.

Ж

Ике атна чамасы вакыт узып китте. Марьино тормышы үз тәртибендә ага бирде: Аркадий, эзергә рәхәтләнәп, тик ята, Базаров эшли иде. Өйдәгеләр аңа ияләштеләр, аның иркен кыланышларына, катлаусыз һәм кыска сүзләренә күнегеп киттеләр. Бигрәк тә Феничка: аның белән шул кадәр үзләшәп китте, хәтта бервакыт ул аны төнлә уятырга кушты: ул төнне Митя авырган иде; Базаров килде һәм, гадәтенчә, ярым шаярып, йокы бүленүдән исәнәп, ике сәгать чамасы вакыт аның янында утырды, баланы дәвалады. Аның каравы Павел Петровичның Базаровны жене сөйми башлады: ул аны мактанчык дип, әрсез, оятсыз, хәерче дип саный һәм үзен, ягъни Павел Петрович чаклы Павел Петровичны хөрмәт итми, хәтта бөтенләй дошман күрми микән әле дип шикләнә иде! Николай Петрович бу яшь «нигилисттан» курка төшә һәм аның Аркадийга файдалы йогынты ясый алуына икеләнә иде; ләкин ул аның сүзләрен рәхәтләнәп тыңлый, аның физика һәм химия буенча ясаган тәжрибәләрен рәхәтләнәп карап тора иде. Базаров үзе белән микроскоп алып килгән һәм сәгатьләр буенча шуның белән мәш килә иде. Хезмәтчеләр дә яраттылар аны, үзләреннән көлә торган гадәте булса да, аны барин итеп түгел, үз кеше итеп карыйлар иде. Дуңгаша аның белән бергә рәхәтләнәп хихылдый һәм аның яныннан «бүдәнә-шикелле» йөгереп узган чакларында мәгънәле итеп, кырын гына күз салып үтә иде; Петрга килсәк, ул инде гадәттән тыш мин-минлекле һәм ахмак кеше, маңгае һәр-

¹ Гаилә атасы (латинча).

вакыт жыерылган була аның; кеше белән мөгамәләдә артык нәзакәтле һәм сюртугын әледән-әле щетка белән чистартып тора — бөтен өстенлегә дә шуннан гыйбарәт. Хәтта бу кеше дә Базаров тарафыннан үзенә игътибар булганын күргәндә елмаймый кала алмый иде; хезмәтче малайлар исә, көчөкләр шикелле, «духтор»ның артыннан калмый ияреп йөриләр иде. Тик бер Прокофьич карт кына яратмый иде аны, аның алдына ашарга куйганда чырае караңгы була; «тереләй тунауы», «әрсез алабай» дип атый иде ул Базаровны һәм аның турында башкаларга сөйләгәндә «ул үзенә чикә сакалы белән куак эченә кергән дунгызга ошый» дип ышандырырга тырыша иде. Прокофьич, үзенә күрә, Павел Петровичтан да ким аристократ түгел иде.

Елның иң матур вакытлары — июньнең беренче көннәре җитте. Навалар бик яхшы иде; дөрес, тагын да ваба үләте килү куркынычы бар иде барын, ләкин *** губернасында яшәүче кешеләр аңа гадәтләнеп өлгергәннәр иде инде. Базаров иртүк тора да, ике-өч чакрым читкә китеп, йөреп кайта, ләкин тиккә генә түгел — максатсыз тик йөрүне бер дә яратмый ул — төрле үләннәр, бөжәкләр жыярга бара. Кайвакытта үзе белән бергә Аркадийны да ала иде ул. Гадәттә, кире кайткан вакытта алар арасында бәхәс башланып китә һәм, гадәтенчә, Аркадий, иптәшеннән күбрәк сөйләсә дә, җиңелүче булып кала иде.

Бервакытны алар ничектер озаграк кайтмый тордылар; Николай Петрович аларны каршы алу өчен бакчага чыкты һәм, беседака турысына җиткәч, яшьләрнең кызу-кызу атлап, сөйләшеп килүләрен ишетте. Алар, беседаканың аргы ягында булу сәбәпле, аны күрмәделәр.

— Син минем әтине белеп бетермисең, — диде Аркадий.

Николай Петрович яшеренде.

— Синнең әтиң әйбәт егет, — диде Базаров. — Ләкин ул инде сафтан чыккан кеше, аның җыры җырланган.

Николай Петрович тырышыбрак колак салды... Аркадий берни дип тә җавап бирмәде.

«Сафтан чыккан кеше» бер-ике минут чамасы хәрәкәтсез торды да, акрын гына атлап, өенә кайтып китте.

— Өченче көн мин аның Пушкинны укып утырганын күрдем, — дип дәвам итте Базаров. — Аңлат, зинһар, үзе-

нә, Пушкинны укып йөрүнең нигә кирәге бар аңа? Ярамый ул. Малай түгел бит инде ул: андый чүп-чарны ташларга вакыт. Хәзерге заманда романтик булуның кемгә кирәге бар! Берәр файдалырак нәрсә бир үзенә укырга.

— Нәрсә бирергә соң аңа? — дип сорады Аркадий.

— Минемчә, беренче мәлгә Бюхнерның «Stoff und Kraft»¹ын биреп карарга кирәк.

— Мин үзем дә шулай уйлыйм, — диде Аркадий аны дөресләп. — «Stoff und Kraft» һәркемгә аңлаешлы телдә язылган...

Шул ук көнне төшкә аштан соң Николай Петрович абзыйсының кабинетында мондый сүзләр сөйләп утырды:

— Менә без синең белән нинди кешеләр икән, — ди иде ул абзыйсына: — сафтан чыккан кешеләр рәтенә кертәнбез икән, безнең жыр жырланган. Ни хәл итәсең? Ихтимал, Базаров хаклыдыр да, ләкин, дөресен әйтим, миңа шунысы авыр: мин нәкъ менә хәзер Аркадий белән ныграк дуслашырым дип ышанган идем, ә нәтижәдә, мин артта калганмын, ә ул алга киткән, димәк без бер-беребезне аңлый алмыйбыз булып чыга.

— Нишләп алга киткән булсын ул? — диде Павел Петрович түземсезләнеп. — Нәрсәсе белән бездән ул кадәр аерыла соң ул? Аның башына боларны барын да шул эфәнде, шул нигилист керткән. Жәнем сөйми шул табип кисәген, минемчә ул, гади генә итеп әйткәндә, шарлатан, аның шул бакалары-ниләре белән физикадан да сай йөзгәнлегенә бер шигем дә юк.

— Юк, абзый, алай димә: Базаров акыллы һәм белем иясе.

— Нинди эшәке мин-минлек тагы үзендә, — дип бүлдерде аны Павел Петрович.

— Әйе, — дип куйды Николай Петрович, — мин-минлек бар аңарда. Ләкин, ансыз булмый торгандыр инде, күрәсең; тик менә нәрсәне башыма сыйдыра алмыйм мин: үземә калса, заманнан артта калмас өчен, кирәк булганнарының барын да эшлим кебек инде; әйтик, крестьяннарын рәтләдем, ферма оештырдым, хәтта үземне бөтен губернада кызыл дип зурлыйлар; укыйм, өйрәнәм, гомумән бүгенге көн куйган таләпләр югарылыгында торырга тырышам, — ә алар минем турыда «аның жыры жырланган» диләр. Чынлап та, абзый,

¹ «Материя һәм көч» (немецча).

үзем дә шулай, жырым жырланган, дип уйлый башлайым мин.

— Ни өчен алай?

— Э менә ни өчен. Бүген шулай Пушкинны укып утырам... «Чегәннәр» дигән әсәре туры килгән иде... Кинәт яныма Аркадий килеп чыкты; сүзсез-нисез, үз итеп кызганган бер кыяфәт белән, кулымдагы китабымны, балалар кулыннан тартып алган шикелле, ипләп кенә алды да, алдыма икенче китап китереп куйды, немецча китап... аннары, елмаеп кына, китеп тә барды, Пушкинны да алып китте.

— Менә ничек! Нинди китап бирде соң ул сиңа?

— Менә шушы китап.

Николай Петрович сюртугының арт кесәсеннән Бюхнерның яманаты чыккан брошюрасының тугызынчы басмасын китереп чыгарды.

Павел Петрович аны кулына алып, әйләндергәләп карады.

— Һм! — дип куйды ул. — Аркадий Николаевич сине тәрбияләү турында кайгырта икән. Ничек, укып карадыңмы соң?

— Карадым.

— Ничегрәк соң?

— Я мин аңгыра, я ул китапта язылганнар жыен ахмаклыктан гыйбарәт. Үзем аңгыра булырга кирәк.

— Немецчаны онытмагансыңмы соң син? — дип сорады Павел Петрович.

— Немецча аңлайым мин.

Павел Петрович китапны тагын кулында әйләндергәләде һәм каш астыннан гына энесенә карап куйды. Икесе дә дөшмәделәр.

Николай Петрович сүзне икенчегә борырга теләде булса кирәк:

— Әйе, әйтергә онытып торам икән, — диде, — мин Колязиннан хат алдым бит әле.

— Матвей Ильичтанмы?

— Шуңардан. Ул *** губернасына ревизия ясарга килгән. Түрә булган икән ул хәзер, туганнарча күрешәсем килә, дип яза миңа, сиңең белән мине һәм Аркадийны шәһәргә чакыра.

— Син барасыңмы? — дип сорады Павел Петрович.

— Юк; ә син?

— Мин дә бармыйм. Кесәл ашар өчен иллә чакрым

буена өстерәлеп йөрүнең ниемә кирәге бар. Матвей үзенң нинди данлыклы кешә булуын безгә күрсәтергә тели; шайтан алсын үзен! Губерна күләмендә күккә күтәрүләре дә житкән инде аңа, безнең мактаудан башка да аптырамас. Тайный советник булуның нәрсәсе бар соң! Әгәр дә мин хезмәтемне дәвам иттергән булсам, шул ахмак лямканы тартудан туктамасам, хәзер генерал-адъютант булган булыр идем инде. Өстәвенә, без бит си-нең белән сафтан чыккан кешеләр.

— Әйе, абзый,— дип куйды Николай Петрович көрсенеп,— безгә, күрәсен, табут ясарга кушып, кулларыбызны күкрәгебезгә баглап куяр вакыт житкәндер.

— Юк, мин алай тиз генә бирелмәм әле,— диде аның абзыйсы.— Ул табип белән бәрелеш булачак әле безнең, мин моны сизеп торам.

Бәрелеш шул ук көнне, кичке чәй янында булды. Павел Петрович кунак бүлмәсенә төшкән вакытта ук нык-лы карарга килгән һәм ярсыган булып, бәрелешкә хәзер хәлдә иде инде. Дошманына ташлану өчен ул фәкать сылтау гына көтә иде. Ләкин сылтау бик озак табылмый торды. Базаров гомумән «карт Қирсановлар» (ике агай-энене шулай дип йөртә иде ул) булган жирдә аз сөйләшә иде, ә бу кичне исә ул, үзен кәефсез хис итеп, сүзсез-нисез генә чәй эчеп утырды. Павел Петрович, түземсезлек белән янып, һаман сылтау көтә иде; ниһаять аның теләге булды.

Күрше алпавытларның берсе турында сүз башланып китте. Базаровның ул алпавыт белән Петербургта очрашканы бар икән, «Чүп, аристократ кисәге» дип куйды ул аның турында тыныч кына.

— Сездән сорарга рәхсәт итегез,— диде Павел Петрович, аның инде иреннәре дерелди үк башлады: — сезнең фикерегезчә, «чүп» дигән сүз белән «аристократ» дигән сүз икесе бер мәгънәдә йөриләрме?

— Мин: «аристократ кисәге» дип әйттем,— диде Базаров һәм иренеп кенә чәй эчүендә дәвам итте.

— Дөрөс, шулай дидегез; ләкин, минем аңлавымча, сез аристократлар турында да аристократ кисәкләре турындагы кебек үк фикердә. Сөзгә шуны белдерүне үземнең бурычым саным: мин сезнең бу фикерегезгә кушылмыйм. Шуны әйтергә батырчылык итәм: мине һәркем либерал һәм прогресс сөюче кеше дип таний, ләкин менә шуңа күрә дә мин аристократларны ихтирам

итәм — чын аристократларны. Сез милостивый государь (бу сүзләрне ишеткәч, Базаров Павел Петровичка күтәрелеп карады), сез милостивый государь,— дип кабатлады ул рәхимсез итеп,— Англия аристократларын хәтерегезгә төшерегез. Алар үз хокукларының тузан бөртеге хәтлесен дә бирмиләр, шуңа күрә башкаларның хокукларын да ихтирам итәләр; алар үзләренә карата булган бурычларның үтәлүен таләп итәләр, һәм шуңа күрә үз өсләренә йөкләнгән бурычларны да үтилә. Аристократия Англиягә азатлык бирде һәм аны яклап та килә.

— Бу жырны без күп ишеттек инде,— диде Базаров,— ләкин моның белән нәрсәне исбат итәргә телисез сез?

— Я эфтим хочу доказать¹, милостивый государь (Павел Петрович ачуланган чагында шулай «этим» яки «это» дигән сүзне юри «эфтим» яки «эфто» дип әйтүчән иде. Болай әйтүнең грамматика буенча ярамаганлыгын бик яхшы белә торып шулай итә иде ул. Аның бу сәер гадәтендә Александр заманыннан килгән риваятьләренең калдыгы чагыла иде. Ул замандагы түрәләр арасында, гадәттә бик сирәк булганча, үзләренең туган телләрендә сөйләшкән чакларда, «это» сүзен кайберәүләр «эфто» дип, кайберәүләр «эхто» дип әйтә торган булганнар: янәсе, алар, төп русаклар, һәм шул ук вакыт алар мәртәбәле кешеләр, янәсе андый кешеләргә мәктәп тәртипләрен санламасалар да ярый),— мин моның белән шуны исбат итәргә телим: үзеңнең шәхси дәрәжәңне хис итү булмаса, үз-үзеңне ихтирам итү булмаса,— ә аристократ кешедә бу хисләр бик көчле, — *bien public*² өчен... жәмгыять төзелеше өчен бернинди дә ныклы нигез булмый. Иң әһәмиятле нәрсә, милостивый государь, ул — шәхес; кешенең шәхесе, таш кыя шикелле, нык булырга тиеш, чөнки бөтен нәрсә шуның өстенә корыла. Мин бик яхшы беләм, мәсәлән, сез минем гадәтләремне, минем бизәнүемне, ниһаять минем жыйнак, чиста киенеп йөрүемне көлке дип табасыз; ләкин болар бары да миндә үз үземне ихтирам итүдән, үземнең жәмгыять каршындагы бу-

¹ «Мин моның белән (шуны) исбат итәргә телим» — бу жөмлөдә автор Павел Петровичның рус телен юри бозып сөйләвен гәүдәләндерә, шуңа күрә, оригиналдагы бу үзенчәлекне югалтмас өчен, ул жөмләне бу урында тәржемә итмичә генә бирергә туры килде. (Тәржемәче.).

² Жәмгыять тормышын яхшырту мәгънәсендә.

рычимны хис итү тойгысыннан килеп чыкканнар, әйе, әйе, бурычимны хис итү тойгысыннан. Мин авылда, караңгы почмакта яшим, ләкин үземне түбән төшермим, мин үземне, кеше буларак, ихтирам итәм.

— Рөхсәт итегез, Павел Петрович, — диде Базаров: — менә сез үзегезне ихтирам итәсез һәм кулыгызга бер эш тотмыйча, тик утырасыз; моңардан жәмгыятькә нинди файда бар? Сез үзегезне ихтирам итмәсәгез дә шул ук хәл булыр иде.

Павел Петрович агарынып китте.

— Бу бөтенләй икенче мәсьәлә. Минем, сез әйткәнчә, ни өчен кулыма бер эш тотмый тик утыруымны сезгә аңлатып торырга туры килми. Минем тик шуны гына әйтәсем килә: аристократизм, ул — принцип, ә безнең заманда фәкәт әхлаксыз яки мәгънәсез кешеләр генә принципсыз яши ала. Мин моны Аркадийга кайтканының икенче көнөндә үк әйттем һәм шуны хәзер сезгә кабатлыйм. Шулай түгелме, Николай?

Николай Петрович, аны дөрөсләп, башын иеп куйды.

— Аристократизм, либерализм, прогресс, принциплар... — диде Базаров: — әллә ни дип уйларсың, ничаклы чит сүзләр... һәм файдасыз сүзләр! Рус кешесенә бушка да кирәкми алар.

— Ә нәрсә кирәк соң аңа, сезнеңчә? Сез әйткәнгә карасаң, без кешелек дөньясыннан, аның законнарыннан тышта торабыз булып чыга. Гафу итегез — тарих логикасы бездән таләп итә...

— Нигә кирәк соң ул безгә логика? Без аңардан башка да яши алабыз.

— Ничек алай?

— Әле ничек яшәсәк, шулай. Сез, ачыккан вакытта авызыгызга бер кисәк икмәк кабу өчен, логикага мохтаж булмый торгансыздыр, дип ышанам. Кайда инде ул безгә андый тормыштан югары торган нәрсәләр дәрәжәсенә күтәрелү!

Павел Петрович кул селтәп куйды.

— Болай булгач, мин сезне аңлый алмыйм. Сез рус халкын мыскыл итәсез. Ничек итеп принциплар, кагыйдәләр белән исәпләшмәскә мөмкин, аңламыйм! Нәрсәдән чыгып эш итәсез сез?

Сүзгә Аркадий да катнашты:

— Без авторитетларны танымыйбыз, дип әйттем бит инде мин сезгә, абзыкай, — диде ул.

— Без, — диде Базаров, — нәрсәне файдалы дип тап-
сак, шуңардан чыгып эш итәбез. Хәзерге заманда иң
файдалы эш — бөтен нәрсәне кире кагу, һәм без кире
кагабыз.

— Бар нәрсәне дәме?

— Бар нәрсәне дә.

— Ничек? Сәнгатьне, поэзияне генә түгел, хәтта...
әйтергә куркыныч...

— Барысын да, — дип кабатлады Базаров искиткеч
тынычлык белән.

Павел Петрович аңа карап, катып калды. Бу кадәре-
сен көтмәгән иде ул. Ә Аркадий артык кәефе килүдән
хәтта кызарып китте. Николай Петрович та телгә килде.

— Ләкин рөхсәт итегез, — диде ул. — Сез бар нәрсә-
не дә кире кагасыз, яки дәрәсрәк итеп әйткәндә, барын
да жимерәсез... Төзөргә дә кирәк бит.

— Анысы инде безнең эш түгел... Төзү өчен башта
урынны чистартырга кирәк.

— Халыкның хәзергә хәле таләп итә, — дип өстәде
Аркадий эре генә тон белән: — без ул таләпләрне үтәргә
тиешбез, үзебезнең шәхси эгоизмны канәгатьләндерүгә
бирелергә хакыбыз юк безнең.

Аркадийның «шәхси эгоизм» дигән сүзе Базаровка
ошамады булса кирәк; бу сүздән философия, ягъни ро-
маннизм исе килә иде (Базаров исә филсофияне дә ро-
маннизм дип атый иде); шулай да, ул үзенең яшәшәкер-
тенә каршы сүз әйтүне кирәк тапмады.

— Юк, юк! — дип кычкырып жибәрде Павел Петро-
вич, кинәт кабынып китеп. — Минем сезгә, сез рус хал-
кын яхшы беләсез дип, сезне аның таләпләренен, аның
омтылышларының вәкиле дип ышанасым килми, әфәнде-
ләр! Юк, рус халкы сез уйлаганча түгел ул. Ул борын-
нан килгән йолаларны изге итеп хөрмәтли, ул — патри-
архаль, ул имансыз яши алмый...

— Мин моңа каршы бәхәсләшмим, — дип бүлдерде
аны Базаров, — хәтта мин бу мәсьәләдә сезнең
хаклы булуыгыз белән килешергә дә әзер.

— Әгәр дә мин хаклы икән...

— Шулай булса да, бу берни дә исбат итә алмый әле.

Аркадий, каршы якның куркыныч йөрешен алдан
күргән һәм шуңа күрә аз гына да каушап калмаган тәж-
рибәле шахмат остасы шикелле, дуһының соңгы сүзен
тирән ышаныч белән кабатлап куйды.

— Әйе, бу берни дә исбат итә алмый әле.

— Ничек берни дә исбат итә алмый? — диде Павел Петрович гажәпләнеп. — Димәк, сез үз халкыгызга каршы барасыз?

— Хәтта шулай булса да ни булган? — диде Базаров. — Әйттик, халык күк күкрәгәнне ишетсә, күк өстендә Ильяс пәйгамбәр арба белән йөри, дип белә. Сезнеңчә, мин дә шуның белән килешимме? Ул рус икән, ә мин соң үзем дә рус түгелмени?

— Юк, мондый сүzlәр сөйләгәч, сез рус түгел! Мин сезне рус дип таный алмыйм.

— Минем бабам жир сөргән, — дип җавап бирде Базаров һаваланып. — Теләсә кайсы мужигыгызны тотып сорап карагыз, үзенең ватандашы дип кайсыбызны күбрәк таныр икән ул, сезнеме, минеме. Сез бит аның белән сөйләшә дә белмисез.

— Ә сез алар белән сөйләшәсез, шул ук вакытта аңа нәфрәт белән карыйсыз.

— Караса соң, ул шуңа лаек булгач, нигә шулай карамаска! Сез мин тоткан юлны шелтәлисез, ә минем андый юлны сайлавым очраклы хәл дип, аны шул ук сез яклап азапланган халыкның үз рухы китереп чыгармаган дип кем әйтте сезгә?

— Шулай булмыйча ни! Бик кирәк иде ди нигилистлар.

— Кирәкме, кирәк түгелме — анысы без хәл кыла торган мәсьәлә түгел. Сез дә бит үзегезне файдасыз кеше дип санамыйсыз.

— Әфәнделәр, әфәнделәр, зинһар бер-берегезнең шәхесенә кагылмагыз! — диде Николай Петрович һәм урыныннан торды.

Павел Петрович елмаеп куйды һәм, энесенең иңенә кулын салып, аны яңадан урынына утыртты.

— Борчылма, — диде ул. — Мин үз-үземне онытмам. Миндә нәкъ менә үз дәрәжәмне хис итү тойгысы булганга — әнә бу әфәнде... доктор әфәнде тарафыннан рәхимсез рәвештә мыскыл ителә торган тойгы булганга күрә дә мин үз-үземне тиешенчә тота алам. Рәхсәт итегез, — дип дәвам итте ул тагы Базаровка борылып, — сез бәлки үзегезнең бу юлыгызны яңалык дип уйлый торгансыздыр? Юкка сез алай дип хыялланасыз. Сез алга сөрә торган материализм фәлсәфәсе берничә тап-

кыр күтөрелеп карады инде, ләкин һәр юлы көчсез булып...

— Тагы чит ил сүзе! — дип бүлдерде аны Базаров. Ул зәһәрләнә башлады, йөзөнә ниндидер тупас, бакыр-сыман төс чыкты. — Беренчедән, без бернәрсәне дә алга сөрмибез; бу безнең гадәткә керми...

— Нишлисез соң сез?

— Менә нәрсә эшлибез. Элек, әле күптән түгел булып үткән заманда без әйтә идек, чиновникларыбыз взятка алалар, бездә юллар да юк, сәүдә дә юк, гадел суд та юк, ди торган идек...

— Әйе, әйе, сез фаш итүчеләр, — шулай дип атала шикелле бит. Сезнең күп кенә фаш итүләрегез белән мин дә килешәм, ләкин...

— Ә аннары без шуны төшенеп алдык: лыгырдау, авыру якларыбыз турында коры лыгырдап кына йөрү — хезмәт түгел икән ул, фәкать эшәкелеккә, тормыштан аерылуга гына алып бара икән; акыллы башларыбызның да, алдынгы кеше, фаш итүче дип йөртелүчеләребезнең дә бернигә яраксыз кешеләр икәнлеген күрдек без; бөтен эш икмәкне ничек табуга корылган вакытта, жыен юк-барга иң тупас рәвештә ышану безне тончыктыруга алып барган вакытта, акционер жәмгыятьләребез фәкать намуслы кешеләр житмәү аркасында гына шартларга мәжбүр булган вакытта, хөкүмәт кайгыртып йөри торган азатлыкның үзенә дә, мужикларыбыз арагы өчен үз-үзләрен таларга эзер тору сәбәпле, безгә файда китерүе шикле булган вакытта, мәгънәсез эш белән шөгыйльләнүебезне, ниндидер сәнгать, акылдан тыш иҗат, парламентаризм, адвокатура һәм тагын шайтан белсен нәрсәләр турында лыгырдавыбызны күрдек...

— Алай, — дип бүлдерде аны Павел Петрович, — алай: димәк, сез эшнең шундый икәнлеген күрәп ышандыгыз да, үзегез бернәрсәгә дә житди рәвештә тотынмаска карар бирдегез.

— Һәм бернәрсәгә дә тотынмаска карар бирдек, — дип кабатлады Базаров караңгы чырай белән. Кинәт аның үз-үзенә, шушы барин алдында шулай жәелеп сөйләп торуы өчен, ачуы килеп китте.

— Ә фәкать сүгенеп йөрергә генә булдыгызмы? — диде Павел Петрович.

— Сүгенеп йөрергә булдык.

— Һәм шул нигилизм дип аталамы?

— Һәм шул нигилизм дип атала, — дип кабатлады Базаров аеруча тупас итеп.

Павел Петрович аз гына күзен кысып куйды.

— Менә ничек икән! — диде ул сәер тынычлык белән. — Нигилизм бөтен авырлыктарны жиңеләйтүгә булышырга тиеш. Һәм сез, сез — безне коткаручылар һәм геройлар. Алай. Ә ни өчен соң сез башкаларны, әйтик, шул ук фаш итүчеләрне яманлайсыз? Сез үзегез дә шул башкалар кебек үк лыгырдыйсыз түгелме соң?

— Башка гонаһыбыз булса бардыр, ә андый гонаһыбыз юк, — диде Базаров тешен кысып.

— Ничек соң? Хәрәкәт итәсезмени соң сез? Хәрәкәт итәргә жыенасызмы?

Базаров җавап бирмәде. Павел Петрович калтыранып китте, ләкин үзен бик тиз кулга алды.

— Һм! Хәрәкәт итәргә, жимерергә... — дип дәвам итте ул. — Ләкин ничек итеп инде, нәрсә өчен икәннен дә белмәгән көйгә, жимерергә кирәк?

— Чөнки без көч, шуңа жимерәбез! — дип куйды Аркадий.

Павел Петрович үзенң энекәшенә карап, көлеп куйды.

— Әйе, көч ул хисап биреп тормый, — диде Аркадий гәүдәсен турайтып.

— Бичара! — дип кычкырып жибәрде Павел Петрович; артык үзен-үзе тыеп торыр хәле калмаган иде инде аның. — Үзенң бу түбән карашың белән Россиядә нәрсәгә ярдәм итәсең соң син, шуны уйлап карар идең ичмасам! Юк! Моңы тыныч кына тыңлап утырырга фәрештәненң дә сабыры житмәс! Көч, имеш! Кыргыз калмыкта да, монголда да бар ул көч, ләкин нигә кирәк ул безгә? Цивилизация кадерле безгә, әйе, әйе, милостивый государь, аның жимешләре кадерле безгә. Ул жимешләр бернигә тормый дип әйтмәгез дә миңа; иң начар буяучы да, иң *barbouilleur*, төненә биш тиенгә ялланып музыка уйнаучы тапёр да сездән файдалырак, чөнки алар тупас монгол көче вәкилләре түгел, цивилизация вәкилләре! Сез үзегезне алдыңгы кешеләр дип шапырынасыз, ә үзегез калмык тирмәсендә утырырга гына лаеклы кешеләр! Көч, имеш! Ниһаять, шуны истә тотыгыз, көчле эфәнделәр, сез бит нибарысы дүрт бөртек ярым кеше, ә бүтәннәр, үзләренң изге иманнарын сездән таптатырга ирек бирмәүче, сезне изеп ташлайсы кешеләр — миллионнар!

— Изеп ташлыйлар икэн, димэк шулай кирэк булып чыга, — диде Базаров. — Тик анысы икеле эле. Без алай, сез уйлаганча ук, аз түгел.

— Ничек? Сез чынлап та жиңәрбез дип, бөтен халыкны жиңәрбез дип уйлыйсызмы?

— Бер тиенлек шәм Москваны яндырганлыгын беләсез бит сез, — дип жавап бирде Базаров.

— Алай, алай. Иң элек — илбис тәкәбберлеге, аннары — бөтен нәрсәне хурлау. Менә бит, менә нәрсә белән мавыга яшьләр, менә бит малай-шалайның йөрәген нәрсә буйсындыра. Шундыйларның берсе менә, яныгызда утыра, карагыз үзенә, ул бит сезгә табынмый гына, сокланыгыз үзенә. (Аркадий читкә борылып, кашларын жыерып куйды.) Һәм бу йогышлы чир инде күп жиргә таралган. Безнең Римдәге рәссамнарыбыз Ватиканга¹ аяк та басмыйлар икэн, диделәр миңа. Рафаэльне чак юлөргә санамыйлар ди, чөнки ул авторитет имеш, ә үзләре жирәнеч дәрәжәдә көчсезләр, эшлексезләр; үзләренең хыял көчләре, теләсә генә нишләсәләр дә, «Фонтан янындагы кыз» дигән рәсемнән дә ары китә алмый. Ул кызы да, житмәсә, гадәттән тыш алама язылган. Сезнеңчә, алар шәп егетләр инде, ә? Шулай түгелме?

— Минемчә, — диде Базаров аңа каршы төшөп, — Рафаэль дә бакыр бер тиенгә тормый, ул егетләрнең дә Рафаэльдән артык жирләре юк.

— Браво, браво! Яшә! Ишет, Аркадий... замана яшьләре менә ничек сөйләргә тиешләр! Алар сезгә нишләп иярмәсеннәр ди! Элегрәк заманда яшьләргә укырга туры килә торган иде; надан дип дан казанасылары килми иде аларның, шуңа күрә хезмәт куярга мәжбүр булалар иде. Ә хәзерге яшьләргә: «дөньядагы бөтен нәрсә — буш сүздән гыйбарәт» дип әйтү житә, шуның белән эш төгәлләнә. Нинди куаныч яшьләргә, чынлап та, элек алар гади күсәк булганнар, ә хәзер кинәт кенә нигилист булып киттеләр.

— Менә күрдөгезме, сезнең әлегә, үз дәрәжәгезне хис итү дигән мактаулы тойгыгыз хыянәт итте үзегезгә, — диде Базаров сүлпән генә, ә Аркадий исә бөтенләй ялкынланган, күзләре ялтырап тора иде. — Безнең бәхәс бик тирәнгә китте, — диде Базаров урыныннан тора баш-

¹ Ватикан — Рим папасы дворцы, анда сәнгать эсәрләренең бай коллекциясе тупланган.

лап, — аны туктату яхшырак булыр ахрысы... Э хәзергә, кайчан сез миңа хәзерге семья яки жәмгыять тормышына караган мәсьәләләр буенча тулысы белән һәм рәхимсез рәвештә кире кагылмаслык бер генә закон табып китерерсез, шул вакытта мин сезгә кушылырга эзер булырмын.

— Андый законнарны мин сезгә миллионны табам, — дип кычкырды Павел Петрович. — Миллионны! Менә, мисал өчен, община турындагы законны гына алың.

Базаров иренен кыгайтып, салкын гына көлөп куйды.

— Община турында энегез белән сөйләшсәгез яхшырак булыр, — диде ул. — Община, круговая порука, аеклык кебек әйберләрнең нәрсә икәннен ул хәзер тәҗрибәдә күргән бугай инде.

— Ниһаять, семьяны алып карагыз! — дип кычкырды Павел Петрович. — Безнең крестьяннар арасында яшәп килә торган семьяны алыгыз!

— Бу мәсьәләне дә нечкәләп тикшереп тормасак, миңемчә, сезнең үзегез өчен үк яхшырак булыр. Килененә ябышучы каенаталар турында ишеткәннегез бардыр бит? Тыңлагыз мине, Павел Петрович, бу турыда уйларга берикә көн вакыт бирегез үзегезгә, чөнки бу мәсьәләдә сезнең файдага сөйли торган нәрсәне тиз генә табу кыен булыр. Жәмгыятебездә булган барлык катлауларны алып карагыз һәм һәркайсы турында бик яхшылап уйлагыз, ә без хәзергә Аркадий белән...

— Бөтен нәрсәне хурларга тотынасызмы, — дип ялганды аңа Павел Петрович.

— Юк, бака ярырга барабыз. Киттек, Аркадий, сау булыгыз, әфәндедәр!

Ике дус чыгып китте. Ага белән эне ялгыз калдылар һәм берәз вакыт сүз дәшмичә, бер-берсенә карашып кына тордылар.

— Менә, — дип сүз башлады ниһаять Павел Петрович, — менә сезгә хәзерге яшьләр! Менә нинди алар — безнең варисларыбыз!

— Варислар, — дип кабатлады Николай Петрович ямансулап. Бәхәс барган вакытта ул һаман үзен утлы күмер өстендә утырган кебек хис итте, тик әледән-әле, сиздермичә генә, авырулы чырай белән Аркадийга карап алгалады. — Беләсеңме, абзый, нәрсә хәтеремә төште минем? Бервакытны мин мәрхүмә әнкәй белән бәхәсләш-

кэн идем: ул миңа кычкырды, мине тыңларга теләмәде... Ниһаять, мин аңа шунда, сез мине аңлый алмыйсыз, без икебез ике буын кешесе, дигән идем. Ул шуңа бик каты жәберсенде. Ә мин болай уйладым: нишлисең бит, дару ачы булса да йотарга кирәк. Хәзер менә үзебезгә чират житте һәм варисларыбыз безгә: «сез безнең буын кешеләре түгел, даруны йотыгыз», дип әйтүләре мөмкин.

— Син инде бигрәк изге күңелле һәм тыйнак кеше, — дип каршы төште аңа Павел Петрович. — Мин, киресенчә, сиңең белән без бу әфәнде кисәкләренә караганда күп тапкыр хаклырак, дип ышанам, тик без, бәлки, искергәнрәк сүзләр куллана торганбыздыр да, *vieilli*, бездә алардагы кебек тупас тәкәбберлек юктыр... Чыннан да, ничек шапырыналар хәзерге яшьләр! Берсеннән: «нинди аракы эчәсегез килә, кызылнымы, акнымы?» дип сораган, ул сиңа шундый калын тавыш һәм тәкәббер чырай белән җавап бирә: «мин кызылны артык күрергә гадәтләнгәнмен» ди, әйтерсең инде шул минутта бөтен галәм аңа гына карап тора...

— Сезгә чәй кирәкмиме инде? — диде Феничка, ишектән башын тыгып: кунак бүлмәсе эчендә бәхәсләшү тавышлары яңгыраган вакытта анда керергә батырчылык итә алмаган иде ул.

— Юк, самоварны алырга кушарга мөмкин, — диде Николай Петрович һәм, урыныннан торып, аңа таба атлады. Павел Петрович өзеп кенә: «*Bon soir*»¹ диде дә, үз кабинетына юнәлде.

XI

Ярты сәгать узгач, Николай Петрович бакчага, үзенең яраткан беседкасына килде. Аны күңелсез уйлар чолгап алды. Улы белән ике арада уй берлеге бетә барганлыгын беренче тапкыр ачык хис итте ул һәм бу аерылуның зурайганнан зурая бараачагын сизенде. Димәк, аның кыш көннәрендә Петербургка барган чакларында көннәр бунча яңа әсәрләр укып утырулары, яшьләр сөйләгән сүзләргә колак салып йөрүләре, аларның кайнар гәпләре арасына үзе дә сүз кыстыргалап куя алган чакларында куанулары юкка гына булган икән. «Абый әйтә, безнеке дәрәс ди, — дип уйлады ул, — минем үземчә дә, төрле мин-минлек тойгыларын читкә куеп караганда, алар ха-

¹ Хәерле кич (французча).

кыйкатытән ерак кебек күренә, ә шул ук вакытта мин аларда ниндидер бездә булмаган нәрсә барлыгын, аларның безгә караганда өстенрәк булуларын хис итәм... Яшьлекме ул? Юк: яшьлек кенә түгел. Әллә ул өстенлек аларда баринлык билгеләренә бездәгегә караганда азрак булуында микән?»

Николай Петрович башын түбән иеп, кулы белән йөзен сыпырып куйды.

«Ләкин поэзияне кире кагу? — дип уйлады ул тагын, — художествога, табигатькә яхшы карамау?..»

Һәм ул, ничек итеп табигатьне яратмаса мөмкин, дигән кебек, әйләнә-тирәсенә карады. Қич булып бара; кояш бакчадан ярты чакрым чамасы ераклыктагы усак эрәмәлегә артына яшеренгән, усаклардан төшкән күлгә хәрәкәтсез кыр өстенә очсыз-кырыйсыз булып сузылган иде. Эрәмәлек буйлап үткән тар гына кара юл өстендә ак атка атланган бер мужикның юыртып барганы күренде: күлгәдә булуына карамастан, аның бөтен жире, хәтта иңбашындагы ямавы да, атының аяклары да аермачык булып күренә иде. Кояш нурлары да эрәмә араларына үтеп керәләр һәм куе булып үскән агачлар аша узып, усак кәүсәләрен шундый жылы яктылык белән коендыралар, хәтта алар нарат кәүсәләренә охшый башлыйлар. Ә яфраклары аларның бөтенләй диярлек зәңгәр төскә керә, һәм эрәмәлек өстендә кичке шәфәккә белән алсулана төшкән аксыл зәңгәр күк йөзе күренә. Һавада карлыгачлар оча; жыл бөтенләй юк; сирень чәчәкләре арасында кайтырга соңга калган умарта кортлары ялкау гына гөжлиләр, читкә аерылып чыгып торган ялгыз ботак өстендә вак чебеннәр төркеме чабалана... «Я ходей! Нинди һәйбәт!» — дип куйды Николай Петрович күңелдән генә, хәтта аның яраткан шигырен укып жибәрәсә дә килгән иде дә, хәтеренә Аркадий килеп төште, ул биргән *Stoff und Kraft* китабы күз алдына килде, һәм ул тыелып калды, ләкин урыныннан торып китмәде, ялгыз уйлануның ачылыгына һәм татлылыгына бирелеп, утыруында дәвам итте. Хыялга бирелергә ярата иде ул, аның бу сыйфатын авыл тормышы көчәйткән иде. Әле кайчан гына соң ул шулай, юлаучылар йортына тукталып, улын көткән вакытта, татлы хыялларга бирелеп утырган иде; ә ул вакыттан соң инде үзгәреш тә булып өлгерде, ул вакытта әле ачык булмаган мөнәсәбәتلәр ачыкландылар... һәм ничек бит!.. Тагын мәрхүмә

хатыны хәтеренә килде аның, ләкин күп еллар буена белгәнчә, йорт жанлы, яхшы хужа хатын булып түгел, ә бәлки нәзек-зифа буйлы, гөнаһсыз кызыксыну белән карый торган күзле, балаларча нәфис жылкәсенә бөтереп куйган тыгыз толымлы яшь кыз булып күз алдына килде ул. Аны беренче тапкыр күргән чагын хәтерләде. Николай Петрович ул чакта студент иде әле. Ул аны үзе торган квартираның баскычында очраткан иде һәм, ялгыш бәрелеп киткәч, аңа борылып, гафу үтенмәкче булган иде. Ләкин туташ кешедән тиешенчә гафу үтенәсе урында, бары тик: «Pardon, monsieur»¹ дип кенә әйтә алган иде, ә кыз, башын иеп, көлеп куйган иде һәм кинәт, курыккансыман, йөгереп киткән иде, аннары, баскыч борылышында аңа тиз генә карап алып, житдиләнеп киткән һәм кызарып куйган иде. Ә аннан соң — кыюсызланып кына аның янына барып йөри башлаулар, ярым-ярты сүзләр әйтешүләр, ярым-ярты елмаешулар, аңлаша алмый торулар, сагышка батулар, дәрт кабынып китүләр, ниһаять, тынны кысар дәрәжәдә шатланулар... Кая китеп югалдылар алар бары да? Ул кыз аның хатыны булды, сирәк очрый торган дәрәжәдә бәхетле иде ул... «Ләкин алар, — дип уйлады Николай Петрович, — беренче, татлы минутлар иде шул, тик нигә ул минутлар мәңгелек түгел?»

Ул үз уен үзенә ачыкландырырга тырышмады, ләкин шуны сизә иде ул: аның ул гүзәл вакытларны коры хәтер белән генә түгел, бәлки нинди дә булса башка берәр көчлерәк нәрсә белән тотып торасы килә иде; Мариясенең якынлыгын, аның жылысын, аның сулышын яңадан хис итәргә тели иде ул, һәм инде менә аның күз алдына...

Якында гына Феничка тавышы ишетелде:

— Николай Петрович! Сез кайда?

Николай Петрович сискәнәп китте, ләкин мондый уйлары бүленгәнгә эрнемәде дә, оялу да хис итмәде... Хатыны белән Феничканы чагыштыру мөмкин дип тә тапмый иде ул. Ләкин Феничканың аны менә шушы минутта эзләп килергә ниятләгән булуы аңа охшамады. Феничка тавышы аңа кинәт үзенәң агарган чәчләрен, картлыгын, бүгенге халәтен хәтерләтте...

Үткәннең томанлы дулкыннары арасыннан калкып

¹ Гафу итегез, әфәндем (французча).

чыгып килгән һәм аны үз эченә алып кереп китә башлаган сихри дөнья тирбәлеп кенә куйды да, юкка чыкты.

— Мин биредә, — дип җавап бирде ул Феничкага: — хәзер кайтам, бар. «Менә ул, баринлык билгеләре» дигән уй чагылып үтте аның башында. Феничка сүзсез генә бөсөдәкә эченә карап алды да югалды; ә Николай Петрович, уйланып утырган арада төн булып җиткәнлекне үзгә сизми калганлыгын күрәп, гажәпләнде. Бөтөн җир караңгыланган, әйләнә-тирә тынып калган иде инде; Феничканың йөзгә аңа караңгылык эчендә ап-ак һәм кечкенә булып күренеп калды. Ул урыныннан торды, өенә кайтырга теләгән иде дә, йомшарган күңелгә тиз генә тынычлана алмады, һәм ул, әле аяк астына карап, әле инде йолдызлар белән чуарланып өлгөргән күк йөзгә күзләрен текәп, бакча буенча йөрергә тотынды. Озак йөрдә, тәмам арып чиккә җиткәнчә йөрдә, тик аның күңелендәге тынычсызлык, нәрсәдер эзли торган, ниндидер билгесез, сагышлы тынычсызлык һаман басылмый иде. О, әгәр дә аның бу халәтен Базаров белсә, ничек көләр иде. Аркадий үзгә гаеп санар иде моны. Аның, кырык дүрт яшьлек кешенек, агроном һәм хужа булган кешенек күзгә яшьләр килде; виолончельдә уйнауга караганда йөз тапкыр начаррак иде бу хәл.

Николай Петрович һаман йөрүендә давам итте, өенә керергә, яктылык балкыткан бөтөн тәрәзәләргә белән чакырып торган уңай, тыныч оясына кайтырга базмый иде ул; шушы караңгылыктан, бакчадан, биткә бәреләп торган саф һаваны тою хисеннән, аны дулкынландырган шул сагыштан, тынычсыз уйлардан аерылырга көчә җитми иде...

Юл борылмасында аңа Павел Петрович очрады.

— Ни булды сиңа? — дип сорады ул Николай Петровичтан. — Син өрәк шикелле агарынганың, син сау түгел; нигә ятмыйсың син?

Николай Петрович аңа үзгә рухи халәтгә турында кыска гына итеп аңлатты да китеп барды. Бакчаның арты башына барып җиткәч, Павел Петрович та уйга калды, ул да шулай ук күзләрен күккә текәде. Ләкин аның матур кара күзләрендә йолдыз яктылыгыннан башка берни дә чагылмый иде. Романтик булып тумаган иде ул, аның, дәртле ләкин купшы кешеләргә хас булганча, коры һәм французча көйләнгән мизантропик күңелгә хыялга бирелә белми иде.

— Беләсеңме нәрсә? — диде шул ук төпнә Базаров Аркадийга. — Минем башыма бик шәп бер фикер килде. Синәң әтиң бит бүгөн сезнең теге мәшһүр туганыгыздан кунакка чакырып язылган хат алуы турында әйткән иде. Әтиң үзе бармый анда; китәбез шунда синәң белән; сине дә чакырган бит ул әфәнде. Күрәсең бит, монда хәлләр ничек булып китте, ә без берәз йөрөп, шәһәр күрөп кайтырбыз. Биш-алты көн селкенеп йөрсәк, җитте!

— Ә аннан син бирегә кайтырсыңмы?

— Юк, әти янына кайтып килергә кирәк. Беләсеңме, ул бит*** шәһәрәннән утыз гына чакрым ераклыкта. Минем аны бик күптән күргәнем юк, шулай ук әнине дә; картларны юатып килергә кирәк. Әйбәт кешеләр алар, бигрәк тә әти, ифрат кызык кеше. Ә мин аларның бер-дәнбер балалары.

— Син алар янында озак булырсыңмы соң?

— Озак торырга уйламыйм. Күңелсез булыр, дим.

— Ә кире кайткан вакытта безгә керерсеңме?

— Белмим... карармын. Я, ризамы? Китәбезме?

— Китәргә кирәк булыр, — диде Аркадий иренеп кенә.

Иптәшенең бу тәкъдимен ул күңеленнән бик куанып каршы алган иде, ләкин бу тойгысын яшерүне үзенәң бурычы санады. Юкка гына нигилист түгел лә ул!

Икенче көнне ул Базаров белән бергә *** шәһәрәнә чыгып китте. Марьинодагы яшьләр алар киткәнгә күңелсезләнеп калдылар; Дуняша хәтта елап та алды... ләкин картлар иркен сулап куйдылар.

ХII

Безнең дуслар юл тоткан *** шәһәре, Россиянең һәр жирендә очраганча, яшьләрдән куелган прогрессист һәм деспот¹ бер губернатор карамагында иде. Идарә итүенең беренче елында ук ул губерна предводителя² белән генә түгел (губерна предводителя — отставкага чыккан штабс-ротмистр, ат заводы тотучы һәм кунакчыл бер кеше иде), бәлки үз кул астындагы чиновниклар белән дә кычкырышып бетәргә өлгергән иде инде. Шушы нигездә туган ызгышлар актык чиктә шул дәрәжәгә барып җиттеләр ки, Петербургтагы министерство, бөтен эшләрне урында тик-

¹ Деспот — үз дигәннен генә эшләтүче, явыз кеше.

² Дворяннарның губерна вәкиле.

шерү өчен, махсус кеше жиберергә мәжбүр булды. Мондый кешене сайлаучы башлыктар Матвей Ильич Колязинга туктадылар (агалы-энеле Кирсановларны яшь чакларында үз химаясенә алган Колязинның улы иде ул). Ул да «яшьләр» жөмләсенә керә иде, ягъни, әле күптән түгел генә кырык яшь тулган иде аңа, ләкин дәүләт кешесе булуга исәп тотар иде инде ул һәм күкрәгенә ике ягында да берәр йолдызы бар иде. Дөрөс, берсе чит ил йолдызы иде аның — хөрти йолдыз иде. Үзе хөкем итәргә килгән губернатор кебек үк, ул да прогрессист исәпләнә иде һәм, инде зур түрә булган хәлдә, зур түрәләрнең күпчелегенә ошамый иде. Үзе турында ул иң югары фикердә иде, шөһрәт сөюенә чиге юк иде аның, ләкин үзен бик гади тотар, кешегә ягымлы карый, тыңлаган вакытта түбәнчелек белән тыңлый һәм шундый киң күңелле итеп көлә иде ки, хәтта беренче карашта аны «беркатлы» кеше дип тә танырга мөмкин иде. Ләкин, үзен эре тотарга кирәк булган чакларда тузан жиберә дә белә иде, «Энергия кирәк, — ди торган иде ул андый чакта: — *l'énergie est la première qualité d'un homme d'état*»¹; шулай да, үзенә шушы барлык сыйфатлары белән һәрвакыт юләрә чыгып кала һәм азмы-күпме тәҗрибәсе булган һәр чиновник аның жылкәсенә атлана иде. Гизо турында Матвей Ильич зур ихтирам белән сөйлә, үз турында, гадәт-йолаларга суык килеш иярүчеләр һәм артта калган фикерле бюрократлар жөмләсенә кермим, дип, жәмгыять тормышында булган әһәмиятле үзгәрешләрнең берсен дә игътибарсыз калдырмыйм, дип, һәркемне ышандырырга тырыша иде... Моның ише сүзләр бик яхшы таныш иде аңа. Хәтта ул яңа әдәбиятны да күзәтеп бара иде, дөрөс, бу эшкә бик югарыдан торып кына карый иде ул; олы кешеләрнең кайчакны урамда малайлар төркемен күрә шуңа кушылып китүләре дәрәжәсендә генә кызыксына иде. Төптәнрәк караганда, Матвей Ильич Александр заманындагы дәүләт кешеләреннән ерак китмәгән иде; алар — Александр заманындагы дәүләт кешеләре — ул чакта Петербуртта яшәгән Свечина² ханым янына барырга хәзерләнгән чак-

¹ *Энергия* — дәүләт кешесе өчен иң әһәмиятле сыйфат (французча).

² *Свечина* Софья Юрьевна (1782—1859) — дини юнәлештәге язучы.

ларында Кондильяктан берәр бит укып чыга торган булганнар; Матвей Ильичның бары тик алымнары гына башкачарак, яңа заманга якынарак иде. Шомарган сарай хезмәтчесе һәм зур хәйлә иясе иде ул; житди эшләренә тирән аңлый белми, акылы юк, тик үзенә хосусый эшләренә оста алып бара белә: бу яктан инде аны берәү дә иярли алмый иде, ә мондый булу исә, иң әһәмиятле сыйфат бит ул.

Матвей Ильич, мәгърифәтле түрәләргә хас булганча, Аркадийны хуш күңел белән, хәтта алай гына да түгел, шук күңел белән каршы алды. Шулай да, үзе тарафыннан чакырылган туган-тумачаларының килми калганлыгын белгәч, гажәпләнде. «Синәң әтиң һәрвакыт шундый экәмәт кеше иде инде», диде ул яхшы бархаттан тегелгән шлафрок¹ чукларын селкеп, һәм кинәт кенә шунда торган яшь чиновникка сораулы караш белән: «Нәрсә?» дип куйды. Вицмундирының бөтен төймәләрен тиешенчә эләктереп кигән бу яшь кеше аптырашта калган чырай белән начальнигына күтәрелеп карады, аның, озак сөйләшми торганлыктан, иреннәре ябышкан иде. Ләкин Матвей Ильич үзенә буйсынган бу чиновникка артык игътибар итмәве белән аны шул ук аптыраган хәлдә калдырды. Безнең зур түрәләребез гомумән шулай үз кул астындагы кешеләренә аптырашта калдырырга яратучаннар; аларның бу максатка ирешү өчен куллана торган алымнары шактый күп төрле. Аеруча күп таралган, инглизчә әйтсәк «is quite a favourite»² төрә мондый: әйтик, түрә кеше кинәт кенә иң гади сүзләренә дә аңламас була, саңгыраулыкка сабыша. Мәсәлән, «бүген нинди көн?» дип сорый ул. Аңа зур ихтирам күрсәтеп, төгәл җавап бирәләр... «Бүген жомга, ваше с... с... ство» диләр.

— Ә? Нәрсә? Нәрсә ул? Нәрсә сөйләсез сез?— дип кабатлый түрә, аңларга тырышкан булып.

— Бүген жомга, ваше с... с... ство.

— Ничек? Нәрсә? Нәрсә ул жомга? Нинди жомга?

— Жомга, ваше с... ссс... ссс... с... ство, атнаның бер көне.

— Я, я, син мине өйрәтмәкче буласыңмы?

Матвей Ильич, гәрчә либерал саналса да, барыбер зур түрә кеше иде.

¹ Шлафрок — халат.

² Яратып кулланыла торган.

— Мин сиңа, дускаем, — диде ул Аркадийга, — губернатор белән күрешеп чыгарга киңәш бирәм. Беләсен инде, мин моны сиңа, власть кешеләре каршына барып баш ияргә кирәк, дигән иске карашны яклаучы булып әйтмим, тик губернатор әйбәт кеше булганга күрә генә әйтәм, шулай ук сиңең үзеңнең дә биредәге халык белән танышасың килә торгандыр... Шаять, аю түгелсендер бит? Ә берсекөнгә анда зур бал була.

— Сез ул балда буласызмы? — дип сорады Аркадий.

— Ул аны минем өчен оештыра, — дип куйды Матвей Ильич кайгылы тавыш белән диярлек. — Син танцовать итәсеңме?

— Әйе, тик начар.

— Анысы шәп түгел. Биредә чибәр генәләр бар, аннары, яшь кешегә танец белмәү оят та. Моны да мин сиңа иске карашлар яклы булуымнан әйтмим; акыл аякларда булырга тиеш дип уйлаудан ерак торам мин, ләкин байронизм¹ көлке нәрсә, *il a fait son temps*.²

— Мин, абзыкай, бөтенләй байронизмнан чыгып түгел, мин...

— Мин сине биредәге барынялар белән таныштырырмын, мин сине үз канат астыма алам, — дип бүлдерде аны Матвей Ильич һәм үз-үзеннән канәгать кыяфәт белән көлеп куйды. — Минем канат астында сиңа жылы булыр бит, ә?

Хезмәтче кереп казенная палата председателе килүе турында белдерде; килүче чиновник төче карашлы, ирен-нәре жыерылган карт булып, табигатьне гадәттән тыш яратучы кеше икән, бигрәк тә жәй көннәрен, аның үз теле белән әйткәндә, «һәрбер умарта корты һәрбер чәчәктән взятка ала» торган чакларны ярата икән... Бу кеше килүгә Аркадий чыгып китте.

Базаровны үзләре төшкән трактирда тапты ул һәм бик озаклап аны губернаторга барырга өндәде. «Берни эшләр хәл юк, — диде Базаров ниһаять. — Муеныңа камыт кигәнсең икән, йөк авыр дип зарланма, диләр. Алпавытларны күрергә килгәнбез икән, күрергә кирәк инде!»

Губернатор яшьләрне ачык йөз белән каршы алды, лә-

¹ Байронизм — инглиз язучысы Байрон (1788—1824) исеменнән алынган; күңел сүрелү, әйләнә-тирәдәге хәлләргә горурлык белән җирәнәп карау күренеше.

² Аның вакыты үткән (французча).

кин утырырга тәкъдим итмәде, үзе дә утырмады. Ул һәрвакыт ыгы-зыгы килә һәм кабалана торган кеше иде; иртә үк тору белән тыгыз итеп тегелгән вицмундирын киеп ала, тыгыз итеп галстук бәйли, туйганчы ашамый, туйганчы йокламый — өзлексез эмер бирүдән бушамый иде. Губернада аңа Бурдалу дип кушамат тактылар, бу кушаматны аңа шул исемдәге атаклы француз динчесе исеме белән бәйләп түгел, бәлки бурда¹ дигән сүзгә бәйләп биргәннәр иде. Қирсанов белән Базаровны ул үзенә балга килергә чакырды һәм, ике минут узуга, инде аларны агалы-энеле Қайсаровлар дип атый башлап, тагын бер тапкыр чакырды.

Губернатор яныннан кайткан вакытта урамнан узып баручы жиңел арбадан өстенә славянофилләр кия торган венгерка кигән кечкенә буйлы бер кеше, сикереп төштө дә, «Евгений Васильич!» дип кычкырып, Базаровка ташланды.

— Ә! Бу сез, герр² Ситников, — диде Базаров тротуар буйлап атлавыннан тукталмыйча. — Нинди язмыш белән бирегә килеп чыктыгыз?

— Беләсезме, бөтенләй очраклы рәвештә, — дип җавап бирде теге кеше һәм, арбага таба борылып кулын изи-изи: «Безнең арттан кил, безнең арттан» дип кычкырып җибәрде... — Минем әтиңең биредә эшләре бар, — дип дәвам итте ул канау аша сикереп чыгып, — шул уңай белән мине дә чакырды... Сезнең бирегә килүегез турында бүген ишеттем, мин инде сезгә кереп тә чыктым... (чынлап та, Базаров белән Аркадий үз номерларына кайткач, бер ягына французча, икенче ягына славянча итеп Ситников исеме язылган һәм почмаклары бөгелгән карточка күрделәр). Ышанам, губернатор яныннан кайтуыгыз түгелдер, әлбәттә?

— Ышанмагыз, без нәкъ аның яныннан кайтып киләбез.

— Ә! Алай булган тәкъдирдә, мин дә аның янына барачакмын... Евгений Васильич, таныштырыгыз мине, үзегезнең... моның белән...

— Ситников, Қирсанов, — дип мыгырдап куйды Базаров тукталмыйча гына.

— Мин бик шат, — диде Ситников яны белән борылып

¹ Бурда — тәмсез, болганчык аш яки эчемлек мәгънәсендә.

² Герр — әфәнде (немецча).

һәм, елмайған хәлдә, ашыга-ашыга үзенен үтә купшы перчаткаларын сала башлады. — Мин сезнең турыда бик күп ишеттем... Мин Евгений Васильичның иске танышы һәм үземне аның шәкерте дип әйтә алам... Мин үземнен яңадан тууым белән аңа бурычлы....

Аркадий Базаровның шәкертенә карады. Аның кечкенә, шулай да ягымлы булган шома йөзөндә тынычсыз һәм жансыз киеренкелек күренә иде, нәрсәгәдер гажәпләнгәнсыман күренгән кечкенә күзләре текәлеп һәм тынычсыз карыйлар, көлүе дә тынычсыз, ничектер кыска һәм жансыз булып чыга иде аның.

— Ышанасызмы, — дип дәвам итте ул, — Евгений Васильевичның «авторитетларны танымаска кирәк» дигән сүзен беренче тапкыр ишеткән вакытта шундый шатлык хис иттем мин үземдә... бөтенләй күзем ачылып киткән кебек булды! Менә, мин әйтәм, ниһаять чын кеше таптым! Әй, сүз уңаенда әйтим әле, Евгений Васильич, биредә сезгә һичшиксез бер ханым янына барып чыгарга кирәк, сезне бик яхшы аңлый ала торган ханым ул, һәм сезне күрү аның өчен чын-чыннан бәйрәм булчак; аның турында сезнең ишеткәнегез бардыр дип уйлыйм?

— Кем ул? — диде Базаров теләмичә генә.

— Кукшина Eudoxie, Евдоксия Кукшина. Искиткеч натура ул, чын мәгънәсендә емансипирее¹ алдынгы хатын. Беләсезме нәрсә? Әйдәгез хәзер үк бергәләп барабыз үзенә. Аның торган җире моннан бер-ике адымда гына... Шунда иртәнге аш ашарбыз. Сез бит әле ашамагансыздыр?

— Юк әле.

— Бик шәп. Беләсезме, ул ире белән аерылышкан, беркемгә дә бәйлә түгел.

— Матурмы ул? — дип бүлдерде аны Базаров.

— Юк... матур дип булмый.

— Соң шулай булгач, ни шайтанымга безне аның янына чакырасың?

— Әмма шаян сез, шаян кеше... Ул безгә шампанский утыртачак.

— Менә ничек! Исәп белән эш итә торган кеше икә-

¹ Эмансипированная (французча) — тормышны искечә аңлаудан һәм иске гореф-гадәтләрдән азат кеше...

нен күренеп тора. Сүз уңаенда сорыйм, әтиегез һаман откупа¹ эшләре белән йөриме?

— Откупа эше белән, — диде Ситников ашыгып кына һәм чиелдап көлеп куйды. — Ягез? Киттекме?

— Белмим, нишләргә соң.

— Кешеләр күрәсең килә бит синен, бар, — диде Аркадий акрын тавыш белән.

— Ә сез ничек соң, Кирсанов әфәнде? — диде Ситников, — сез дә рәхим итегез; сездән башка ярамый.

— Ничек инде алай бөтенебез берьюлы барып керик?

— Зарар юк. Кукшина гажәеп кеше ул.

— Бер бутылка шампанский булырмы? — дип сорады Базаров.

— Өч бутылка! — диде Ситников. — Моңысына үзем жавап бирәм!

— Ни белән?

— Башым белән.

— Әтиңнең акча янчыгы белән дисән, яхшырак булыр... Алай да, барыйк әле.

ХІІІ

Авдотья Никитишна (яки Евдоксия) Кукшина тора торган йорт Москвача салынган дворян йорты булып, *** шәһәренең яңарак кына янган урамнарыннан берсендә урнашкан иде; безнең губерна шәһәрләренең биш елдан биш елга янып торулары билгеле хәл инде. Ишек янында, кыек итеп кадакланган визит карточкасы өстендә звонок тоткасы күренде, кунакка килүчеләрне алгы бүлмәдә ниндидер бер хатын каршы алды, хезмәтчеләрдәнмә яки хужа хатынның дусларыннан берәрсеме икәне мәғлүм булмаган ул хатынның башына чепчик кигән булуы хужа хатынның прогресска омтылышы барлыгын күрсәтә торган билге иде. Ситников: Авдотья Никитишна өйдәме, дип сорады. Күрше бүлмәдән:

— Сезде бу, Victor?— дигән нечкә тавыш ишетелде. — Кереgez.

Чепчик кигән хатын шунда ук юк булды.

¹ *Откупа* — патша хөкүмәте тарафыннан аерым кешеләргә (откупщикларга), билгеле күләмдә түләү бәрабәренә, дәүләт хужалыгының теге яки бу тармагынан килә торган доходны үз файдасына жую хокукы бирү тәртибе; бу урында сүз спиртлы эчемлекләргә монополия хокукы турында бара.

— Мин үзем генә түгел, — диде Ситников, Аркадий белән Базаровка карап алып, һәм житез генә итеп, өстендәге венгеркасын салып куйды, венгерка астыннан хатынкызы пальтосына охшаган ниндидер бөрмәле киём кигән булып чыкты ул.

— Барыбер, — дип жавап бирделәр бүлмәдән. — Entrez¹.

Яшьләр керделәр. Алар кергән бүлмә, кунак бүлмәсеннән бигрәк, эш кабинетына охшый иде. Тузан кунып беткән өстәл өсләрендә төрлө кәгазьләр, хатлар, күбесенчә киселеп тә бетмәгән калын-калын русча журналлар тузып ята; бөтен жиргә папирос төпчекләре ташланган. Күн белән тышланган диван өстендә кырыная төшөп, берәз тузгыган аксыл чәчле, әле яшьлеге югалмаган хатын ята, аның өстендә бик үк пөхтә булмаган ефәк күлмәк, кыска кулларында зур-зур беләзекләр һәм башында челтәр кыек яулык. Ул диваннан торды да, игътибарсыз гына итеп, саргаеп беткән ас мехы тотып тегелгән бархат тунын иңенә салды һәм иренеп кенә «Исәнмесез, Victor» дип, Ситниковның кулын кысты.

Ситников, Базаровка охшатырга тырышып, өзеп кенә таныштырды:

— Базаров, Қирсанов.

— Рәхим итегез, — диде Кукшина һәм кеп-кечкенә кызыл борынының ике ягында түгәрәкләнеп торган күзләрен Базаровка текәп: — Мин сезне беләм, — дип өстәде һәм аның да кулын кысты.

Базаров йөзен чытты. Иске карашлардан азат булган бу хатынның кечкенә һәм шыксыз гәүдәсендә бернинди дә ямьсезлек билгеләре юк; ләкин аның чырае караган бер кешедә начар тәәсир калдыра; ихтыярсыздан аңа: «Сиңа ни булды, ачмы әллә син? Эчәң пошамы? Әллә каушыйсыңмы? Нигә болай куырыласың?» дип сорау бирәсе килә иде. Аның да, Ситниковныки шикелле, һәрвакыт нәрсәдер күңелен борчып тора кебек; сөйләгән вакытта да, башка хәрәкәтләрендә дә ул үзен бик иркән тотта, шул ук вакытта үзе уңайсызлана да иде; ул ахрысы үзен ачык күңелле, садә кеше дип саный торгандыр, ләкин, нәрсә генә эшләмәсен, карап торган кешегә ул моны һич теләмичә эшлисыман тоела, аның бөтен хәрәкәтләре, балалар

¹ Керегез (французча).

әйтмешли, юри булып, ягъни табигый түгел, ясалма булып чыга иде.

— Әйе, әйе, мин сезне беләм, Базаров — дип кабатлады ул. (Аңарда, провинциядә һәм Москвада яшәүче ханымнарның бик күбесенә хас булганча, ирләргә танышкан көннән үк фамилиясе белән эндәшү гадәте бар иде). — Сигарка телисезме?

Ул арада креслога жәелеп утырырга өлгергән Ситников җавап бирде аңа:

— Сигаркасы сигарка, — диде ул, — сез безгә ашарга бирегез әле. Без коточкыч ач, аннары, безгә шампанский утыртырга кушыгыз.

— Сибарит¹, — дип куйды Евдоксия һәм көлеп жиберде. (Көлгән вакытта аның өске теш казнасы күренә иде.) — Дөрөс бит, Базаров, сибарит бит ул?

— Тормышның уңайлы булуын яратам мин, — диде Ситников эре генә итеп. — Ул миңа либерал булырга комачауламый.

— Юк, комачаулый ул, комачаулый! — диде Евдоксия һәм, шулай да, үзенң хезмәтче хатынына аш белән шампанский да китерергә боерды. — Бу турыда сез ничек уйлыйсыз, — диде ул Базаровка мөрәҗҗәгать итеп. — Ышанам, сез дә минем фикердәдер.

— Юк, — дип каршы төште аңа Базаров: — бер кисәк ит — бер кисәк ипигә караганда яхшырак, хәтта химия күзлегеннән караганда да шулай.

— Ә сез химия белән шөгыльләнәсезме? Мин аны яратам. Хәтта мин үзем бер мастика уйлап таптым.

— Мастика? Сез?

— Әйе, мин. Ә беләсезме нинди максат белән? Ватылмый торган курчак башлары ясау өчен. Мин дә бит практика кешесе. Ләкин эзер түгел әле ул. Либихны укыйсы бар әле. Либих дигәннән, сез «Московские ведомости»² газетасында Кисляковның хатын-кызлар хезмәте турындагы мәкаләсен укыдыгызмы? Укыгыз, зинһар. Хатын-кыз мәсьәләсе сезне кызыксындыра торгандыр бит? Мәктәпләр мәсьәләсе дә? Сезнең дусыгыз ни белән шөгыльләнә? Исеме ничек аның?

Кукшина ханым шулай, җавап та көтмичә, иркә игътибарсызлык белән, үзенң сорауларын өсте-өстенә яуды-

¹ Сибарит — муллыкта, иркен, рәхәт яшәргә яратучы.

² «Московские ведомости» — 1751 нче елдан башлап, 1917 нче елга кадәр чыккан газета.

рып кына торды; гадәттә иркәлек белән узындырылган балалар үзләренең нянялары белән шулай сөйләшә торган булалар.

— Мин Аркадий Николаевич Қирсанов булам, — диде Аркадий, — һәм бернәрсә белән дә шөгылләнмим.

Евдоксия кычкырып көлөп жибәрде:

— Шәп икән! Әллә сез тартмыйсызмы? Виктор, беләсезме, мин сезгә ачулы.

— Ни өчен?

— Сез тагын Жорж Сандны мактый башлагансыз, диләр. Артта калган хатын ул, башка берни түгел. Ничек итеп аны Эмерсон белән чагыштырырга кирәк! Тәрбия мәсьәләсе буенча булсын, физиология турында булсын, гомумән бернәрсә хакында да аның бернинди дә идеясе юк. Мин ышанам, аның эмбриология турында ишеткәне дә юктыр әле, ә безнең заманда бу фәннән башка ничек яшәргә кирәк? (Евдоксия хәтта кулларын жәеп жибәрде.) Ах, бу мәсьәлә буенча Елисевиç нинди гажәеп мәкалә язды. Дәһи әфәнде ул. (Евдоксия «кеше» диясе урында һәрвакыт «әфәнде» сүзен куллана иде.) Базаров, утыргыз минем янга, диванга. Сез үзегез бәлки белми торгансыздыр, мин сездән бик куркам.

— Ни өчен? Кызыксынырга рөхсәт итегез.

— Сез куркыныч әфәнде: шундый тәнкийтьче сез. Ай, ходаем! Көлкә миңа, мин ниндидер далада яшәүче алпавыт хатын кебек сөйлим. Хәер, мин чынлап та алпавыт. Имение белән үзем идарә итәм, һәм, беләсезме, минем старостам Ерофей—гажәеп тип, нәкъ Куперның Патфайндеры¹: аңарда ниндидер шундый беркатлылык бар. Мин бирегә бөтенләй күчеп килдем; алама шәһәр, шулай түгелме? Ләкин нишләмәк кирәк?

— Шәһәр төсле шәһәр, — дип куйды Базаров салкын гына.

— Жыен вак-төяк интереслар — менә шунысы коточкыч! Элек мин кыш көннәрендә Москвада тора идем... ләкин хәзер анда минем турылыклы ирем Кукшин әфәнде тора. Москва үзе дә инде хәзер... белмим инде, ул да элекке Москва түгел. Чит илгә барып кайтырга уйлыйм мин; үткән ел бөтенләй жыенып та беткән идем инде.

— Билгеле, Парижгадыр? — дип сорады Базаров.

¹ Патфайндер — Фенимор Куперның шул ук исемдәге романының герое.

— Парижга һәм Гейдельбергка.

— Ни өчен Гейдельбергка?

— Гафу итегез, анда бит Бунзен!

Базаров моңа ни дип җавап бирергә дә белмәде.

— Риегге Сапожников... сез аны беләсезме?

— Юк, белмим.

— Гафу итегез, Риегге Сапожников... ул бит һаман Лидия Хостатоваларда була.

— Мин аны да белмим.

— Менә шул кеше мине озатып барырга булды. Алла-га шөкер, мин ирекле, балаларым юк... Нәрсә әйттем соң мин: «аллага шөкер» имеш! Хәер, барыбер инде.

Евдоксия тәмәкедән саргаеп беткән бармаклары белән папирос төрдә, аны теле белән ябыштырып, суырып куйды да, кабызып җибәрде. Поднос күтәрәп, хезмәтче хатын керде.

— Менә аш та өлгерде! Ашарга телесезме? Виктор, бутылканы ачыгыз; анысы сезнең эш.

— Минем эш, минем эш, — диде Ситников һәм тагы чиелдап көлеп җибәрде.

— Биредә чибәр хатын-кызлар бармы? — дип сорады Базаров, өченче рюмканы эчеп бетереп.

— Бар, — дип җавап бирде Евдоксия, — тик алар бары да шундый мәгънәсезләр. Мәсәлән, *mon amie*¹ Одинцова — начар түгел. Тик шунысы кызганыч, аның турында таралган фикер, ничектер... Хәер, анысы бер хәл иде әле, менә аның карашларында да бернинди хөрлек, киңлек юк, андый яктан бернинди... ние дә юк. Тәрбиянен бөтен системасын үзгәртәсе иде. Бу турыда уйлаганым бар инде минем: безнең хатын-кызларыбыз бик начар тәрбия алганнар.

— Сез алар белән берни дә эшли алмассыз, — диде Ситников. — Нәфрәт белән карарга кирәк аларга, һәм менә мин үзем аларга тулы нәфрәт белән карыйм! (Нәфрәтләнү мөмкинлегенең булуы һәм үзенең нәфрәтен әйтеп бирә алуы Ситников өчен иң рәхәт тойгы хасил итә иде; бигрәк тә хатын-кызларга дошман иде ул, ләкин ул берничә айдан соң үзенең хатыны алдында, фәкать ул князь Дурдолеосова токымыннан булганы өчен генә, үрмәләп йөрү хәленә төшәсен белми иде әле.) Аларның берсе дә

¹ Минем дусым (французча).

безнең беседаларны аңларлык хәлдә түгел, берсе дә безнең кебек житди ирләр телгә алып сөйләүгә тормыйлар.

— Аларга безнең беседаларны аңлауның кирәге дә юк, — диде Базаров.

— Кем турында әйтәсез сез? — диде Евдоксия.

— Матур хатын-кызлар турында.

— Ничек? Димәк сез Прудон фикерен уртаклашасыз?

Базаров тәкәббер кыяфәттә гәүдәсен турайтты.

— Беркемнең дә фикерен уртаклашмыйм мин: минем үз фикерем бар.

Ситников, баш ия торган кешесе алдында үзенң кискен фикер әйтә алуын күрсәтергә жай туры килде дип, куанып:

— Бетсен авторитетлар! — дип кычкырып жибәрде.

Кукшина:

— Ләкин бит Маколей үзе... — ди башлаган иде, Ситников тагын кычкырып жибәрде:

— Бетсен Маколей! — диде ул. — Сез шул бичәкәйләрне яклап чыгасызмы?

— Бичәкәйләрне түгел, хатын-кызларның хокукын яклыйм, аны соңгы тамчы каныма кадәр якларга ант иттем мин.

— Бетсен!.. — диде Ситников, ләкин бу юлы тукталып калды. — Мин анысын кире какмыйм ла, — дип куйды ул.

— Юк, күрәм, сез славянофил!

— Юк, мин славянофил түгел, хәер, әлбәттә...

— Юк, юк, юк! Сез славянофил. Сез Домострой¹ эзенән барасыз. Сезнең кулыгызга камчы гына тоттырасы бар!

— Камчы яхшы нәрсә ул, — дип куйды Базаров, — тик менә безнең эшләр соңгы тамчыга килеп терәлдә бит әле.

— Нинди соңгы тамчыга?

— Шампанскийның соңгы тамчысына, хөрмәтле Авдотья Никитишна, шампанскийның — сезнең каныгызның түгел.

— Хатын-кызларга һөжүм иткәнне тыныч кына тыңлап тора алмыйм мин, — дип дәвам итте Евдоксия. — Коточкыч бит ул, коточкыч. Аларга һөжүм иткәнче, ичма-

¹ *Домострой* — XVI йөздәге рус әдәбияты әсәре, өй тормышы кагыйдәләре җыелмасы; анда бөтен хокук гаилә башлыгына бирелә һәм хатын-кызлар иң түбән хәлгә куела.

сам Мишлену: *De l'atout*¹ дигән китабын укыгыз. Гажәп китап! — Ул изелгән кәнәфи мендәренә кулын ялкау гына салып, — әфәнделә, мәхәббәт турында сөйләшик, — дип өстәде.

Кинәт кенә тынлык урнашты.

— Юк, ни өчен мәхәббәт турында сөйләшергә, — диде Базаров, — ә менә сез Одинцова турында телгә алган идегез... Одинцова дигән идегез бугай? Кем була ул барыня?

— Гүзәл! Гүзәл! — диде Ситников чиелдап. — Мин сезне таныштырырмын. Акыл иясе, үзе бай, үзе тол. Кызганычка каршы, ул әле житәрлек тәрәккый итмәгән: аңа безнең Евдоксия белән якыннанрак танышырга кирәк иде. Эчәм сезнең исәнлеккә, Eudoxie! Чәкәшик! «Et toc, et toc, et tin-tin-tin! Et toc, et toc, et tin-tin-tin!!».

— Victor, сез шаян.

Ашау-эчү озак дәвам итте. Бер бутылка шампанский бетүгә икенчесе килде, аннары өченчесе, хәтта дүртенчесе дә килде... Евдоксия өзлексез такылдый, Ситников аңардан калышмый иде. Никах нәрсә ул — юк-барга ышанудан калган иске гадәтме, әллә жинаятьме; кешеләр туганда нинди булалар — бары да бер төрлеме, әллә түгелме? Кешенең аерымы үзенчәлекләре нәрсәдән гыйбарәт? — Шулар турыларда бик күп сөйләштеләр алар. Ахыр чиктә эш шуңа барып житте: Евдоксия, эчүдән кып-кызыл булган хәлдә, яссы тырнаклары белән бозык фортепьяно телләренә бәрә-бәрә, карлыккан тавыш белән жырларга тотынды, башта чегән жырлары жырлады ул, аннары Сеймур-Шиффның «Йокымсыраган Гранада» дигән романсын жырлады, ә Ситников, башын шарф белән урап, тынсыз калган гашыйк булып кыланды; романсның:

Синең авыз белән минем авыз
Кайнар үбү булып кушылсын...

дигән сүzlәре жырланганда, Аркадий, ниһаять, түзмәде: «Әфәнделә, бу инде ничектер Бедлам²га ошый башлады» дип куйды. Базаров күбрәк шампанский белән мавыга, тик ара-тирә генә көлке сүzlәр кыстыргалап куя иде; ниһаять, авызын ачып, иснәп куйды да, хужа хатын белән саубуллашып та тормыйча, Аркадий белән бергә чыгып китте. Алар артыннан Ситников атылып килеп чыкты.

¹ «Мәхәббәт турында» (французча).

² Бедлам — Лондондагы акылдан шашканнар больницасы.

— Я, ничек? Я, нәрсә? — дип сорады ул колларча түбәнчелек белән әле уң якка, әле сул якка чыгып. — Менә дигән кеше дип әйттем бит мин сезгә! Менә шундый хатын-кызлар күбрәк булсын иде бездә! Ул, үзенә күрә, югары әхлаклылык күренеше.

— Ә теге, с и н ең этиең оештырган урын да шундый ук югары әхлаклылык күренешеме? — диде Базаров кабакка төртеп күрсәтеп, бу минутта алар кабак яныннан узып баралар иде.

Ситников тагын чиелдаулы тавыш белән көлеп жибәрде. Ул үзенең социаль чыгышыннан бик нык ояла иде. Шуңа күрә Базаровның бер дә көтмәстән болай төртеп, «с и н ең» дип әйтүен мактау дип аңларгамы, әллә аңа үпкәләргә кирәкме икәнлеген ачыкый алмыйча, аптырашта калды.

XIV

Беричә көн узуга, губернатор өендә бал булды. Матвей Ильич «бу бәйрәмнең чын герое» иде, губерна предводителя үзенең бу балга фәкать аңа хөрмәт йөзәннән генә килгәнлеген бөтен кешегә белдереп чыкты; губернатор исә, хәтта балда да, хәтта бернинди хәрәкәтсез калган хәлдә дә, «боерыклар бирүендә» давам итә иде. Матвей Ильичның мөгамәләдә булган йомшаклыгы аның мәһабәтлеге белән генә тигләшерлек иде. Бөтенесенә дә иркәләп, сөеп дәшә иде ул — берәүләргә жирәнү катыш ягымлылык күрсәтә, икенче берәүләргә хөрмәт йөзәннән елмая иде; ханымнар алдында *en vrai chevalier français*¹ кылана һәм, зур түрәләргә тиеш булганча, бер ялгызы өзлексез кычкырып көлә иде. Аркадийны аркасыннан сөеп, аны бөтен кешегә ишетелерлек тавыш белән «энекәшем» дип атады, искерәк фрак киеп килгән Базаровны да игътибарсыз калдырмады: аңа кырын гына күз төшереп, түбәнчелек күрсәткән караш ташлап алды ул һәм, берни дә аңлашылмаслык итеп кенә булса да, аны сәламләп, мыгырдап куйды, аның бу сәламеннән тик «я...» һәм «ссыма»² дигән авазлар гына ишетелеп калды; Ситниковка бармагын тоттырып һәм елмаеп үтте, дәрәс, аңа

¹ Чын француз кавалерларыча (французча).

² Тулы мәгънәләрен «Я... весьма...» дип аңларга кирәк, ягъни «мин... гаять...» (Тәржемәче искәрмәсе.)

туры карап ук түгел, йөзен читкә борып кына елмайды; хәтта Кукшинага да — Кукшина балга бернинди дә махсус күпертмәле киёмнәр кимичә, керле перчаткадан килгән, ләкин чәченә оҗмах кошы кадаган иде, — хәтта шундый Кукшинага да Матвей Ильич «enchante»¹ дип әйтте. Халык исәпсез күп килгән, кавалерлар да җитәрлек иде; штатскийлар күбрәк стена буйларына кысылышкан, хәрбиләр исә бик тырышып танцовать итәләр, алар арасыннан берсе аеруча тырыша иде; алты ай Парижда торып, егетлек күрсәтә торган төрле чая сүзләргә: «zut», «Ah fichtrrrre», «pst, pst, mon bibi» һәм башка шуның кебек дәртле кычкыруларга өйрәнеп кайткан кавалер иде ул. Бу сүзләргә ул нәкъ парижлыларча чатнатып, бөтен шартын китереп әйтә, шул ук вакытта үзе: «si j'avais» диясе урында «si j'aurais» дип җибәрә, «absolument!»² сүзен «әлбәттә» мәгънәсендә куллана, кыскасы, французларны көлдәрә торган великорус-француз шивәсендә сөйли иде.

Аркадийның танецны начар белүе безгә мәгълүм инде, Базаров исә бөтенләй белми иде: алар бер почмакка кереп утырдылар; Ситников та аларга кушылды. Ул, йөзенә җирәнүле елмаю чыгарып, агулы сүзләр әйткәләп, әйләнә-тирәгә оятсыз караш ташлап, чын күңелдән рәхәтләнеп утыргансыман күренә иде. Кинәт аның чырае үзгәрәп китте һәм ул, Аркадийга борылып, каушагансыман тавыш белән: «Одинцова килде», диде.

Аркадий борылып карады һәм зал ишеге алдында туктап калган кара күлмәкле озын зифа буйлы хатынны күрде. Гәүдәсенә төзеклеге, зифалыгы белән хәйран итте ул Аркадийны. Ялангач беләкләре килешле булып гәүдәсенә ятып торалар иде аның; ялтырап торган чәчләре матур булып алкаланып, иңбашларына төшкән, зәңгәр күзләре, аз гына алгарак чыга төшкән ак маңгае астыннан тыныч һәм акыллы итеп карый һәм иреннәре сизелер-сизелмәс кенә елмая иде. Ниндидер ягымлы һәм йомшак көч аңкый иде аның йөзеннән.

— Сез аның белән танышмы? — дип сорады Аркадий Ситниковтан.

— Якыннан таныш. Телисезме, мин сезне таныштырам?

¹ Сокланам (французча).

² Тәмам, бөтенләй мәгънәсендә (французча).

— Таныштырырсыз... менә бу кадрийне биеп бетергәч. Базаров та шулай ук Одинцовага игътибар итте.

— Бу нинди сын? — диде ул. — Башка хатыннарга охшамаган.

Кадрий беткәнне көтеп алгач, Ситников Аркадийны Одинцова каршына алып килде; ләкин бу ханым белән якыннан танышлыгы шикле булып чыкты аның: чөнки үзе дә ни әйткән белми буталып бетте, Одинцова да аңа берникадәр гажәпләнеп карый иде. Шулай да, Аркадий исемен ишеткәч, йөзөнә шат чырай чыкты. Ул аңардан, сез Николай Петровичның улы түгелме, дип сорады.

— Нәкъ үзе.

— Мин сезнең әткәгезне ике тапкыр күрдем һәм аның турында бик күп ишеттем, — диде ул. — Сезнең белән танышуыма мин бик шат.

Бу минутта аның янына ниндидер адъютант очынып килеп җитте һәм аны кадрийгә чакырды. Ханым риза булды.

— Сез биисезмени? — дип сорады Аркадий аны олылап.

— Биим. Ә сез ни өчен мине биемидер дип уйлыйсыз? Әллә мин сезгә артык карт күренәмме?

— Гафу итегез, мөмкинме соң... Алай булган тәкъдирдә миңа сезне мазуркага чакырырга рөхсәт итегез.

Одинцова түбәнчелек күрсәткән кыяфәт белән көлеп куйды һәм Аркадийга, тормышка чыккан апалар үзләренә бик яшь энеләренә караганча күз салып:

— Рәхим итегез, — диде.

Одинцова Аркадийга караганда аз гына өлкәнрәк иде, егерме тугызынчы яшендә иде ул, ләкин Аркадий аның янында үзен бөтенләй мәктәп баласы итеп, студент итеп хис итте, үзе белән аның арасындагы яшь аермасы чынлыкта булганыннан күбрәк тоелды аңа. Матвей Ильич аның янына мәһабәт кыяфәттә һәм түбәнчелек күрсәткән сүzlәр әйтә-әйтә килде. Аркадий читкә китте, ләкин Одинцованы күзәтүдән туктамады: Одинцова кадрий биегән вакытта да аңардан күзен алмады ул. Одинцова үзенең кавалеры белән дә, зур түрә белән сөйләшкәндәге кебек, иркен сөйләшә, башын һәм күзләрен акрын гына йөртә иде, бер-ике тапкыр акрын ына көлеп тә куйды. Борыны, рус кешеләренә барына да диярлек хас булганча, берәз гына юанрак иде аның.

тән төсө дә бөтенләй үк саф түгел иде; боларның һәм-мәсен күрөп торган хәлдә дә, Аркадий, мондый гүзәл хатынны гомеремдә күргәнем юк иде әле, дигән карарга килде. Аның тавышы һаман Аркадийның колак төбөннән китми яңгырап тора; аның күлмәгендәге сырлар да ничектер бүтән төрле, башка хатыннарыныкына охшамый, кинчрәк, килешләрәк булып күренә, хәрәкәтләре дә бер үк вакытта тигез дә, табигый дә булып чыга иде.

Аркадий, мазурка башлану белән, үзенек даңмасы янына килде, аның янына утырган вакытта йөрәгендә бер дәрәжәдә каушау хис итте ул һәм, сөйләшәргә хәзерлек урынында чәчен сыпырып куйды да, әйтергә сүз табалмыйча, аптырап калды. Ләкин аңардагы бу кыюсызлык озакка бармады, Одинцованың тынычлыгы аңа да күчте: чирек сәгать тә вакыт узмагандыр, ул инде бик иркенләп үзенек атасы, абзасы турында, Петербургтагы һәм авылдагы тормыш турыларында сөйләп утыра иде. Одинцова, кулындагы жылпәзәсен ачып яба-яба, әдәплә генә кызыксыну белән аны тыңлап утырды; Аркадий ханымны кавалерлар биергә чакырып алган араларда гына сөйләүдән тукталып торды. Ситников та ике тапкыр биеп алды аның белән. Биеүдән тукталуга, ул тагын Аркадий янына килеп утыра, тагын жылпәзәсен алып, кулында уйната башлай һәм аңарда биегәннән соң ешрак тын алу да сизелми иде, ә Аркадий үзен аның янында хис итү һәм аның күзләренә, нәфис маңгаена, сөйкемле, акыллы һәм олысымак йөзөнә карый-карий сөйләшү бәхете белән чолганган хәлдә, тагын такылдарга керешә иде. Одинцова үзе аз сөйли, ләкин аның күзләреннән тормышны белгәнлегә сизелеп тора иде; Аркадий, аның кайбер күзләренә карап, бу яшь хатын күпне татырга, күпне уйларга өлгөргән икән инде, дигән нәтижәгә килде...

— Ситников әфәнде сезне минем яныма алып килгән вакытта сезнең яныгызда торучы кеше кем иде ул? — дип сорады Одинцова.

— Ә сез аны күрдөгезмени? — дип сорады Аркадий үз чиратында. — Йөзе нинди әйбәт аның, дәрәс бит? Базаров дигән кеше ул, минем душым.

Аркадий «үзенек душы» турында сөйләргә кереште.

Шул кадәр нечкәләп, шул кадәр дәртләнеп сөйләде ул аның турында, Одинцова кызыксынып, Базаров

ягына борылды һәм дикъкаты белән аңа карап алды. Ул арада мазурка бетеп килә иде инде. Аркадийның үз дамасыннан аерыласы килми иде: сәгатькә якын вакытны аның белән шундый рәхәт уздырды бит ул! Дөрөс, бу вакыт эчендә ул һаман ханымның аңа түбән-сетебрәк караган кебек булуын, үзе белән утырган өчен Аркадий аңа рәхмәт әйтергә тиеш дигәнсыманрак каравын хис итеп торды... ләкин яшъ йөрәкләр мондый хисне авырсынмыйлар бит.

Музыка тукталды.

— Mersi, — диде Одинцова урыныннан торып. — Сөмиңа килеп чыгарга вәгъдә бирдегез, үзегез белән бергә дусягызны да алып килегез, яме. Андый — бернәрсәгә дә ышанмаса батырлыгы житкән кешене күрү бик кызыксындыра мине.

Губернатор, Одинцова янына килеп, кичке аш эзер булуы турында белдерде һәм уйга калган чырай белән аңа кулын бирде. Одинцова аның белән киткән вакытта, Аркадийга соңгы тапкыр елмаеп баш ию өчен, борылып карады. Аркадий башын түбән иеп, аның артынан карап калды (аның сорғылт булып ялтыраган кара ефәккә төрелгән гәүдәсе нинди төзек, нинди зифа булып күренде аңа!) һәм: «бу минутта инде ул минем дөньяда барлыгым турында да оныткандыр» дип уйлап, күңелендә ниндидер нәфис тыйнаклану хис итте.

Ул почмакта утырган дуся янына әйләнеп килү белән, Базаров:

— Я, ничек? — дип сорау бирде. — Күңелең булдымы? Монда бер барин миңа ул ханым турында: ой-ой-ой, дип кенә куйды; юләр барин иде бугай ул. Ә сиңеңчә ничек, чынлап та ой-ой-ой диярлекме?

— Болай сөйләшүне мин аңлап житә алмыйм, — дип жавап бирде Аркадий.

— Менә тагы! Нинди сабий!

— Алай булса, мин сиңең ул бариныңны аңламыйм. Одинцова бик сөйкемле ханым — монысы бәхәссез, ләкин ул шундый салкын, үзен шундый нык тота ки...

— Тыныч күлдә... беләсең бит ул мәкальне! — диде Базаров аны бүлеп. — Салкын, дисең. Тәме дә шунда инде аның. Мороженоены яратасың бит син?

— Бәлки шулайдыр, — дип мыгырданды Аркадий, — мин бу турыда әйтә алмыйм. Аның сиңең белән таны-

шасы килә һәм ул миннән сине үзләренә алып бару-ымны сорады.

— Минә аңа ничек тасвирлавыңны чамалыйм! Шулай да, яхшы эшләгәнсең. Алып бар үзенә мине. Кем генә булмасын — губерна күләмендәге ана арсланмы ул, яки Кукшина шикелле «эманципе»мы, анысы әһәмиятсез, тик менә аның иңбашлары!.. Андыйларны күптән күргәнем юк иде.

Базаровның оятсызлыгы Аркадийны тәмам хәлдән тайдырды, ләкин, гадәттә бик еш була торганча, ул үзенә дусын күңеленә ошамаган ягы белән түгел, башка яктан шелтәләде...

— Ни өчен синең хатын-кызларда да азат фикер булуы мөмкинлегенә юл куясың килми? — диде ул акрын тавыш белән.

— Ни өченме? Минем күзәтүләрем буенча, хатын-кызларның гарипләре генә ирекле фикер йөртә ала-лар — менә шуның өчен.

Сүз шуның белән бетте. Яшьләр икесе дә аш мәжлесе бетүгә үк чыгып киттеләр. Кукшина алар артынан нервлы зәһәрләнү белән кыюсыз гына көлеп калды: Аркадийның да, Базаровның да бөтенләй игътибар итмәүләренә бик каты хурланган иде ул. Балдан иң актыкка калганчы китмәде һәм сәгать дүртенче булганда Ситников белән Париж манерында полька-мазуркага биеде. Губернатор өендәге бәйрәм шушы гыйбрәтле тамаша белән тәмам булды.

XV

Икенче көнне Аркадий белән Базаров Одинцова төшкән гостиницаның баскычыннан менеп баралар иде инде.

— Қарарбыз, — диде Базаров, — сәт имезүчеләрнен кайсы төркеменә керә торган зат икән ул. Борыным сизә, ниндидер бер ярамаган эш бар монда.

— Мин сиңа гажәпләнәм! — диде Аркадий. — Ничек инде ул? Син — Базаров була торып, шундый түбән әхлак буенча...

— Нинди кызык кеше син! — дип бүлдерде аны Базаров. — Белмисеңмени, безнең агай-эне арасында бит «ярамаган» дигән сүз «ярый торган» дигән мәгънәдә кулланыла. Димәк, рәт бар, дигән сүз. Аның иргә чы-

гуы сээр генэ булган дип, үзең үк әйттең түгелме соң? Хәер, минем аңлавымча, бай картка иргә чыгу бер дә сээр эш түгел, киресенчә, бик акыллы эш. Шәһәр гай-бәтләренә мин ышанмыйм, ләкин, безнең мәғрифәтле губернаторыбыз әйткәнчә, алар урынлы сөйлиләр дип уйларга яратам.

Аркадий, аңа җавап бирмичә, номер ишеген какты. Яшь хезмәтче ишек ачып, дусларны зур бер бүлмәгә кертте. Бүлмәнең, Россия гостиницаларының барына да хас булганча, җиһаз ягы начар, ләкин төрле жиренә чәчәкләр куелган иде. Тиз арада Одинцова үзе дә килеп чыкты, ул гади иртәнге күлмәктән генә иде. Язгы кояш яктысында ул тагын да яшырәк күренде. Аркадий аңа Базаровны тәкъдим итте һәм, Базаровның тартынгансыман хәлдә калуын күреп, аңа сиздермичә гажәпләнәп куйды, Одинцова исә, кичәгечә, бөтенләй тыныч иде. Базаров оялганлыгын үзе дә сизде һәм үз-үзенә ачуы килде аның. «Менә сиңа мә! Хатын-кыздан котың очсын имеш!» дип уйлап алды ул һәм, диванга җәелеп утырып, Ситниковтан да ким булмаган дәрәжәдә ясалма тәкәллефсезлек белән сөйләнергә тотынды, ә Одинцова үзенә саф карашлы күзләрен аңардан алмый иде.

Анна Сергеевна Одинцованың атасы Сергей Николаевич Локтев үзенә матурлыгы, аферистлыгы һәм отыш уеннары яратуы белән мәшһүр кеше булган. Петербург һәм Москва шәһәрләрендә шау-гөр килеп унбиш ел чамасы яшәгән, ә аннары, бөтен нәрсәсен оттырып бетеп, авылга күчәргә мәҗбүр булган; авылга күчкәч, күп тә тормыйча, барлы-юклы байлыгын ике кызына калдырып, үлеп тә киткән. Анна — егерме яшендә, ә сеңелесе Катерина — уникадә ятим калган. Әниләре, Х... фамилияле бөлгән князьләр нәселеннән булып, Петербургта ире әле шау-гөр килеп яшәгән чакта ук үлгән булган. Атасы үлгәннән соң Анна бик авыр хәлдә калган. Петербургта алынган югары тәрбиясе аны тын авыл тормышына күчәргә, хужалык һәм өй эшләре белән шөгыльләнәргә хәзерләмәгән. Авылда бөтен әйләнә-тирәдәге бер кешене дә белмәгән, киңәш итәр кешесе дә булмаган. Чөнки этисе дә күрше-тирә белән аралашудан кача, аларны яратмый торган булган, күршеләре дә үз чиратларында аны яратмаганнар. Ләкин Анна нишләргә белми аптырап, югалып калмаган, бик тиз

генә үз янына анасының апасын — княжна Авдотья Степановна дигән усал һәм үзсүзле карчыкны чакыртып алган; карчык бу йортка килү белән иң яхшы бүлмәләргә үз кулына алып, көнә буена тиргәнәп, сукарынып йөри башлаган; хәтта бакчага чыккан чакларында да ялгыз гына чыкмый, үзен карап йөрөргә бердәнбер булган крепостной кешесен — искереп беткән киёмнәр киеп йөрүче, караңгы чырайлы лакеен алып чыга торган булган. Анна тутасының бөтен кыланышларын сабырлык белән күтәргән, яшеренеп кенә үзенең сенелесен тәрбияләү белән шөгыльләнгән; һәм шушы караңгы почмакта шиңеп калу белән килешкән дә кебек булган ул... Ләкин язмыш бүтәнчә булып чыга. Аны очраклы рәвештә Одинцов дигән бер кеше күрәп ала; кырык алты яшьлек бик бай кеше була ул, үзе көпшәк, авыр гәүдәле, чытык йөзле, вәсвәсәгә бирелүчән бер кеше була; шулай да ахмак та һәм усал да булмый. Аннаны күрү белән аңа гашыйк булып, тәкъдим ясый. Анна аңа хатын булырга ризалык бирә — ул Анна белән алты ел тора һәм үлгән вакытында үзенең бөтен хужалыгын аңа яздырып калдыра. Анна Сергеевна ире үлгәннән соң бер ел чамасы вакыт авылдан чыкмый яши; аннары сенелесе белән бергә чит илгә китә, анда фәкәть Германиядә генә була да, бик тиз күңелсезләнәп, кире борыла һәм *** шәһәрәннән кырык чакрым ераклыктагы Никольскоега — үзенең яраткан авылына кайта. Анда бай жиһазлы бик шәп өе, менә дигән оранжереялы¹ бакчасы була аның (мәрхүм Одинцов үз кәефләре өчен мал кызганмый торган кеше була). Шәһәрдә Анна Сергеевна бик сирәк күренә, анда да күбесенчә эш белән генә килә һәм озак тормый. Губернада аны яратмыйлар; аның Одинцовка тормышка чыгуы уңае белән коточкыч тавыш күтәрәләр, төрлө юк-бар гайбәтләр тараталар, атасының төрлө ялган, бозык эшләрендә булышлык күрсәткән имеш, чит илгә баруы да юкка гына түгел, ә бәлки бозык эшләренең начар нәтижәләрен яшерү өчен барырга мәжбүр булган имеш, дип сөйләләр. «Төшенә-сезме сез моңа?» дип куялар иде бу турыда ярып сөйләүчеләр. «Утны-суны кичкән кеше», диләр иде аның турында, ә ачы телле кешеләр исә, мондый сүزلәр артыннан, гадәттә, «һәм бакыр трубалар аркылы үткән»,

¹ Оранжерея — пыяла түбәле, жылы, кышкы бакча.

дип тә өстәп куялар иде. Мондый сүзләр һәммәсе дә, әлбәттә, Аннаның үзенә дә барып җитәләр; ләкин алар аның бер колагыннан керә, икенче колагыннан чыга: шундый нык, иркен табигатьле була ул...

Одинцова, кресло аркасына сөялеп, кулларын кушырып утырган хәлдә, Базаровны тыңлый иде. Базаров, гадәтенә каршы буларак, шактый күп сөйли һәм аның ханымны сүз белән мавыктырырга тырышуы күренеп тора иде, бу хәл исә Аркадийны тагын да гажәпләндерде. Базаров үзенң сүзләре белән ханымны мавыктыра ала идеме — юкмы, Аркадий ачыклай алмады. Анна Сергеевнаның йөзенә карап кына Базаровның сүзләре аңа ничек тәсир иткәнне сизү кыен иде, чөнки аның ачык, нәфис йөзе һаман беркилеш, үзгәрешсез; матур күзләрендә игътибарлылык чаткысы балкый, ләкин аның игътибары да гамьсез, тыныч игътибар иде. Базаровның баштагы ясалма кыланышлары Анна Сергеевнага, әшәке ис яки ачы тавыш шикелле, начар тәсир иткән иде, ләкин ул бу хәл Базаровның үзендәге каушауны яшерергә теләвеннән килеп чыкканлыгын бик тиз аңлап алды, шуңа күрә хәтта эчтән генә горурланып та куйды. Тик әшәкелекне, оятсызлыкны гына кабул итә алмый иде Анна Сергеевна, ә Базаровны бу яктан берәү дә гаепләрлек түгел. Аркадийга ул көнне гажәпләнгәннән-гажәпләнә барырга туры килде. Базаров Одинцова белән сөйләшкәндә, акыллы хатын белән сөйләшкәндәгечә, аның белән үзенң яңа карашлары, яңа фикерләре турында сөйләшер, дип көткән иде ул; чөнки Одинцова үзе әйткән иде бит: «Бернәрсәгә дә ышанмаса батырчылык иткән кешенең сүзләрен ишетәсем килә», дигән иде, ләкин Базаров, үзенң андый карашларын әйтәсе урында, медицина турында, гомеопатия, ботаника турыларында сөйләп утырды. Одинцова ялгызлыкта яшәгән чагында вакытын бушка уздырмаган булып чыкты: бик яхшы берничә китап укып чыккан, саф рус телендә сөйләргә өйрәнгән. Ул музыка турында сүз башлады, ләкин Базаровның сәнгатьне танымаганлыгын сизеп алгач, акрынлап кына яңадан ботаникага кайтып төште, гәрчә Аркадий халык көйләренң әһәмияте турында сөйләргә керешеп өлгергән булса да, аңа игътибар итмәде. Одинцова аңа карата үзен кечкенә энесе белән сөйләшкәнчә тотуында дәвам итте: Аркадийны бары яшьлек беркатлылыгы һәм яхшы-

лыгы өчен генә ихтирам итә кебек күренә иде ул. Төрлө нәрсәләр турында ашыкмыйча гына дәвам иткән жанлы сөйләшү өч сәгатътән артыкка сузылды.

Ниһаять, ике дус, урыннарыннан торып, саубуллаша башладылар. Анна Сергеевна аларга ягымлы итеп карады, икесенә дә матур ак кулын бирде һәм, берәз уйлап алды да, кыюсыз, ләкин матур елмаеп, болай диде:

— Әгәр дә сез, әфәнделәр, күнелсезлектән курыкмый торган булсагыз, минем янга Никольскоега килегез.

— Куегызсана, Анна Сергеевна! — диде Аркадий. — Нинди күнелсезлек ди ул сезнең янда? Мин анда баруны аеруча зур бәхет санаячакмын...

— Ә сез, Базаров әфәнде?

Базаров фәкать башын гына иеп куйды — һәм Аркадийга соңгы тапкыр гажәпләнергә туры килде: чөнки дусының кызарганын күрде ул.

— Я? — диде ул аңа, урамга чыккач. — Син аның турында һаман да шул «ой-ой-ой» дигән фикердәме?

— Ә кем белә аны! Күрәсең бит, ничек катырып куйган ул үзен! — диде Базаров һәм, берәз сүзсез торганның соң: — Герцогиня, көчле хатын, — дип өстәде. — Артына шлейф асып, башына таж киясе генә бар.

— Безнең герцогиняларыбыз русча аның кебек сөйләшә алмыйлар.

— Күпне күргән шул, безнең икмәкне татыган.

— Шулай да гүзәл хатын, — дип куйды Аркадий.

— Шундый бай тән! — дип дәвам итте Базаров. — Кирәк икән хәзер үк анатомия театрына илт тә куй.

— Житәр сиңа, Евгений, тукта алла хакы өчен! Бернигә дә охшамый сиңең бу кыланышың.

— Я, ачуланма, иркә бала. Әйттем бит — беренче сорт. Барып чыгарга кирәк булыр үзенә.

— Кайчан?

— Берсекөнгә үк китсәк тә ярый. Нишлибез соң без биредә! Кукшина белән шампанский эчеп утырыйкмы? Сиңең либерал-сановник агаңның сүзләрен тыңлыйкмы?.. Берсекөнгә үк чыгабыз да китәбез. Минем әтиңнең утар кисәге дә шуннан ерак түгел. Никольское — ул *** юлы өстендә бит?

— Әйе.

— Optime¹. Акрын кыймылдарга ярамый, юләрләр

¹ Бик шәп (латинча).

дә акыллы башлар гына акрын азапланалар. Әйтәм бит мин сиңа: бай тән!

Өч көн үтүгә, ике дус Никольское юлында иделәр инде. Көн ачык һәм артык эссе дә түгел, көр ямщик атлары, үреп һәм төйнәп куелган койрыкларын жиңелчә генә селеккәләп, житез юырталар; Аркадий, юлга карап, ни өчен икәннен үзе дә белмичә, елмаеп бара иде.

— Тәбрик ит мине, — дип куйды кинәт Базаров. — Бүген — 22 нче июнь — мине бар иткән фәрештә көне! Карап карыйк, минем өчен ничек тырыша икән ул фәрештәм... Бүген мине өйдә көтәләр инде, — дип өстәде ул тавышын түбәнәйтеп. — Әһәмиятле түгел, көтәрләр әле!

XVI

Анна Сергеевна яшәгән усадьба сөзәк кенә ялангач тау битендә тора; аннан ерак түгел, яшел түбәле, саргылт стенаһы, ак колоннаһы чиркәү бар, аның алдагы зур ишеге өстендә «итальян» зәвыкында эшләнгән, «Гайса пәйгамбәрнең терелүен» сурәтләгән рәсем төшерелгән. Беренче планда киң урын алып торучы, карасу йөзле, башына шишак¹ кигән сугышчы сыны үзенен түгәрәкләнәп килгән контурлары белән аеруча матур булып күренә иде. Чиркәү артында ике рәт булып тезелгән салам түбәле өйләрдән торган озын авыл сузылып китә. Алпавыт өе, чиркәү белән бертөслә итеп, Александровский стиле дип йөртелә торган стильдә салынган; аның да стенаһы сарыга буялган, түбәсе яшел, ак колоннаһы да, герб төшерелгән фронтоны³ да бар. Мәрхүм Одинцов, үзе әйтмешли, теләсә кем үзе уйлап чыгара торган мәгънәсез яңалыкларны яратмаган. Бу ике йортны губерна архитекторы аның үз раславы белән эшләгән. Өйнең ике ягы күптәнге бакчаның куе яшел агачлары белән җапланган, ишеккә илтә торган юл читләренә башлары кыркылган чыршы агачлары утыртылган.

Безнең дусларны алгы бүлмәдә зур-зур гәүдәле ике лакей каршы алды, аларның берсе шунда ук дворецкийны² чакырырга йөгерде. Өстенә кара фрак кигән юан

¹ Шишак — борынғы заман гаскәрләренең баш киеме — кикриккә яки койрыккә шлём.

² Өйдәге өлкән хезмәтче.

³ Фронтон — өй түбәсенең ал ягы — маңгае.

дворецкий бик тиз килеп житте һәм кунакларны хәтфә паласлар түшәлгән баскыч буенча махсус бүлмәгә китереп кертте. Бүлмә эчендә бөтен кирәк-яраклары белән ике кровать хәзерләп куелган иде инде. Өй эчендә, гомумән, тәртип яхшы икәнлегә күренеп тора; һәрнәрсә чиста, һәр жирдән, министрларның кабул итү бүлмәләрендәге кебек, ниндидер хуш ис аңкый иде.

— Анна Сергеевна сезне ярты сәгатътән үз янына келергә чакыра, — дип белдерде дворецкий; — хәзергә бирәсе боерыкларыгыз булмасмы?

— Бернинди дә боерыкларыбыз юк, хөрмәтле әфәнде, — дип җавап бирде Базаров, — берәр рюмка арагы китерегез дип кенә әйтмәсәк...

— Тыңлыйм, — диде дворецкий берәз гажәпләнә төшөп һәм, итеген шыгырдатып баса-баса, китеп барды.

— Нинди гранжанр!¹ — дип куйды Базаров. — Сезнеңчә шулай дип әйтелә шикелле? Герцогиня, башка берни түгел.

— Бик шәп герцогиня була инде, — диде Аркадий аңа каршы төшөп, — синең белән минем ише шәп аристократларны беренче күрүдән үк үз янына чакыргач.

— Бигрәк тә мин, үзем табиб буласы кеше, үзем табиб улы, үзем дьячок² оныгы... Минем дьячок оныгы икәнлегемне син беләсең бит?.. — Берәз дәшми торгач, Базаров, иренеп кыгайтып: — Сперанский кебек, — дип өстәп куйды. — Шулай да үзен-үзе бик нык узындырган ул, — ай-яй узындырган үзен бу барыня! Фрак кияргә кирәкми микән безгә болай булгач?

Аркадий иңбашын гына жыерып куйды... Ләкин ул да беркадәр уңайсызлану хис итә иде.

Ярты сәгатъ үткәч, Базаров белән Аркадий кунак бүлмәсенә төштеләр. Зур, биек һәм, артык нечкә зәвык белән булмаса да, шактый бай җиһазлы бүлмә иде бу. Қыйммәтле, авыр мебельләр, гадәттәгә тәртиптә, алтын бизәкләр төшерелгән көрән обой ябыштырылган стена буйларына тезелгәннәр; мәрхүм Одинцов аларны үзенең арагы белән сәүдә итүче бер комиссионер дусы аша Москвадан алдырган булган. Уртадагы диван турысында эленеп торган шешенке йөзлә, ак чырайлы бер ир кеше рәсеме кунакларга ачуланып карагансыман күренә

¹ Гранжанр — югары, тантаналы стиль (французча).

² Дьячок — иң түбән дәрәжәле рухани.

иде. «Үзе булырга тиеш!» дип пышылдады Базаров Аркадийга һәм, борынын жыерып: «Әллә сызабызмы?» дип өстәде. Ләкин нәкъ шул минутта хужа хатын үзе килеп керде. Өстенә бик нечкә һәм жиңел генә күлмәк кигән; колак артына жибәреп, шома итеп тарап куелган чәчләре аның чиста, саф йөзөнә кызлар чырае биргән иде.

— Рәхмәт сезгә, сүзегездә торган өчен, — дип сүз башлады ул. — Кунак булыгыз миндә: биредә сезгә начар булмас, дип уйлыйм. Мин сезне үземнең сеңеләм белән таныштырырмын; ул фортепьянода яхшы уйный. Сезгә, Базаров әфәнде, моның әһәмияте юк, әлбәттә; ләкин сез, Қирсанов әфәнде, музыканы яратасыз бугай; сеңелемнән башка миндә тагы тутам — карчык тора, аннары тагы кайчакны карта уйнарга күршебез килеп чыккалый; барлык жәмгыятебез менә шулардан гыйбарәт. Ә хәзер утырышык.

Одинцова үзенң бу кечкенә кереш сүзен, яттан өйрәнәп куйгансыман, бик ачык итеп сөйләп чыкты; аннары Аркадийга мөрәжәгать итте. Аның анасы Аркадийның анасын яхшы белгән икән, хәтта ул аның Николай Петровичка булган мәхәббәте буенча ышанычлы дусы да булган икән. Аркадий үзенң мәрхүмә анасы турында дәртләнәп сөйләргә тотынды; ә Базаров алар сөйләшкән арада альбомнар актарып утырды; «Нинди тыйнак кеше булып киттем мин», дип уйлап алды ул үзе турында.

Бүлмәгә, тырнаклары белән идәнгә шакылдатып баса-баса, муенына зәңгәр тасма бәйләнгән матур бурзай эт килеп керде, ә аның артыннан, кара чәчле, ягымлы, түгәрәк йөзле, артык зур булмаган кара күзле, унсигез яшьләр чамасындагы кыз күренде. Кулына бер корзина чәчәк тоткан иде ул. «Менә сезгә минем Катя» диде Одинцова аңа башы белән ымлап.

Катя жиңелчә генә чүгеп баш иеп куйды да, апасы янына утырып, чәчәкләрен араларга кереште. Фифи исемле бурзай эт, койрыгын селкә-селкә, кунакларның һәркайсы янына килеп, үзенң салкын борынын аларның кулларына тидереп үтте.

— Боларны барын да үзең жыйдыңмы? — диде Одинцова.

— Үзем, — дип җавап бирде Катя.

— Тутай чәй эчәргә киләме?

— Килә.

Катя сөйләгән чагында оялчан беркатлылык белән

ягымлы итеп елмая һәм кызык бер кырыслык белән мангай астыннан карый иде. Бөтен жире: тавышы да, йөзендәге мамык төкләре дә, учы аксыл тимгелле алсу куллары да, аз гына кысыла төшкән иңбашлары да анын әле яшь, яшел икәнлеген күрсәтеп торалар иде. Әледән-әле кызара һәм тиз-тиз сулый иде ул.

Одинцова Базаровка мөрәжәгать итте:

— Сез, Евгений Васильич, ул рәсемнәрне әдәп саклау йөзеннән генә карап утырасыз, — дип башлады ул сүзен. — Алар сезне мавыктырмый, әлбәттә. Күчеп утыргыз миңа якына, әйдәгез, берәр нәрсә турында бәхәсләшик.

Базаров аңа якына килде һәм:

— Ни турында боерасыз? — дип куйды.

— Теләсәгез ни турында. Кисәтеп куям үзегезне, мин коточкыч бәхәс сөюче кеше.

— Сез?

— Әйе. Сезне бу гажәпләндерә бугай. Ни өчен?

— Чөнки, минем уемча, сез тыныч һәм салкын табигатьле кеше; ә бәхәсләшү өчен мавыгучан булу кирәк.

— Ничек болай бик тиз арада сез мине белеп алырга өлгердегез? Мин, беренчедән, түземсез һәм үз сүзле, әнә Катядан сорагыз; ә икенчедән, мин бик тиз мавыгучан.

Базаров Анна Сергеевнага карап алды.

— Ихтимал, шулайдыр: үзегез яхшырак беләсез. Шулай итеп, димәк, сезнең бәхәсләшәсегез килә, — рәхим итегез. Мин сезнең альбомыгыздан Саксон Швейцариясе күренешләрен карап утыра идем, ә сез миңа, алар сезне кызыксындыра алмас, дидегез. Сез миндә сәнгатьтән тәм табу хисе юк дип уйлыйсыз, — шуннан чыгып әйттегез. Әйе, ул хис миндә юк, ләкин ул күренешләрен мин геологик яктан кызыксындырулары мөмкин бит, мәсәлән, тауларның ничек төзелеше ягыннан.

— Гафу итегез, геолог буларак, сезгә китап актару, ул турыда махсус язылган әсәрләр уку дөресрәк булыр иде, ә рәсем карау түгел.

— Рәсем миңа китапта ун бит тасвирланган нәрсәне бер карауда гәүдәләндереп күрсәтә.

Анна Сергеевна берәз дәшми торды.

— Шулай ук сездә бер генә тамчы да сәнгатьтән тәм табу хисе юкмыни? — диде ул өстәлгә таянып, һәм бу хәрәкәт белән ул үзенең йөзен Базаров йөзенә якынайтты. — Ничек итеп андый хистән башка яши аласыз сез?

— Ә ни өчен кирәк ул?

— Кешеләрне таний белү, аларны өйрәнү өчен генә булса да ярый.

Базаров көлеп куйды.

— Беренчедән, моның өчен тормыш тәжрибәсе дигән нәрсә бар, икенчедән, мин сезгә әйтим, аерым шәхесләрне өйрәнүгә көчәрәм итеп торуның кирәге дә юк. Барлык кешеләр тән төзелешләре белән дә, рухлары белән дә бер-берсенә охшаганнар; безнең һәркайсыбызның миебез, талагыбыз, йөрәгебез, үпкәләребез бертөсле төзелгән, әхлакий сыйфатлар дип йөртелә торган яклар да бар кешедә дә бертөсле: вак-төяк үзгәлекләренең бернинди әһәмияте юк. Бөтен кеше турында хөкем йөртү өчен бер данә кешене белү җитә. Кешеләр урмандагы агачлар кебек үк; бер ботаник та һәр каенны аерым-аерым өйрәнү белән шөгыльләнми.

Катя ашыкмыйча гына чәчәкләр сайлап утырган җиреннән гажәпләнеп Базаровка күтәрелеп карады һәм, аның җитез, игътибарсыз карашына очрап, колакларына кадәр кызарды. Анна Сергеевна башын чайкап куйды.

— Урмандагы агачлар, — дип кабатлады ул. — Димәк, сезнеңчә, акыллы белән ахмак, яхшы белән явыз кеше арасында аерма юк?

— Юк, бар: авыру кеше белән сәламәт кеше арасында булган шикелле аерма. Чахотка белән авырган кешенең үпкәсе, бер үк төрле төзелгән булса да, сезнең белән минеке шикелле хәлдә түгел. Тәндә булган авыруларның нәрсәдән килеп чыгуын без якынча беләбез; ә әхлакий яктан булган авырулар начар тәрбиядән, кешенең башына бәләкәйдән үк кертелә торган җыен юк-бардан, кыскасы җәмгыятьнең тәртипсез хәлдә булуынан килеп чыгалар. Җәмгыятьне төзәтсәң, авырулар да булмас иде.

Бу сүзләргә сөйләгән вакытта Базаров бер үк вакытта күңеленнән: «Ышанасыңмы миңа, юкмы, анысы минем өчен барыбер!» дип уйлагансыман күренә иде. Үзенең озын бармаклары белән чикә сакалларын экрен генә сыпыра иде ул, ә күзләре почмактан почмакка йөгәрә иде.

— Һәм сез, — диде Анна Сергеевна, — җәмгыять төзәтелгәч, ахмак кешеләр дә, явыз кешеләр дә булмас, дип уйлыйсызмы?

— Җәмгыять дәрәжәсез төзелгән тәкъдирдә, кеше — ахмакмы ул, акыллымы, явызмы яки яхшымы — бөтенләй тигез дәрәжәдә булыр.

— Әйе, төшенәм: барында да бер үк төрле талак булыр.

— Нәкъ шулай, ханым.

Одинцова Аркадийга мөрәжәгать итте:

— Ә сезнең фикерегез ничек, Аркадий Николаевич?

— Мин Евгенийга кушылам, — дип жавап бирде Аркадий.

Катя аңа маңгай астыннан карап куйды.

— Сөз мине гажәпләндерәсез, әфәнделә, — диде Одинцова, — ләкин без сезнең белән сөйләшербез әле. Ә хәзер, әнә минем тутам чәй эчәргә килә; без аның колакларын кызганырга тиешбез.

Анна Сергеевнаның тутасы княжна Х..., йодрык кадәр генә йөзле, ак кашлары астына яшеренгән хәрәкәтсез, усал күзле, арык һәм кечкенә гәүдәле хатын, бүлмәгә кереп, кунакларга аз гына баш игәндәй итте дә киң бархат креслога утырды; ул креслога аңардан башка кешенең утырырга хакы юк иде. Катя аның аяклары астына кечкенә скамья куйды; карчык аңа рәхмәт әйтмәде генә түгел, хәтта күз дә салмады, тик чандыр гәүдәсен бөтенләй диярлек каплап торган сары шәле астыннан кулларын гына селкетеп куйды. Княжна сары төсне ярата икән: чепчигына да аның ачык сары тасмалар тотылган иде.

— Ничек ял иттегез, тутаканым? — диде Одинцова тавышын күтәрә төшеп.

— Бу эт тагы монда икән әле, — дип сукранды княжна жавап урынында һәм, Фифинен кыяр-кыймас кына үзенә таба атлавын күреп, кычкырып жибәрде: — Брысь, брысь!

Катя Фифине чакырып, аңа ишек ачты.

Фифи, үзен йөрергә алып чыгалар дип өметләнеп булса кирәк, шатланып чыгып китте, ләкин ишек артында ялгыз калгач, тырнашып, чинарга тотынды. Княжна чыраен сытып куйды. Катя чыкмакчы булган иде дә...

— Чәй әзердер, дип уйлыйм? — диде шул минутта Одинцова. — Әфәнделә, әйдәгез; тутаканым, чәй эчәргә рәхим итегез.

Княжна дашмичә генә креслодан торды һәм беренче булып ишеккә юнәлде. Бары да аның артыннан аш бүлмәсенә килделәр. Ливрея кигән казачок мендәрләр салынган махсус креслоны дөбердәтеп өстәлдән читкәрәк тартты, княжна шуңа килеп утырды; чәйне Катя ясы

иде, иң башлап, буяулы герб сурәте төшерелгән чынаяк-ка чәй агызып, аны княжна алдына куйды. Карчык үз чынаягына бер калак бал салды (ул, үз тарафыннан бер тиен дә акча тотмаса да, чәйне шикәр белән эчү гөнаһта, кыйммәткә дә төшә дип таба иде) һәм карлыккан тавыш белән кинәт кенә сорап куйды:

— Ә кнесь Иван нәрсә яза?

Аңа берәү дә җавап бирмәде. Базаров белән Аркадий, бу өй эчендә аңа хөрмәт күрсәтсәләр дә, игътибар юк икәнлеген бик тиз белеп алдылар. «Фасон саклау өчен генә асрыйлар икән моны, янәсе князь токымы», дип уйлады Базаров. Чәйдән соң Анна Сергеевна йөрергә чыгарга тәкъдим итте; ләкин, тышта яңгыр төшкәли башлау сәбәпле, княжнадан башкалар бары да янадан кунак бүлмәсенә кайттылар. Карта уйнарга яратучы күршеләре Порфирий Платоныч та килде; юантык кына гәүдәле, агарган чәчле, кырып ясалгансыман кыскагына аяклы, бик нечкә мөгәмәләле һәм көлөргә яратучан кеше иде ул. Анна Сергеевна күбрәк Базаров белән сөйләшә иде. — «Безнең белән искечә преферанс уенында ярышып карарга теләмисезме?» дип сорады ул аңардан. Базаров, миңа — өяз табибы буласы кешегә, өйрәнәтору зарар итмәс дип, риза булды.

— Ләкин сак булыгыз, — дип кисәтте аны Анна Сергеевна. — Порфирий Платоныч белән без сезне җимереп ташларбыз. Ә син, Катя, — дип өстәде ул, — Аркадий Николаевичка берәр нәрсә уйна; ул музыка ярата, бер уңайдан без дә тыңларбыз.

Катя теләмичә генә фортепьяно янына килде; Аркадий да, чынлап та музыка ярата торган булса да, шулай ук теләмичә генә аның артыннан китте: аңа Одицова аны үз яныннан җибәрергә телисыман тоелды, — ә аның йөрәгендә, һәрбер яшь кешедә була торганча, нәрсәдер кайный, мәхәббәт уянасын сизүгә охшаган ниндидер томанлы, зарыктыргыч тойгы туа башлаган иде инде. Катя фортепьяноның капкачын күтәрәп, Аркадийга карамыйча гына, акрын тавыш белән сорау бирде:

— Нәрсә уйнарга соң сезгә?

— Нәрсә теләсәгез, шуны уйнагыз, — диде Аркадий, кызыксыну күрсәтмичә генә.

— Сез нинди музыканы күбрәк яратасыз? — диде Катя, һаман да Аркадийга карамыйча.

— Классик музыканы, — дип жавап бирде Аркадий шундый ук дэртсез тавыш белэн.

— Моцартны яратасызмы?

— Моцартны яратам.

Катя Моцартның це-моль соната-фантазиясен китереп чыгарды. Бераз корырак итеп булса да, бик яхшы уйный иде ул. Иреннэрен нык итеп кыскан хэлдэ, ул, нотадан күзен алмыйча, гәүдәсен төз тотып, хэрэкәтсез генэ утырды, тик сонатаның ахырына таба гына аның йөзе ялкынланып китте һәм бөдрәләнөп торган чэченнән кечкенэ бер тотам аерылып, кашына төште.

Сонатаның соңгы өлөше Аркадийны аеруча хэйран калдырды; музыканың бу өлөшендэ, сокландыргыч дэрэжэдэ күңелле, жиңел ноталар арасыннан, көтмэгэндэ, шундый сагышлы, фажигале дэрэжэдэ кайгылы моңнар яңгырап китэ иде. Лэкин Аркадийның Моцарт авазлары тээсире астында туган уйлары Катяга кагылмыйлар иде. Аңа карап ул фэкать: «Начар уйнамый бит бу туташ, үзе дэ начар түгел» дип кенэ уйлап куйды.

Сонатаны уйнап бетергэч, Катя, клавишалардан кулын алмыйча: «Житэрме?» дип сорады. Аркадий аңа үзенен аны артык мәшэкәтьлэргэ батырчылык итэ алмавын әйтте һәм аның белэн Моцарт турында сөйләшэ башлады: бу нотаны үзегез сайладыгызмы, әллэ сезгә аны берәрсе тэкъдим иттеме, дип сорады. Лэкин Катя аның сорауларына берэр сүз белэн генэ жавап биреп торды. Ул ничектер үз уена баткан, үз эченэ үзе яш е р е н г ә н иде. Мондый хэлгә төшкән чакларында бу халәттән тиз генэ чыга алмый иде ул; йөзе ниндидер тэкәббер, хәтта тупаслыкка якын чырай белэн каплана иде аның. Кыюсызлык түгел иде бу, ышанып житмәүчелек, үзен тәрбияләүче апасы тарафыннан бераз куркытылганлык билгесе иде (билгеле, апасы үзе, мондый хэл булуы мөмкин дип, уена да китерми иде). Алар арасындагы сөйләшү болай тәмам булды: Аркадий, ул арада яңадан өйгә әйләнөп кергән Фифине чакырып алды да, үзен иркен тотучы кеше булып күренү өчен, ягымлы елмаеп, аны башыннан сыйпарга кереште. Катя яңадан үзенен чэчәкләренэ тотынды.

Ә Базаров исэ карта уенында һаман штрафка элэгә иде. Анна Сергеевна картада бик оста уйный, Порфирий Платоныч та бирешерлек түгел иде. Базаров оттырды, дөрес, әһәмиятсез оттырыш иде ул, шулай да, Базаров

өчөн күңелле хэл түгел иде. Кичке аш янында Анна Сергеевна тагын ботаника турында сүз ачты.

— Иртәгә иртүк йөрергә чыгыйк әле, — диде ул: — минем сездән кыр үсемлекләренә латинча исемнәрен һәм аларның үзләренә хас сыйфатларын белеп каласым килә.

— Нигә кирәк сезгә аларның латинча исемнәре? — дип сорады Базаров.

— Һәр эштә тәртип кирәк, — дип җавап бирде Одинцова.

Аркадий, үзләренә бирелгән бүлмәдә дуслык белән икәүдән икәү генә калгач:

— Нинди гүзәл хатын бу Анна Сергеевна! — дип куйды.

— Әйе, — дип җавап бирде Базаров, — башлы хатын. Эмма күпне күргән соң үзе дә!

— Нинди мәгънәдә әйтәсең син моны, Евгений Васильич?

— Яхшы мәгънәсендә әйтәм, яхшы мәгънәсендә, дуслык белән Аркадий Николаич! Шикләнмим, ул үзенә хужалыгын да бик яхшы идарә итә. Ләкин таңга калдырырлык кеше — ул үзе түгел, ә аның сеңелесе.

— Ничек? Теге каралжым кызыммы?

— Әйе, шул каралжым кызым. Менә анысы саф, тотылмаган да, куркынучан да, дөшмәүчән дә, бары да, бары да, бары да — ни генә кирәк. Менә аның белән шөгыльләнәргә мөмкин. Анысыннан ни теләсәң шуны ясарга мөмкин әле; ә тегесе инде аның — шомарган калач.

Аркадий Базаровка берни дип тә җавап бирмәде, алар һәркайсы үз уйлары белән йокларга яттылар.

Анна Сергеевна да ул кичне үзенә кунаклары турында уйлады. Базаров аңа үзенә кыланчык булмавы һәм фикерләренә кискенлеген белән ошады. Аңарда ниндидер моңа кадәр очрамаган яңалык күрде ул, ә ул һәр яңа әйбер белән кызыксынучан иде.

Шактый сәер зат иде ул Анна Сергеевна. Билгеле бер карашы да, хәтта бернинди ныклы иманы да булмаган хәлдә, бернәрсә каршында да чигенми, бернинди юнәлештә алга да бармый иде. Ул бик күп нәрсәләргә ачык күрә ала, күп нәрсә белән кызыксына, шул ук

вакытта аны бернәрсә дә тулысынча канәгәтьләндерә алмый иде; тулысынча канәгәтьләнәсе килү теләге барлыгы да икеле иде аның. Төпченергә дә ярата иде аның акылы, бер үк вакытта һәрнәрсәгә тыныч та карый иде: аның икеләнүләре бервакытта да онытылып чиккә житеп басылмыйлар да, хәвефләнү чигенә житәрлек дәрәжәдә күтәрелмиләр дә иде. Әгәр дә ул бай һәм бәйсез булмаса, ихтимал, көрәш эченә ташланыр иде, көрәш дәртенен нәрсә икәннен белгән булыр иде... Ләкин, вакыт-вакыт эче пошкалаган чаклары булса да, яшәү жиңел иде аның өчен, һәм ул, ашыкмыйча гына көн артыннан көн уздыра бирә, тик ара-тирә генә тынычсызлангалап ала иде. Кайчакны күз алдында матур хыяллар да кабынып китә, ләкин алар сүнгән чакларда фәкать ял гына итә иде Анна Сергеевна, аларның югалуына үкенми иде. Кайчакны аның хыялы хәтта гади әхлак кагыйдәләре таләп иткән чикләрдән дә ашып китә торган иде, ләкин андый чакларда да аның каны, сокландыргыч төзек һәм сабыр тәне буенча, тын гына ага иде. Була торган иде шундый минутлар: менә ул хуш ис аңкытып торган ваннада коенып чыккан, бөтен тәннен иркә жылылык чолгап алган һәм ул тормышның ваклыгы, аның хәсрәтләре, зәхмәтләре һәм явызлыклары турында хыялга чумган... Аның күңеле кинәт кенә кыю хисләр белән тула, изге омтылышлар белән кайный башлый, ләкин шул чакта ярым ачык калган тәрәзәдән үтәли исә торган салкын җил өрә дә, Анна Сергеевна бөтенләй куырылып кала, зарлана, хәтта ачулана башлый, һәм бу минутта аңа нибары бер генә нәрсә кирәк булып кала: фәкать аның өстенә шул әшәке җил генә өрмәсен, аның иң зур теләге бары шул гына...

Чын мәхәббәт күрергә насып булмаган барлык хатыннарга хас булганча, ул да нәрсәдер тели һәм нәрсә теләгәннен үзе дә белми иде. Дөрәсен әйткәндә, ул үзенә бик күп нәрсә теләгәнсыман тоелса да, берни дә теләми иде. Мәрхүм Одинцовның тормыш иптәше буларак, көчкә чыдап килгән иде ул (ул аңа фәкать дөнья көтү исәбе белән генә чыккан иде, хәер, шунысы да бар: әгәр дә ул яхшы күңелле кеше дип танымаса, аңа хатын булырга ризалык бирүе икеле булыр иде) һәм бөтен ирләргә күңеленнән җирәнәп карый торган булып калган иде: бөтен ирләр дә фәкать шапшак, авыр һәм

сүлпән булып, дәрмансыз жөдөтүчеләр булып кына күренә иде аңа. Бервакытны ул кайдадыр чит илдә йөргән чагында яшъ, матур бер шведны очраткан иде; ачык маңгай астыннан саф итеп карый торган зәңгәр күзләр, йөзөндә рыцарьлык билгеләрә булган бу кеше аңа бик көчлө тәэсир иткән иде; ләкин бу тойгы да аңа Россиягә кире кайтырга тоткарлык ясамады...

«Сәер кеше бу табиб!» — дип уйлады ул, челтәрле мендәрләр салынган бай ятак өстендә жиңел ефәк юрган ябынып яткан хәлдә... Этисе шундый кирәгеннән тыш байлык, купшылык сөя торган кеше иде аның. Анна Сергеевнага да этисендә булган шул гадәтнең бер өлеше бирелгән иде. Ул үзенә шул гөнаһлы, ләкин яхшы күңелле этисен бик ярата иде, ә этисе исә Анна-ны бар нәрсәдән артык күрәп сөя, аны үзенә тиң күрәп, аның белән дусларча шаяра, аңа тулысынча ышана, аның белән киңәшә торган иде. Ә әнисен чак-чак кына хәтерли иде Анна Сергеевна.

«Сәер кеше бу табиб» дип кабатлады ул күңеленнән. Ул киерелеп, елмаеп куйды, кулларын баш астына салды, аннары, мәгънәсез генә бер французча роман алып, күз йөртөп кенә бер-ике бит укып чыкты, аннары аның китабы кулыннан төшөп китте — һәм ул шундый саф, салкын, хуш ис аңкытып торган чиста эчке киёмнәрдән йокыга талды.

Иртә белән Анна Сергеевна, иртәнге аш тәмам булуга ук, Базаров белән бергә үсемлекләр тикшерергә чыгып китте һәм төшкә аш алдыннан гына әйләнеп кайтты; Аркадий беркая да бармады һәм бер сәгать чамасы вакытын Катя янында уздырды. Аркадийга аның янында күңелсез булмады, Катя үзе теләп аңа кичәге сонатаны кабатлады; ләкин Одинцова әйләнеп килгәч, аны күрүгә, Аркадийның йөрәгә кинәт кысылып китте... Одинцова берәз арыган йөреш белән бакча буйлап килә; бит алмалары алсуланган һәм саламнан эшлängән түгәрәк эшләпә астыннан караган күзләрә гадәттәгедән очкынлырак күренә. Кулында нечкә генә сабаклы бер кыр чәчәген әйләндөргәләп килә, мантильясы терсәгенә төшкән, эшләпәсеннән асылынып торган киң соры тасмалары күкрәгенә сылашкан иде. Базаров, һәрвакыттагыча, ышанычлы һәм тартынусыз атлап, аның артынан килә, ләкин аның чырае, шат һәм хәтта ягымлы булса да, Аркадийга ошамады. Базаров теш арасынан

гына: «Исәнме» дип мыгырдады да, үз бүлмәсенә китте. Одинцова да зинһене таркалган кыяфәттә Аркадийның кулын кысты да, Базаров кебек үк, игътибарсыз гына узып китте.

— «Исәнме, имеш...— дип уйлады Аркадий...— Без бүген күрешмәгән идекмәни соң?»

XVII

Вакыт дигән нәрсә (билгеле хәл инде) кайчакта очкан кош кебек үтә, ә кайчакта суалчан кебек сөйрәлә; ләкин кеше өчен иң яхшысы — вакытның тизме, озакмы үтүен бөтенләй сизми дә калу. Аркадий белән Базаров Одинцова янында унбиш көнләп вакытны нәкъ әнә шулай уздырдылар. Вакытның болай әйбәт узуына Одинцованың өендә һәм тормышында куелган ныклы тәртип тә сәбәп булды. Ул үзе куйган бу тәртипне үзе бик нык саклый һәм башкаларны да шуңа буйсынырга мәжбүр итә иде. Барлык нәрсә дә көннең мәгълүм вакытында эшләнә. Иртән, нәкъ сәгать сигездә, бөтен өй жәмәгәте чәйгә жыела; чәйдән соң иртәнге ашка кадәр булган араны һәркем ничек теләсә шулай уздыра, ә хужа хатын үзе приказчик (аның имениесе крестьяннардан имана жыю тәртибенә корылган иде), дворецкий, баш ачкыччы кебек хезмәтчеләре белән шөгыйльләнә иде. Төшке аш алдынан бары да сөйләшеп яки укып утырырга жыела; кичләр һавада йөрәп керүгә, карта яки музыка уйнауга багышлана. Сәгать унберенче яртыда Анна Сергеевна, үз бүлмәсенә кереп, иртәгәге көн өчен боерыклар бирә дә йокларга ята. Мондый үлчәнгән һәм беркадәр тантаналы тигезлеккә корылган тәртип Базаровка ошамады; «Рельс өстендә шуып барган кебек бит» ди иде ул; ливрея кигән лакейлар, мәһабәт дворецкийлар аның демократик хисләрен кимсетәләр иде. Эшләр болайга киткәч, ашарга утырганда да, инглизләрчә, фрак киеп, ак галстук бәйләп утырырга кирәк иде инде, дип таба иде ул. Бер тапкыр ул бу турыда Анна Сергеевнаның үзе белән дә аңлашты. Анна Сергеевнаның үзен тотышы шулай һәркемгә үз фикерен ачыктан-ачык әйтергә юл куя иде. Базаровның сүзләренә болай дип җавап бирде ул: «Сезнең күзлектән караганда сез хаклы — бу мәсьәләдә мин, бәлки, барыня булып та күренәмдер; ләкин авыл жирендә тәртипсез яшәү мөмкин түгел, эч пошу басачак» диде һәм үзенчә

яши бирүендә дәвам итте. Базаров һаман сукранды, ләкин, биредә бөтен нәрсә шулай «Рельс өстендә шуып барган кебек» булганга күрә дә, Базаров белән Аркадийга Одинцоваларда яшәү шундый жиңел булды. Шуның белән бергә яшьләренең һәр икесендә Никольскогега килүнең беренче көненнән үк үзгәреш туды. Базаровта моңарчы булмаган тынычсызлык билгеләре күренә башлады: ул бик жиңел кыза, иренеп кенә сөйләшә, ачуланып карый һәм тыныч кына утыра алмый, борчыла торган булып китте. (Анна Сергеевна аның фикерләре белән сирәк килешә торган булса да, аңа юл куя иде); ә Аркадий, үзен инде Одинцовага тәмам гашыйк дип табып, тын моңсулыкка бирелде. Хәер, бу моңсулык аңа Катя белән якыннанрак аралашырга уңайсызламады, хәтта, мондый моңсулыгы аңа Катя белән дусларча ягымлы мөнәсәбәткә керергә ярдәм итте. «Одинцова миңа хөрмәт күрсәтми! Күрсәтмәсен!.. Ә менә бу изге жан мине кире какмый», дип уйлый иде ул һәм аның йөрәге яңадан бөек хисләр рәхәтенә тала иде. Катя үз янында Аркадийның күңеленә тынычлык табарга теләвен томанлы гына аңлай һәм ике арада ярым оялчан, ярым ышанычлы дуслык булдырудан гөнаһсыз ләззәт табу тойгысына бирелергә аңа да, үзенә дә юл куя иде. Алар Анна Сергеевна алдында үзара берни дә сөйләшмиләр: Катя апасының үткен күзәтүе астында һәрвакыт кысыла, ә Аркадий, гашыйк кешегә тиеш булганча, үзенең мәгъшукасы янында башка бернәрсәгә дә игътибар күрсәтә алмый; ләкин Катя белән икәүдән икәү генә калу рәхәт иде аңа. Аркадий Одинцованы үзенә каратырлык көче юклыгын тоя; аның белән икәүдән икәү генә калырга туры килсә, каушый, нишләргә белми иде. Одинцова да ни әйтергә белми иде аңа: Аркадий аның өчен яш, артык яш иде. Катя белән булганда исә, киресенчә, Аркадий үз өендәге кебек хис итә иде үзен; аңа олыларча юл куя, музыкadan, хикәя, шигырьләр укудан яки башка шуның ише вак-төяктән алган тойгыларын сөйләргә уңайсызланмый иде, шул ук вакытта ул андый вак-төякләр белән үзенең дә мавыгуын сизми иде. Катя да үз чиратында аңа моңсулыкка бирелергә уңайсызланмый иде. Аркадийга Катя белән рәхәт, ә Одинцовага — Базаров белән булу яхшы иде, шуңа күрә дә, күбесенчә, бигрәк тә йөрергә чыккан чакларда, болай була: һәр ике пар, берaz гына вакыт бергә булалар да, аерылышып, һәркайсы үз

юлларына китэлэр иде. Катя табигатькә б ө т е н л э й г а-
ш ы й к и д е, Аркадий да ярата иде табигатьне, ләкин
үзенен бу тойгысын әйтергә батырчылык итми иде ул;
Одинцова, Базаров кебек үк, табигатькә һич тә исе кит-
мичә карый иде. Һәрвакыт диярлек аерым булу безнең
дуслар өчен эзсез генә үтмәде: алар арасындагы мөнәсә-
бәт үзгәрә башлады. Базаров Одинцова турында Арка-
дий белән сөйләшүдән туктады, хәтта Одинцованы «ари-
стократлык гадәтләре» өчен дә битәрләми башлады; дө-
рес, Катяны һаман әүвәлгечә мактый, тик аңардагы
төчө хисләргә бирелү юнәлешен генә берәз киметергә ки-
ңәш бирә иде; ләкин мактаулары ашыгыч, киңәшләре
коры булып чыга иде аның, һәм ул гомумән Аркадий бе-
лән әүвәлгегә караганда бик аз сөйләшә иде... аңардан
кача, аңардан ояласыман иде...

Аркадий моны күрә, ләкин күргәнән әйтми, эчендә
саклый иде.

Барлык бу «яңалык»ларның нигезендә Базаровның
Одинцовага булган тойгысы ята иде; газапый һәм
ярсыта иде аны бу тойгы; әгәр дә берәрсе аңа аның йөрә-
гендә дә шундый тойгылар булуы мөмкин икәнлеген чит-
ләтеп кенә, ымлап кына белдергән булса да, ул жирәнеп
көлеп һәм оятсыз тиргәнеп, ул тойгыдан баш тарткан
булып иде. Хатын-кызларны һәм аларның матурлыгын
яратырга бик һәвәс кеше иде Базаров, ләкин идеал дө-
рәжәсенә күтәрелгән мәхәббәтне, аныңча әйткәндә, ро-
манмик мәхәббәтне юк сүз дип, гафу ителмәслек ахмак-
лык дип атый, рыцарьлык тойгыларын гариплексы-
ман бернәрсә яки чир дип саный иде, һәм аның, ни өчен
Тоггенбургны¹ барлык миннезенгерлары һәм трубадур-
лары² белән бергә сары йортка³ утыртмадылар икән, дип
гажәпләнүен белдергән чаклары да аз булмады. «Берәр
хатын сиңа ошый икән, — ди иде ул, — теләгенә ирешер-
гә тырыш, булмый икән инде — кирәге юк, борыл да
кит. Жир йөзәндә бер ул гына түгел». Одинцова ошый
иде аңа; аның хөр фикерле һәм бәйсез булуы турында
ишетелгән сүzlәр дә, Базаровка яхшы каравы да — ба-

¹ *Тоггенбург* — Шиллерның «Рыцарь Тоггенбург» исемле
шигыренең герое.

Миннезенгерлар, трубадурлар — урта гасырдагы рыцарьлар
катлавыннан чыккан һәм күбрәк мәхәббәт турында язучы ша-
гыйрьләр.

³ *Сары йорт* — акылдан шашканнар йорты.

ры да аның файдасына сөйлиләр кебек иде; ләкин ул аның белән «теләгәнеңә ирешү» мөмкин түгел икәнлеген бик тиз аңлап алды, тик гажәпкә каршы, аңардан тиз генә борылып китәргә көчә житмәде. Одинцова исенә төшү белән каны кайный башлый иде аның; кан кайнавын гына жиңел баса алыр иде, ләкин аның күңеленә ниндидер башка нәрсә кереп урнашкан иде: Базаров юл куймый торган, аның өчен һәрвакыт көлке булган һәм аның барлык горурлыгын тынычсызлый торган нәрсә иде бу. Анна Сергеевна белән сөйләшкән вакытта ул үзенәң барлык романтик хисләргә тыныч һәм түбәнсетеп каравын элеккегә караганда да күбрәк сөйли иде; ә ялгыз калса, сыкранып булса да, үзенәң романтик булып чыкканлыгын күрергә мәжбүр була иде. Андый чакларда ул урманга чыгып китә һәм, үзен дә, аны да тирги-тирги, эре-эре атлап йөри, юлына туры килгән ботакларны сындырып ташлай; яки сарайдагы печәнлеккә чыгып ята да, күзләрен тырышып йомып, үзен йокларга мәжбүр итә, ләкин күбесенчә йокыга китә алмый. Қинәт аның күз алдына мондый хыял килеп баса: менә ул нәфис куллар аның муенын кочып алалар, тәкәббер иреннәр аның үбүләренә каршы үбү белән җавап бирәләр, акыллы күзләр иркәләп, — әйе, иркәләп, — аның күзләренә карыйлар... һәм аның бу татлы хыялдан башы әйләнәп китә. Ул бер-азга онытылып кала, ләкин тиз аңына килеп, үз-үзенә ачуы кабар, сыкрана башлай. Ул үз-үзен «оятсыз» уйларга бирелгән жиреннән тотып ала, әйтерсәң, аны шайтан котырta иде. Қайчакта аңа Одинцовада да үзгәреш барсыман тоела башлай, аның чыраенда ниндидер моңарчы булмаган нәрсә күренә кебек була, бәлки ул да... ләкин мондый минутларда Базаров хыялын йөгәнли, аягын тыпырдата яки тешләрен шыгырдата башлай, үзенә-үзе йодрык белән янарга тотына иде.

Хәлбуки, Базаров бөтенләй үк ялгышмады... Одинцованың хыялын жиңгән иде ул; аның белән мавыга, аның турында күп уйлай иде Одинцова. Базаров үзе юк чагында күңелсезләнми иде ул, көтми дә иде аны, ләкин ул күренү белән җанланып китә; аның белән икәүдән икәү генә калырга рәхәтләнәп риза була, аның белән рәхәтләнәп сөйләшә, хәтта ул аны ачуландырган яки аның нәфис гадәтләреннән көлгән вакытларда да рәхәтләнәп гәпләшә иде. Аны да сынарга, үзен дә аңларга тели кебек иде ул.

Бервакытны аның белән бергә бакчада йөргәндә, Базаров кинәт кенә сүрән тавыш белән тиздән үз авылына, әтисе янына китәргә ниятләве турында әйтеп куйды... Одинцова агарынып китте, әйтерсез, аның йөрәгенә нәрсәдер кадалды, шундый итеп кадалды ки, моңа ул үзе дә гажәпләнде һәм, нәрсә булыр икән бу дип, соңыннан да бик озак уйланып йөрде. Базаров үзенен китәргә жыенуы турында аны сынап карау уе белән генә әйтмәгән иде: юкны уйлап чыгару гадәте юк иде аның. Шул көнне иртән әтисенен приказчигын — элек үзен карап үстергән Тимофеич абзасын күргән иде ул. Тимофеич — төсен югалткан сары чәчле, жылда йөрөп кызарган йөзле, бөрөшкән һәм вак-вак кына яшъ бөртекләре чыгып торган күзле, шомарган һәм житез карт, үзенен зәңгәрсу-соры сукнодан тегелгән кыска гына чуйкасын киеп, каеш өзеге белән билен буган һәм аякларына дөгеткә буялган итек кигән хәлдә, көтмәгәндә генә Базаров каршына килеп чыкты.

— Ә, картлач, исәнме! — диде аңа Базаров.

— Исәнмесез, атакаем Евгений Васильич! — диде карт һәм куанып елмайды; елмаюдан бөтен йөзө жыерчыклар белән тулды.

— Нигә килдең? Мине алырга жибәрделәрме әллә?

— Гафу итегез, атакаем, мөмкинме соң! — дип бытылдады Тимофеич (киткән вакытта барины кушып жибәргән каты наказны исенә төшерде ул), — хужабыз кушкан эшләр белән шәһәргә барышыбыз иде дә, сез сөеклебезнең биредә икәннен ишетеп, юл уңаенда кереп чыгарга булдык, ягъни — сез сөеклебезне күрәсебез килде... югыйсә, борчырга мөмкинме соң!

— Я, я, ялганлама, — дип бүлдерде аны Базаров. — Шәһәр юлы мондамыни?

Тимофеич уңайсыз хәлдә калды һәм ни дип тә җавап кайтармады.

— Әти исәнме?

— Аллага шөкер.

— Әни дәме?

— Арина Власьевна да, алланың биргәнненә шөкер.

— Мине көтә торганнардыр әле?

Карт кечкенә башын кыгайтып куйды.

— Ах, Евгений Васильич, көтмиләрме соң! Менә ходай шаһит, сезнең ата-аналарыгызга караган саен йөрәк әрни.

— Я, ярый, ярый! Телеңә салынма. Әйт үзләренә, озакламый кайтам.

— Тыңлыйм, — дип жавап бирде Тимофеич көрсенеп.

Өйдән чыккач, карт, картузын ике кулы белән тотып башына каплады һәм капка төбөндә калдырып кERGән начар гына арбасына менеп утырды да, юырттырып китеп тә барды, тик шәһәргә таба юл тотмады.

Шул ук көнне кич Одинцова Базаров белән үз бүлмәсендә утыра, ә Аркадий зал буенча йөрөнөп, Катяның музыка уйнавын тыңлый иде. Княжна югарыга — үз бүлмәсенә китте: гомумән кунакларны жене сөйми иде аның, ә инде боларны исә, үзенчә әйтсәк, бу «яңа тилеләрне» — бигрәк тә яратмады. Парадный бүлмәләрдә фэ-каты турсаеп кына йөри иде ул; аның каравы үз бүлмәсендә, үз горничные алдында шундый тиргәнгән чаклары була иде, хәтта башындагы чепчигы астары белән бергә сикереп-сикереп куя иде. Одинцова боларның һәммәсен дә белеп тора иде.

— Ничек инде алай сез китәргә жыенасыз, — дип сүз башлады ул, — ә сезнең вәгъдәгез?

Базаров сискәнөп китте.

— Нинди вәгъдә?

— Оныттыгыз? Сез миңа химиядән берничә дәрес бирмәкче булган идегез бит.

— Нишләмәк кирәк! Минә эти көтә; миңа артык озакларга ярамый. Хәер, сезгә *Pelouse et Frémy* ларның *Notions générales de Chimie*¹ дигән китапларын укып чыгарга мөмкин. Бик яхшы китап, жиңел дә язылган. Сез ул китаптан кирәк булганнарның барын да табарсыз.

— Ә хәтерегездәме, сез миңа, китап... нәрсәне алыштыра алмый дигән идегез әле... онытканмын, ләкин сез минем нәрсә әйтәргә теләвемне беләсез бит... хәтерегездәме?

— Нишләмәк кирәк соң! — дип кабатлады Базаров.

— Ни өчен китәргә? — диде Одинцова тавышын акрынайтып.

Базаров аңа карады. Одинцова, башын кресло артына салып, терсәк тиңентен ялангач кулларын күкрәгенә кушырып куйды. Кәгазь челтәр белән капланган ялгыз лампа яктысында аның йөзе агарыбрак күренә иде. Киң

¹ *Пелуз һәм Фреми* — Химиянең нигезләре (французча).

ак күлмәк үзенә йомшак бөрөмнәре белән бөтен тәнен каплаган иде аның, тик куллары шикелле үк кушырып куелган аяк очлары гына күренеп тора иде.

— Ә ни өчен калырга?— дип җавап бирде Базаров. Одинцова йөзен җиңелчә генә аңа таба борды.

— Ничек ни өчен? Минем янда сезгә күңелле түгел-мени? Әллә сез үзегезне биредән җибәрәсез килмәүчеләр, сезнең китүегезне кызганыч санаучылар юк дип уйлыйсызмы?

— Шулай икәнлегенә бик нык ышанам.

Одинцова берәз дәшми торды.

— Юкка алай дип уйлыйсыз. Хәер, мин сезгә ышанмыйм. Сез моны чынлап әйтә алмыйсыз.

Базаров хәрәкәтсез утыруында дәвам итте.

— Евгений Васильевич, ник сез дәшмисез?

— Нәрсә әйтим соң мин сезгә? Гомумән, кешеләрне кызганып торуның кирәге юк, ә миңа карата исә — бигрәк тә.

— Моңысы ни өчен?

— Мин җитди кеше, кызыксыз кеше. Матур сөйләшә белмим.

— Сезнең үзегезне мактатасыгыз килә, Евгений Васильевич.

— Андый гадәтем юк. Тормышның нәфис ягын, сезнең өчен шундый кадерле булган ягын, мин аңлый алмыйм, сез моны үзегез дә беләсез ич.

Одинцова кулъяулык почмагын тешләп куйды.

— Теләсәгез нәрсә уйлагыз, ләкин сез киткәч, миңа күңелсез булыр.

— Аркадий кала, — дип куйды Базаров.

Одинцова инбашын җиңелчә генә сикертеп алды.

— Миңа күңелсез булачак, — дип кабатлады ул.

— Чынлап тамы? Һәрхәлдә, күңелсезләнүегез озака бармас.

— Ни өчен алай дип уйлыйсыз?

— Ни өченме? Чөнки сез үзегез миңа урнаштырган тәртибегез бозылса гына күңелсезләнүегез турында әйттегез. Сез үзегезнең тормышыгызны бернинди кимчелеккә урын калдырмаслык тәртип белән коргансыз — анда күңелсезләнүгә дә, сагышка да... гомумән һичбер төрле авыр хисләргә урын булуы мөмкин түгел.

— Һәм сез миндә бернинди дә кимчелек юк дип та-

басызмы... ягъни, тормышымны шул кадәр дөрес корганмын дип беләсезме?

— Шулай булмыйча! Менә мәсәлән әйтик: берничә минуттан соң сәгать унны сугар һәм, мин инде алдан белеп торам, сез мине куып жибәрерсез.

— Юк, кумам, Евгений Васильич, сезгә биредә калырга мөмкин. Ачыгызчы тәрәзәне... нигәдер бөркү миңа.

Базаров торып тәрәзәгә төртте. Тәрәзә шалтырап ачылып китте... Базаров аны болай җиңел ачылып дип көтмәгән иде; өстәвенә куллары калтырый иде аның. Караңгы, йомшак төн үзенә бөтенләй диярлек кап-кара күк йөзә, акрын гына шаулаган агачлары һәм иркен, саф һавасының салкынча сулышы белән бүлмә эченә карады.

— Пәрдәне төшереgez дә утырыгыз, — диде Одинцова: — киткәнче сезнең белән сөйләшеп каласым килә минем. Үзегез турында сөйләgez миңа берәр нәрсә, сез бер дә үзегез турында сөйләмисез.

— Мин сезнең белән файдалырак әйберләр турында сөйләшәргә тырышам, Анна Сергеевна.

— Сез бик тыйнак... Ләкин мин сезнең турыда берәр нәрсә беләргә теләр идем; менә сез, безне ташлап, әтиегез янына китәсез, әтиегез, гаиләgez турында беләсем килә.

«Ни өчен ул мондый сүзләр сөйли?» дип уйлап куйды Базаров. Аннары, Одинцовага ишеттереп:

— Берсе дә кызык түгел алар, — диде, — бигрәк тә сезнең өчен, без кара халык...

— Ә мин, сезнеңчә, аристократкамы?

Базаров Одинцовага күтәрелеп карады.

— Әйе, — диде ул бик кискен итеп.

Одинцова көлеп куйды.

— Күрәм, сез, бөтен кешеләр бертөрле, аларны өйрәнеп торасы да юк, дип ышандырырга теләсәgez дә, мине бик аз беләсез. Мин, кайчан булса да бер, сезгә үз тормышым турында сөйләрмен... ләкин элек сез миңа үз тормышыгыз турында сөйләgez.

— Мин сезне аз беләм, — диде Базаров. — Ихтимал, сез хаклыдыр; ихтимал, чынлап та, һәрбер кеше — табышмактыр. Менә, мәсәлән, сезнең үзегезне генә алып карыйк. Сез җәмгыятьтән качасыз, аны авырсынасыз, ә үзегез ике студентны үз өегездә торырга чакырдыгыз. Ни өчен сез шундый акылыгыз, шундый матурлыгыгыз белән авылда торасыз?

Одинцова жанланып, аның сүзен элэктереп алды:

— Ничек? Ничек дидегез? Минем... матурлыгым белән?

Базаров чыраен сытты.

— Ансы барыбер, — дип мыгырдап куйды ул. — Мин, сезнең ни өчен авылга күчеп килүегезне яхшылап аңлап җитә алмыйм, дияргә теләгән идем.

— Сез моны аңлый алмыйсыз... Шулай да, моңа сез үзегезчә берәр мәгънә бирәсезме?

— Әйе... Минемчә, сез үзегезне артык иркәләгәнсез, артык дәрәжәдә байлык, уңайлык сөясез, ә башкасына исегез китми, шуңа күрә һәрвакыт бер урында яшисез.

Одинцова тагын көлеп куйды.

— Минем мавыгырга сәләтле кеше булуыма сез бөтенләй ышанырга теләмисезме?

Базаров аңа маңгай астыннан гына карап алды.

— Күп белергә теләү белән мавыга алуыгыз мөмкин; ләкин башкача түгел.

— Чынлапмы? Болай булгач, хәзер инде мин безнең бер-беребезне табышуыбыз нидән килгәнлеген аңлыйм; сез дә бит минем кебек үк.

— Бер-беребезне табышу... — дип куйды Базаров тонык тавыш белән.

— Әйе!.. мин сезнең китәргә теләвегезне онытканмын икән.

Базаров торды. Караңгыланган, хуш ис аңкып торган аулак бүлмә уртасында тонык кына булып лампа яна; ара-тирә генә тирбәлеп куючы пәрдә аша үтеп, төннең күңелләрен кытыклай торган сафлыгы керә, аның серле пышылдавы ишетелә иде. Одинцованың бер генә аңгызасы да хәрәкәтләнми, ләкин акрынлап яшерен дулкынлану чолгый бара иде аны... Аңардагы бу халәт Базаровка да күчте. Кинәт ул үзенең яш, гүзәл хатын белән аулакта калганлыгын хис итте...

— Сез кая кузгалдыгыз? — диде Одинцова акрын гына.

Базаров, берни дип тә җавап бирмичә, урындыкка утырды.

Одинцова, тәрәзәдән күзен алмыйча, шул ук акрын тавыш белән дәвам итте:

— Шулай итеп, сез мине, тыныч, иркәлеккә бирелгән, узындырылган зат дип саныйсыз икән, — диде ул. — Ә мин үземне бик бәхетсез кеше дип беләм.

— Сез бәхетсез! Ни өчен? Шулай ук жыен юк-бар гайбәтләргә ни дәрәжәдә булса да әһәмият бирүегез мөмкинмени сезнең?

Одинцованың чырае сытылды. Үзен Базаровның болай аңлавына ачуы килде аның.

— Ул гайбәтләр мине хәтта көлдөрмиләр дә, Евгений Васильич. Һәм аларга мине борчырга юл кую өчен, мин артык горур кеше. Теләк юк миндә, яшисе килү теләге юк... бәхетсезлегем менә шунда минем. Сез миңа ышанмаган кебек карыйсыз: бу сүзләренә челтәргә төрөп бархат креслода утыручы «аристократка» әйтә бит, дип уйлыйсыз сез. Яшермим: сез комфорт дип атаган нәрсәләренә яратам мин, һәм шул ук вакытта миндә яшисе килү теләге дә бик аз. Бу каршылыкны теләсегез ничек килештерегез. Хәер, сезнең карашта болар бары да романтизм.

Базаров башын чайкап куйды.

— Сез сәламәт, бәйсез, бай, тагы ни кирәк? Нәрсә телисез сез?

— Мин нәрсә телим,— диде Одинцова, Базаров сүзен кабатлап, һәм көрсенеп куйды.— Мин бик арыганмын: карт мин; мин үземә бик күптәннән бирле яшим кебек тоелам.— Ул үзенең мантилья читләрен акрын гына ялангач беләкләренә тартып куйды. Аның күзләре Базаров күзләре белән очраштылар; һәм ул аз гына кызарып китте.— Әйе, мин карт,— диде ул.— Үткән гомеремдә никадәр истәлекләр бар: Петербургтагы тормыш, байлык, аннары ярлылык, аннары этиемнең үлүе, иргә чыгу, аннары чит илгә барып кайту... Әйе, истәлекләр күп, ә искә алырлык нәрсә юк, алда да шулай ук, алдымда чиксез озын гомер юлы ята, ә максат юк... Шуңа күрә минем алга барасым да килми.

— Шулай ук сезнең тормыштан күңелегез кайттымыни?— дип сорады Базаров.

— Юк,— диде Одинцова сузып,— ләкин минем канәгать булганым юк. Әгәр дә мин нәрсәгә булса да аерыла алмаслык ярату белән бәйләнгән булсам, ул вакытта бәлки...

— Сезнең сөясегез килә,— дип бүлдерде аны Базаров,— ә сөя алмыйсыз: менә шунда сезнең бәхетсезлегез.

Одинцова мантильясының җиңнәрен карарга тотынды.

— Мин сөя алмыйммыни?— дип куйды ул.

— Икеле! Ләкин мин моны юкка бәхетсезлек дип ата-
дым. Киресенчә, андый нәрсәгә дучар булган кешеләр,
минемчә, кызганычрак.

— Нинди нәрсәгә?

— Мәхәббәткә.

— Ә сез аны кайдан беләсез?

— Ишетеп беләм, — диде Базаров ачулы итеп.

«Син кыланасың, — дип уйлады ул күңеленнән, —
эчеп поша синең, шуңа нишләргә белмәгәннән, мине
үртәп утырасың, ә миңа...» Аның йөрәге, чынлап та, ыр-
гыла иде. Ул бөтен гәүдәсә белән алга ятып, кресло чугы
белән уйнарга тотынды һәм:

— Шунның өстенә тагын, сез, бәлки, кирәгеннән артык
таләпчән кешедер, — дип куйды.

— Ихтимал. Минемчә, була икән — бөтенесе булсын,
булмый икән — бөтенләй кирәкми. Тормышка тормыш!
Минем тормышымны алгансың икән, үзеннекен дә бир,
ул чагында инде үкенерлек тә, кире алырлык та булма-
сын. Шулай түгел икән — кирәге дә юк.

— Шулай булгач? — дип куйды Базаров. — Бу — га-
дел шарт. Тик шуңа гажәпләнәм: ничек сез моңарчы...
теләгәнегезне таба алмадыгыз икән.

— Ә сез нәрсәгә булса да бөтенләен белән бирелүне
жиңел дип уйлыйсызмыни?

— Төрле яклап уйлый башласаң, җае чыкканны кө-
теп торсаң, үзәң-үзәң югары бәя куя торган булсаң,
үзәңне бик кадерлегә санасаң, — жиңел түгел; ә инде
берни дә уйлап тормасаң, бирелүе бик жиңел.

— Ничек итеп үз кадереңне белмәскә кирәк? Әгәр
дә мин бер тиенгә торырлык түгел икән, минем жаным-
тәнем белән бирелгән кеше булуымның кемгә кирәге
бар?

— Анысы инде минем эш түгел; минем бәям ни дәрә-
жәдә икәннен тикшерү башка кеше эше. Иң әһәмиятлесе —
бирелә белү.

Одинцова, гәүдәсен кресло аркасыннан аерып, ту-
раебрак утырды.

— Сез бу хәлләрнең һәммәсен үз башыгыздан кичер-
гән кеше кебек сөйләсез, — диде ул.

— Сүз уңаенда гына әйтүем, Анна Сергеевна: үзегез
беләсез, болар берсе дә миңа таныш нәрсә түгел.

— Ә сез бирелә белер идегезме?

— Белмим, мактанымга теләмим.

Одинцова берни дә әйтмәде, Базаров та тынып калды. Кунак бүлмәсеннән фортепьяно тавышы ишетелде.

— Нишләп болай Катя бик соңга калып уйнап утыра, — дип куйды Одинцова.

Базаров урыныннан торды.

— Әйе, хәзер, чынлап та, вакыт соң, сезгә йокларга вакыт.

— Туктагыз, кая ашыгасыз соң сез... минем сезгә бер сүз әйтәсем бар.

— Нинди сүз?

— Сабыр итегез, — диде Одинцова пышылдап.

Аның күзләре Базаровка карап тукталдылар; ул аны бик жентекләп күзәтәсыман тоела иде.

Базаров бүлмә буйлап бер әйләнде, аннары кинәт Одинцовага якын килде, ашыгып кына «хушыгыз» диде дә, бик каты итеп аның кулын кысты (хәтта Одинцова кычкырып жибәрә язды) һәм чыгып та китте. Одинцова үзенә бергә кушылып ябышкан бармакларын иреннәренә китереп, өрөп куйды, аннары кинәт ыргылып креслодан торды да, Базаровны кире чакырып алырга теләгәнсыман, тиз-тиз атлап, ишеккә юнәлде... Бүлмәгә, көмеш поднос белән графин тотып, горничная килеп керде. Одинцова тукталып, аңа китәргә кушты һәм яңадан урынына утырып, яңадан уйга, талды. Аның чәч толымы сүтелеп, кара елансыман, иңбашына төште. Бүлмәдә тагын бик озак вакыт лампа янып торды, һәм Анна Сергеевна бик озак вакыт хәрәкәтсез калды, тик ара-тирә генә төнгә салкыннан жиңелчә генә чымырдап киткән беләкләрен бармаклары белән сыйпап куйгалады.

Ә Базаров, ике сәгать чамасы вакыт узгач, үзенә йокы бүлмәсенә кайтты, итекләре чык белән юешләнгән, чәчләре тузган, чырае караңгы иде аның. Аркадий, сюртугының бөтен төймәләрен эләктергән килеш, кулына китап тотып, язу өстәле янында утыра иде.

— Син ятмадыңмыни әле? — диде Базаров ачуы килгәнсыман итеп.

Аркадий аның соравына җавап бирмичә:

— Анна Сергеевна белән озак утырдың син бүген, — дип куйды.

— Әйе, сез Катерина Сергеевна белән фортепьяно уйнаган вакытта мин һаман аның янында утырдым.

Аркадий:

— Мин уйнамадым... — дип башлады да, тынып калды. Күзенә яшъ килеп тыгылганны хис итте, ә көләргә яратучан дусы алдында аның елап жибәрәсе килми иде.

XVIII

Икенче көнне Базаров, чәй янына Одинцова килгәч, бик озак вакыт үзенәң чынаягы өстенә иелгән хәлдә генә утырды да, кинәт аңа күтәрелеп карады... Аның бу карашы Одинцовага төртеп куйган шикелле тәэсир итте: ул да Базаровка борылды. Базаровка аның йөзә бер төн эчендә агарыбрак калгансыман күренде. Озак та узмый, Одинцова үз бүлмәсенә кереп китте һәм иртәнге ашка гына чыкты. Иртәдән бирле яңгыр явып торганга күрә, чыгып йөрергә мөмкинлек юк иде. Барысы да кунак бүлмәсенә жыелдылар. Аркадий кулына яңа журнал алып укырга тотынды. Княжна, үзенәң гадәтә буенча, аның бу эшен ниндидер әдәпсезлеккә санагансыман, иң элек йөзенә гажәпләнү чырае чыгарды, аннары ачу белән ана күзләрен төбәде, ләкин Аркадий аңа игътибар итмәде.

— Евгений Васильич, — диде Анна Сергеевна. — Әйдәгез минем бүлмәгә... Кичә сез миңа бер китап тәкъдим иткән идегез... шуны сорамакчы булам...

Ул, урыныннан торып, ишеккә юнәлде. Княжна: «Карагыз, күрегез, бу хәлгә мин ничек шаккатам!» дип әйтергә теләгәнсыман, тирә-ягына каранып алды һәм тагын Аркадийга төбәлде. Ләкин Аркадий үз янында утыручы Катя белән күзгә-күз карашып алды да, тавышын күтәрә төшеп, укуында дәвам итте.

Одинцова тиз-тиз атлап үз кабинетына килеп җитте. Базаров, күтәрелеп карамыйча, тик алдыннан шуып баручы ефәк күлмәкнең кыштырдау тавышын гына ишетеп, аның артыннан ашыкты. Одинцова кичәге креслосына утырды, Базаров та үзенәң кичәге урынын алды.

Аз гына вакыт сүзсез утырганнан соң, Одинцова:

— Ничек дип атала иде әле ул китап? — дип сорады.

— *Pelouse et Frémy, Notions générales...* — дип җавап бирде Базаров. — Хәер, сезгә шулай ук Ганотның «*Traité élémentaire de physique expérimentale*»¹ дигән китабын да тәкъдим итәргә мөмкин. Бу китапның рәсемнәре ачыграк, һәм гомумән бу дәрәслек...

¹ Ганно — Эксперименталь физикадан элементар дәрәслек (французча.).

Одинцова, кулын сузып, аңа туктарга ишарәләде.

— Евгений Васильич, мине гафу итегез, ләкин мин сезне бирегә дәреслекләр турында сөйләшеп утыру өчен чакырмадым. Кичәгә сүзебезне дәвам иттерәсем килә минем. Сез бит бик капыл гына чыгып киттегез. Сезнең өчен күңелсез булмасмы?

— Мин сезнең хезмәтегезгә хәзер, Анна Сергеевна. Ләкин кичә без сезнең белән нәрсә турында сөйләшкән идек соң әле?

Одинцова Базаровка кырын караш ташлады.

— Без сезнең белән бәхет турында сөйләшкән идек бугай. Мин сезгә үзем турында сөйләдем. «Бәхет» дигәннән... Әйтегез әле, ни өчен безгә, хәтта берәр нәрсәдән, әйтик музыкадан, әйбәт узган кичәдән яки ягымлы кешенң белән сөйләшүдән ләззәт алып утырган чагыбызда да үзебезнең шул халәтебез, үз кулыбызда булган чын бәхет булып күренүдән бигрәк, кайдадыр еракта булган ниндидер чиксез бәхеткә ишарә булып кына күренә? Нидән ул алай? Әллә сездә андый тойгы булмыймы?

— «Без юк жирдә һәрвакыт яхшы», дигән мәкальне беләсез бит сез, — диде Базаров: — аның өстенә, кичә сез үзегез үк канәгать түгеллегегез турында әйттегез. Ә минем башыма, чынлап та, андый уйлар килми.

— Бәлки алар сезгә көлке тоеладыр?

— Юк, ләкин алар минем башыма килмиләр.

— Чынлапмы? Беләсезме, мин сезнең нәрсә турында уйлавыгызны бик белергә теләр идем.

— Ничек? Мин сезне аңламыйм.

— Тыңлагыз әле, мин күптән сезнең белән аңлашырга теләгән идем. Сез гади кешеләр жөмләсеннән түгел, — моны сезгә әйтеп торасы да юк, сез аны үзегез дә беләсез, сез әле яшъ — бөтен тормышыгыз алда. Сез кем булырга хәзерләнәсез? Сезне нинди киләчәк көтә? Минем шуны әйтәсем килә: нинди максатка ирешергә телисез сез, кая таба барасыз, күңелегездә нәрсә бар? Кыскасы, кем сез; нәрсә сез?

— Сез мине гажәпләндерәсез, Анна Сергеевна. Минем табигать фәннәре белән шөгыльләнүем сезгә билгеле, ә кем соң мин...

— Әйе, кем сез?

— Мин өяз табибы буласы кеше, дип әйткән идем инде мин сезгә.

Анна Сергеевна сабырсызлык күрсәткән хәрәкәт ясады.

— Ник алай дисез сез? Моңа бит сез үзегез дә ышан-мыйсыз. Болай дип жавап бирү Аркадийга килешер иде бәлки, ә сезгә түгел.

— Ә соң Аркадий нәрсәсә белән...

— Сөйләмәгез! Сезнең шундый кечкенә хезмәт белән канәгатьләнүегез мөмкинме соң? Сезнең өчен медицина дигән нәрсә юк дип, үзегез үк һаман әйтеп киләсез түгелме соң? Сез — шундый мин-минлекле кеше — өяз табибы булсын имеш! Сез миннән котылу өчен генә шундый жавап бирәсез, чөнки сез миңа аз гына да ышаныч белән карамыйсыз. Ә беләсезме, Евгений Васильич, мин сезне аңлый белер идек: мин үзем дә сезнең кебек үк ярлы һәм үз-үзен сөюче булган кеше; мин дә, бәлки, сез үткән сынауларны үткәнмендер.

— Болар бары да бик яхшы, Анна Сергеевна, ләкин, сез мине гафу итегез... мин гомумән үз эчемдәгеләрне ачып салырга гадәтләнмәгәнмен, һәм минем белән сезнең арада шундый ераклык...

— Нинди ераклык? Сез тагы мине аристократка диярсез? Житәр инде, Евгений Васильич; мин сезгә исбат иткән идек бугай инде...

Базаров аны бүлдерде:

— Аларыннан тыш, тагы шул бар: күбесенчә безгә карап йөрми торган киләчәк турында сөйләп, уйлап торунга кирәк ул? Берәр нәрсә эшләргә җае чыга икән — бик шәп, ә чыкмый икән — ичмасам ул турыда алдан ук юкка лыгырдап йөрмәгән булуың белән юанасың.

— Дусларча сөйләшеп утыруны сез лыгырдау дисез... Бәлки сез мине, хатын-кыз буларак, сезнең ышанычлыгызны казанырга лаек дип санамыйсыздыр? Сез бит бөтен хатын-кызларга нәфрәт белән карыйсыз!

— Сезгә нәфрәтем юк минем, Анна Сергеевна, сез моны үзегез дә беләсез.

— Юк, мин берни дә билмим... ярый, әйтик, мин сезнең алда булчак эшегез турында сөйләшәргә теләмәвегезне аңлайм да ди; ләкин сез менә әле кичерә торган хәлләр...

— Кичерә торган хәлләр! — диде Базаров аның сүзен кабатлап. — Әйтерсен, инде мин ниндидер бер дәүләт яки җәмгыять! Һәрхәлдә, кызыксынырлык нәрсә юк монда; аннары килеп, кеше үзенең кичерешләрен һәрвакыт кешегә ишеттереп әйтә аламыни?

— Э минемчә, күңелендә булганнарны телдән әйтеп бирү нигә ярамасын ди.

— Сез әйтә аласызмы?— дип сорады Базаров.

Анна Сергеевна, аз гына икеләнеп торганнан соң:

— Әйтә алам, — дип куйды.

Базаров башын түбән иде.

— Сез миннән бәхетлерәк.

Анна Сергеевна аңа сораулы карап алды.

— Теләсәгез нишләгез, — дип дәвам итте ул, — ләкин миңа нәрсәдер әйтә: безнең танышуыбыз юкка гына түгел, без яхшы дуслар булачакбыз, ди. Мин ышанам, сездәге бу... ничек дип әйтим соң... сездәге киеренкелек, үзегезне тыеп тору, ахыр чиктә килеп, бетәчәк.

— Э сез миндә андый тыелып тору барлыгын, аннары тагы... ничек дидегез әле... киеренкелек барлыгын күрдегезме?

— Әйе.

Базаров урыныннан торып, тәрәзә янына килде.

— Һәм сез миндәге ул тыелып торуның сәбәбен Һәм минем күңелемдә ниләр барын белергә теләр идегезме?

Одинцова әлегә үзенә дә аңлашылмаган куркыну белән:

— Әйе, — дип кабатлады.

— Һәм сез ачуланмассыз дамы?

— Юк.

— Юкмы? — диде Базаров аңа аркасы белән торган хәлдә. — Алайса белегез: мин сезне юләр сөю, шашкан сөю белән сөям... Менә нәрсә әйттердегез сез миннән.

Одинцова ике кулын да алга сузды, ә Базаров маңгае белән тәрәзә пыяласына терәлде. Сулышы кысылган иде аның; бөтен тәне күзгә күренеп калтырый иде. Ләкин бу — яшьлек каушавыннан туган калтырау түгел иде, бу минутта аны чолгап алган тойгы да, беренче тапкыр йөрәгендәген ачып салган чакта була торган ләззәтле дәншәт тойгысы да түгел, ә бәлки аңардагы дәрт ташкынының котыруы иде; шундый көчле Һәм авыр дәрт, ачуга яки шуңа якин булган хискә охшаган дәрт иде ул... Одинцовага куркыныч булып китте, шул ук вакытта Базаров кызганыч та булды аңа.

— Евгений Васильич... — дип куйды ул Һәм аның тавышында, ихтыярсız буларак, иркәләү моңы яңгырады.

Базаров ялт итеп йөзе белән борылды, комсызланып,

Одинцовага карады — һәм, ике кулыннан тотып алып, аны кинәт күкрәгенә кысты.

Одинцова аның кочагыннан шундук ычкына алмады; ләкин, бик аз гына вакыт үтүгә, ул почмакка барып баскан иде инде һәм ерактан Базаровка карап тора иде. Базаров аңа таба омтылды...

Одинцова ашыгыч курку белән:

— Сез мине аңламадыгыз, — дип пышылдады. Әгәр дә Базаров аңа таба тагын бер адым гына атласа да, ул кычкырып жибәрерсыман күренә иде. Базаров иренен тешләп, чыгып китте.

Ярты сәгать узуга, хезмәтче кыз Анна Сергеевнага Базаровтан записка китерде; бер генә юлдан гыйбарәт иде ул записка: «Мин бүген китәргә тиешме — әллә иртәгә кадәр кала аламы?»

«Нигә китәргә? Мин сезне аңламаганмын — сез мине аңламадыгыз», дип җавап язды аңа Анна Сергеевна; ә үзе: «Мин үз-үземне дә аңламаганмын», дип уйлады.

Ул төшке ашка кадәр чыкмады, кулларын артка куйган хәлдә, үз бүлмәсендә гел арлы-бирле йөрөп торды, ара-тирә әле тәрәзә каршына, әле көзгә алдына килеп туктала һәм яулыгы белән акрын гына муенын ышкып куя иде: муенында әле һаман да кайнар тап барсыман тоела иде аңа. — Базаровның эч серләрен «әйттерергә» нәрсә мәжбүр итте соң мине? — дип сорый иде ул үз-үзеннән, — аның шулай буласын сизенмәдемме соң мин... «Мин гаепле, — дип куйды ул, — ләкин болай буласын алдан күрә алмадым бит мин». Ул Базаровның үзенә ташланган минуттагы ерткычларча чыраен күз алдына китереп, уйга чума һәм кызара иде.

«Әллә инде?» диде кинәт һәм, тукталып, чәч бөдрәләрен селкеп куйды... Көзгедә үзен күрдә ул; аның артка ташланган башы, ярым йомык һәм ярым ачык хәлдәге күзләрендә һәм иреннәрендә булган серле елмаю аңа нидер әйтәләрсыман тоела һәм ул алардан үзе уңайсызлана иде...

«Юк, — диде ул ниһаять бер карарга килеп: — хода белсен, бу хәлнең кая алып баруы мөмкин, андый нәрсә белән шаярырга ярамый, шулай да дөньяда тынычлыктан яхшы нәрсә юк».

Тынычлыгы какшамады аның; шулай да ул кайгыга төште, хәтта бер тапкыр, нидән икәннен үзе дә белмичә, елап та алды, тик мыскыл ителүдән туган елау түгел

иде бу. Ул үзен мыскылланган дип хис итми, күбрәк үзен гаепле итеп тоя иде. Төрле томанлы хисләр, гомеренең үтеп баруын аңлау, яңалык теләү тойгылары тәэсире астында ул үзен мәгъдүм бер чик сызыгына китереп житкерде, үз-үзен ул чикнең аръягына карарга мәжбүр итте һәм ул анда аны көткән нәрсәнең төпсезлек кенә дә түгел, ә бәлки бушлык... яки шыксызлык икәннен күрде.

ХІХ

Одинцова, үзен ничаклы нык тота ала һәм төрле юкбарга ышанулардан ничаклы югары тора торган кеше булмасын, барыбер, төшке ашка аш бүлмәсенә килгән вакытта уңайсызланмыйча булдыра алмады. Алай да, төшке аш шактый шома узды. Порфирий Платоныч килде; ул яңа гына шәһәрдән кайткан булган икән, төрле анекдотлар сөйләп утырды; сүз арасында ул губернатор Бурдалуның үз кул астындагы аерым йомышлар үти торган чиновникларга ашыгыч йомышлар белән атка атланып барырга туры килгән чакларда, тизлек өчен шпоралар кияргә приказ биргәнлеген әйтте. Аркадий әкрен генә Катя белән сөйләшеп утырды һәм, дипломатларча, княжнага ярарга тырышты. Базаров бер сүз дә дәшмичә, караңгы чырай биреп утырды. Одинцова аның түбән караган житди, зәһәрле йөзенә, һәр сызыгыннан нәфрәтле кыюлык билгесе сизелеп торган чыраена берике тапкыр туп-туры текәлеп карап алды һәм эчтән генә: «Юк... юк... юк...» дип куйды. Төшке аштан соң ул барысы белән бергә бакчага чыкты һәм, Базаровның аның белән сөйләшәргә теләвен күрү, берничә адым читкә атлады да тукталып калды. Базаров аның янына килде, ләкин һаман да күтәрелеп карамаган килеш, тонык тавыш белән генә сүз башлады:

— Мин сездән гафу үтенергә тиешмен, Анна Сергеевна. Сезнең миңа ачуланмавыгыз мөмкин түгел.

— Юк, мин сезгә ачуланмыйм, Евгений Васильич,— дип җавап бирде Одинцова. — Ләкин мин кайгыга төштем.

— Бусы бигрәк тә начар. Һәрхәлдә, житәрлек җәза алдым мин. Мин иң ахмак хәлдә калдым, моның белән сез, әлбәттә, килешә торгансыздыр. Сез миңа: «Ни өчен китәргә?» дип җавап яздыгыз. Ә мин кала алмыйм, каласым да килми. Иртәгә мин биредә булмам.

— Евгений Васильич, ни өчен сез...

— Ни өчен китәмме?

— Юк, мин алай дияргә теләмәгән идем.

— Үткән эшне кайтарып алып булмый, Анна Сергеевна... Ә ул, иртәме-соңмы, булырга тиеш иде. Димәк, миңа китәргә кирәк. Мин фәкать бер генә шарт белән кала алып идем, ләкин ул шартның беркайчан да үтәләсе юк. Сез бит мине, кыюлыгым өчен гафу итегез, яратмыйсыз һәм беркайчан яратачак та түгелсез?

Базаровның күзләре кара кашлары астыннан бик азгына вакытка ялтырап китте.

Анна Сергеевна аңа җавап бирмәде. «Мин бу кешедән куркам», дигән уй чагылып үтте аның башында.

Базаров аның бу уен сизгән кебек:

— Сау булыгыз, — диде дә, өйгә таба китте.

Анна Сергеевна акрын гына аның артыннан атлады һәм үз янына Катяны чакырып, аны култыклап алды да кичкә кадәр аңардан аерылмады. Карта уенына да катышмады һәм торган саен күбрәк көлә барды, тик бу көлү аның агарган һәм уңайсызланган йөзенә бер дә килешми иде. Аркадий аптырашта калды һәм, яшь кешеләргә хас булганча, аны һаман күзәтеп, ягъни, әледән-әле үз-үзеннән: ничек аңларга соң моны? дип сорап торды. Базаров үз бүлмәсенә кереп бикләнде, шулай да чәй янына килде. Анна Сергеевнаның аңа нинди дә булса бер жылы сүз әйтәсе килә иде, ләкин аның белән ничек сүз башларга белмәде...

Көтелмәгән бер вакыйга аны бу авыр хәлдән чыгарды: өлкән хезмәтче кереп, Ситников килүе турында хәбәр итте.

Бу яшь прогрессистның бүлмәгә ничек итеп, бытбылдык шикелле, очынып килеп керүен әйтеп бирү дә читен. Үзенә якын һәм шундый зур акыл иясе булган кешеләрнең Одинцовада кунак булып ятулары турында ишетелгән хәбәрләргә таянып, ул, аңа гына хас булган эрсезлек белән, авылга — үзенә бик аз таныш булган һәм аны бервакытта да чакырмаган хатын янына килергә тәвәккәлләгән булса да, бүлмәгә килеп керү белән җилегенә кадәр каушап төште һәм, алдан ук ятлап куелган гафу һәм сәламләү сүзләрен әйтәсе урында, жыен юкбарны мыгырдарга тотынды. Евдоксия Кукшина, янәсе, аны Анна Сергеевнаның хәлен белергә җибәргән, янәсе, Аркадий Николаевич та аның турында бик мактап сөй-

лэгән... Бу сүзне әйткәндә ул тәмам тотлыкты һәм шулкадәр аптырашта калды ки, хәтта үзенә эшләпәсә өстенә утырганын да сизмәде. Шулай да, куып чыгаручы булмагач, хәтта аны Анна Сергеевна үзенә тутасы һәм сәңеләсә белән дә таныштыргач, ул бик тиз үзгәргә кулга алды һәм менә дигән итеп шалтырарга тотынды. Әшәкә түбәнлек килеп керү тормышта, еш кына файдалы да була: артык нык тартылган кылларны йомшартып җибәрә ул. Үз-үзенә артык ышану яки үз-үзенә оныту хисләрен аекландыра, чөнки ул үзенә андый хисләр белән якын тугандаш булуын хәтерләтә. Ситников килү белән бөтен нәрсә ничектер тупасрак, мәгънәсезрәк һәм гади-рәк булып китте. Хәтта кичке ашны бөтенләй дә күбрәк ашадылар һәм йокларга да гадәттәгегә караганда ярты сәгать иртәрәк таралыштылар.

Аркадий үзенә кроватенда яткан килеш шулай ук ятарга әзерләнгән Базаровка болай диде:

— Бервакыт син миңа: «Ни өчен син болай кайгылы? Нинди дә булса берәр изге бурычыңны үтәгән-сендер ахрысы?» дигән идең. Менә хәзер мин синең ул сорауыңны үзгә бирә алам.

Алар арасында соңгы вакытларда үзләрен ясалма иркен тотып, бер-берсен үчәкләшү гадәте барлыкка килде, бу исә, һәрвакыт бер-береңә карата яшерен канәгатьсезлек яки әйтелмәгән шикләнүләр барлыгын күрсәтүче билге булып тора.

— Мин иртәгә атакай янына китәм, — диде Базаров.

Аркадий, урыныннан күтәрелеп, терсәгенә таянды. Гажәпләнде дә ул моңа һәм ни өчендер шатланды да.

— Ә! — диде ул. — Һәм шуңа кайгырасыңмы?

Базаров авыз ачып иснәп куйды.

— Күпне белсәң, тиз картаерсың.

— Ә Анна Сергеевна ничек соң? — дип дәвам итте Аркадий.

— Анна Сергеевнага ни булган?

— Ул сине җибәргән, димәкче булам.

— Минем аңа ялланганым юк.

Аркадий уйга чумды, ә Базаров ятып, йөзгә стенага борды.

Берничә минут сүзсез узды.

— Евгений! — диде кинәт Аркадий.

— Я?

— Мин дә иртәгә синең белән китәм.

Базаров бернинди дә жавап бирмәде.

— Тик мин өйгә кайтам, — дип дәвам итте Аркадий. — Хохловский авылына чаклы бергә барырбыз, ә анда син Федоттан атлар алырсың. Мин синекеләр белән рәхәтләнеп танышкан булыр идем дә, аларга да, сиңа да уңайсызлармын дип куркам. Син бит аннан безгә тагы килерсең әле?

— Мин сездә үземнең әйберләремне калдырдым бит, — диде Базаров, әйләнеп карамыйча гына.

«Нигә ул миннән, минем ни өчен шулай, аның кебек үк, кинәт кенә китәргә булуым турында сорамый?» дип уйлады Аркадий. «Чынлап та, мин ни өчен китәм дә, ул ни өчен китә соң?» Ул үзенең бу сорауына канәгатьләнәрлек жавап таба алмады, ә йөрәген нәрсәдер әрнетә иде аның. Шушындый нык ияләшенгән тормыштан аерылу читен буласын сизә иде ул; ләкин ялгызына торып калу да ничектер сәер иде. «Аларның арасында нидер булган, — диде ул үз алдына, — ул киткәч, Одинцова алдында нигә дип серәеп йөрим мин? Үземнән бөтенләй биздерермен мин аны, соңгы өметемне дә югалтырмын». Ул Анна Сергеевнаны күз алдына китерергә тотынды; аннары бу яшь тол хатынның матур йөзе аша әкреләп аның күз алдына башка кеше йөзе килде.

«Катя да кызганыч!» дип пышылдады ул мендәргә капланып, мендәргә аның күз яше дә тамып өлгергән иде инде... Ул кинәт чәчләрен тузгытып башын күтәрде дә, кычкырып әйтеп куйды:

— Ни шайтаным бу ахмак Ситников килгән соң монда?

Базаров иң элек яткан урынында кыймылдап куйды, аннары болай диде:

— Син, туганкай, күрәм, юләр әле. Ситниковлар безгә кирәк алар. Шуны аңла: миңа аның ише ачык авызлар кирәк. Аллалар үзләре чүлмәк яндырып йөрмәсләр бит инде.

«И-һи!» дип куйды Аркадий эчтән генә һәм ул фәкать шушы минутта гына Базаров мин-минлегенең никадәр тирән, төпсез упкын кебек булуын ачык аңлап алды. «Димәк, без сиңең белән аллалар булабыз? яки — син алла, ә ачык авыз дигәнең мин түгел микән?»

— Әйе, — дип кабатлады Базаров сүрән тавыш белән, — син юләр әле.

Икенче көнне Аркадий үзенең Базаров белән китүе

турында әйткәч, Одинцова артык гажәпләнү күрсәтмәде; арыган һәм зиһене таралгансыман күренә иде ул. Катя дәшмичә генә Аркадийга житди итеп карап алды, ә княжна исә, хәтта Аркадийның үзенә дә сизелерлек итеп, шәл астыннан гына чукунып та куйды; аның каравы Ситников бөтенләй каушап калды. Ул, кичә генә әле, алып килгән киёмнәренә күпләгә белән үзенә беркетелгән хезмәтченә хәйран калдырган иде, бүгөн, кичәгә славянофил киёмен салып, яңа купшы киёмнәрдән иртәнге ашка чыккан гына иде, ә иптәшләре аны шулай кинәт кенә ташлап китәләр имеш! Ул берәз вакыт тынычсыз таптанды, урман читенә куып китерелгән куян шикелле, әле бер якка, әле икенче якка сугылгалады да, кинәт кенә куркып кычкырып жибәргәнсыман тавыш белән, үзенә дә китәргә ниятләве турында белдерде. Одинцова аны калырга кыстап тормады.

— Минем коляскам бик жайлы, — дип куйды бу бәхетсез егет, Аркадийга мөрәжәгать итеп: — мин сезне үз яныма утыртып алып барымын, ә Евгений Васильич сезнең тарантасны алыр; шулай итсәк, хәтта уңайлырак та була.

— Гафу итегез, сезгә бит бөтенләй юл уңае түгел, миңа да бик ерак.

— Анысы зарарсыз, зарарсыз, минем вакыт күп, өстәвенә ул якка барасы эшләрем дә бар.

— Аракы сәүдәсә эшләреме? — диде Аркадий, тиешеннән артык дәрәжәдә кимсетү тоны белән.

Ләкин Ситников шундый өметсезлеккә төшкән хәлдә иде ки, хәтта ул моңа, гадәтенә каршы буларак, көлөптә жибәرمәде.

— Чынлап әйтәм, коляскам гадәттән тыш жайлы минем, — дип мыгырданды ул, — бөтенебезгә житәрлек урын да бар.

— Ситников әфәндене хәсрәткә төшермәгез инде, үтенечен кире какмагыз, — дип куйды Анна Сергеевна.

Аркадий аңа карап, сизелерлек дәрәжәдә башын иде.

Кунаклар иртәнге аштан соң киттеләр. Одинцова сау-буллашкан вакытта Базаровка кулын сузып:

— Без әле күрешербез, шулай бит? — диде.

— Ничек боерырсыз, — дип жавап кайтарды Базаров.

— Алай дисәгез, күрешербез.

Аркадий беренче булып болдырга чыкты: ул Ситни-

ков коляскасына менде. Өлкөн хезмэтче аңа хөрмөт күрсәтеп, жайлап утырырга булышты, э Аркадийның аны рэхәтләнөп кыйнап ташлыйсы яисә елап жибәрәсе килә иде. Базаров тарантаска урнашты. Хохловский авылына житкәч, Аркадий юлаучылар йорты тотучы Федотның ат жигеп бетергәнөн көтеп торган арада, тарантас янына килде һәм әүвәлгечә елмаеп, Базаровка:

— Евгений, ал мине үзең белән: минем сиңа барасым килә, — диде.

— Утыр, — диде Базаров, тавышын теш арасыннан чыгарып.

Ситников бу вакытта бик кәефле сызгырынып, үз экипажының тәгәрмәчләре тирәсендә арлы-бирле йөрөп тора иде, Аркадий белән Базаров арасындагы бу сүзләргә ишетүгә, ни дияргә белмичә, фәкать авызын гына ачып калды, э Аркадий тыныч кына аның коляскасыннан үз әйберләрен алып, Базаров янына күчеп утырды — һәм үзенең иске юлдашына әдәп белән баш иде дә: «Кузгал!» дип кычкырып жибәрде. Тарантас кызу китеп барды һәм тиз арада күздән дә югалды... Ситников, тәмам хур булган хәлдә, үзенең кучерына карап алды, ләкин кучер бу вакытта пряшкага жигелгән ат койрыгы өстендә үзенең кечкенә чыбыркысын уйнатып тора иде. Ситников коляскасына сикереп менде һәм узып баручы ике мужикка: «Киегез бүрекләрегезне, ахмаклар!» дип акырды да, шәһәргә таба юл тотты. Шәһәргә соң гына кайтып житте ул. Икенче көнне исә Кукшина өендә теге ике «тупас тәкәббергә» бик каты эләкте алардан.

Аркадий, Базаров тарантасына утыргач, каты итеп дусының кулын кысып куйды һәм бик озак берни дә сөйләми барды. Базаров аның болай кул кысуын да, дәшми баруын да аңлый һәм бәялидер кебек тоелды. Үткән төнне бөтенләй йокламаган, берничә көн тәмәке дә тартмаган һәм рәтләп ашамаган да иде ул. Аның ябыгып калган яңаклары басып киелгән фуражка астынан кискен һәм караңгы булып күренә иде.

— Я, туганкай, — диде ул ниһаять, — сигарка бир әле... Кара әле, минем теләм саргайгандыр, э?

— Саргайган, — дип җавап бирде Аркадий.

— Билгеле... менә сигарканың да тәме юк. Рәте китте машинаның.

— Син, чынлап та, бу соңгы көннәрдә үзгәрдең, — диде Аркадий.

— Зарар юк! Тазарырбыз. Шунысы күңелсез,— минем эни бик нечкә күңелле кеше; корсагың үсмәгән икән һәм көненә ун тапкыр ашамыйсың икән, ул инде бөтенләй хәсрәткә төшә. Ә эти ярыйсы, ул үзе бөтен жирдә булган кеше, кыл иләк аша да, юкә иләк аша да үткән... Юк, тартырга ярамый, — дип өстәп куйды ул һәм сигарасын тузанлы юл өстенә ыргытты.

— Синен утарга егерме биш чакрыммы?— дип сорады Аркадий.

— Егерме биш. Аны син менә бу акыллы баштан сора.— Ул кузлада утыручы мужикны — Федотның хезмәтчесен күрсәтте.

Ләкин акыллы баш: «хтошь е знает — версты тутотка не меряные»¹ дип җавап бирде һәм эченнән мыгырдап, башын тарткалап барган өчен, төпкә жигелгән атны тиргәвендә дәвам итте.

— Әйе, әйе,— дип сүз башлап жибәрде Базаров,— сабак бу сезгә, яшь дустым, ниндидер бер гыйбрәтле мисал. Шайтан белсен, нинди мәгънәсезлек! Һәрбер кеше кыл өстендә тора, һәр минутта аның астында төпсез упкын ачылып китүе мөмкин, ә кеше дигәнең аның өстенә тагын үзе төрле күңелсезлекләр уйлап чыгара, үз тормышын үзе боза.

— Нәрсәгә ымлавың бу?— дип сорады Аркадий.

— Бернәрсәгә дә ымламыйм, мин турыдан-туры әйтәм, без синен белән икебез дә үзебезне бик ахмакларча тоттык. Әйтеп торасы да юк! Ләкин, минем клиникада ук игътибар иткәнем бар: үзенен сызлануына ачуы килгән кеше һичшиксез сызлануын жинә ала.

— Мин сине аңлап житә алмыйм,— диде Аркадий:— сиңа зарланырга урын юк иде бугай.

— Әгәр дә син мине аңлап житә алмыйсың икән, мин сиңа шуны әйтим: минемчә, үзенен бармак очынагына булса да хатын-кызны хужа итәргә юл куюга караганда, урамда таш ватучы булып эшләвен артык. Болар бары да...— Базаров үзе яратып куллана торган «романтизм» сүзен әйтә язды, ләкин тыелып өлгерде һәм:— ...мәгънәсезлек,— дип куйды.— Син миңа хәзер ышанмассың, ләкин мин сиңа әйтәм: менә без синен

¹ «Кем белә аны — биредә чакрымнар үлчәнмәгән» — автор бу жөмләне мужикның үзенчә әйттерә. (Тәржемәче искәртмәсе.)

белән хатын-кыз жәмгыятенә килеп эләктек, һәм безгә рәхәт булды; ләкин андый жәмгыятьне ташлап китүе дә — эссе көндә өстенә салкын су бөркү белән бер. Ир кешенә андый вак мәсьәләләр белән шөгыйльләнергә вакыты юк; испан халкында бер шәп әйтем бар: ир кеше шәфкатьсез булырга тиеш, ди. Менә син, — диде ул кузлада утыручы мужикка, — син бит акыл иясе, хатының бармы синең?

Мужик үзенә кысык күзлә яссы йөзән ике дуска таба борды.

— Хатынмы? Бар. Ничек инде хатын булмасын ди?

— Син аны кыйныйсыңмы?

— Хатыннымы? Төрле чак була. Сәбәпсез кыйна-мыйбыз.

— Бик шәп итәсең. Ә ул сине кыйныймы соң?

Мужик дилбегәсен тартып куйды. Аның хәтерә калды булса кирәк.

— Нинди сүз әйттең син, барин. Сиңа шул шаяртырга гына булсын, — диде ул.

— Ишетәсеңме, Аркадий Николаевич! Ә синең белән безне кыйнадылар... менә ничек бит ул укымышлы кеше булу.

Аркадий көчләнеп көлеп жибәрде, ә Базаров читкә борылды һәм бөтен юл буенча авызын да ачмады.

Егерме биш чакрымлык юл Аркадийга илле чакрым булып тоелды. Менә, ниһаять, сөзәк тау итәгендә утырган кечкенә авыл күренде, Базаровның ата-аналары яши торган авыл иде бу. Авыл белән янәшә, яшь каен эрәмәлегә эчендә, салам түбәле алпавыт йорты күренде. Беренче өй янында башларына бүрек кигән ике мужик тиргәшеп торалар, берсе икенчесенә: «Карт дуңгыз син, ә үзең бала дуңгыздан да эшәкерәк» ди, икенчесе ана: «Ә синең хатының — сихерче карчык» дип каршы әйтә иде.

Базаров Аркадийга болай диде:

— Менә боларның үзара мөгамәләдә үзләрен иркен тотуларына һәм сүз төзелешләренә шаянлыгына карап хөкем йөртсәң, минем әтиңең мужиклары артык кысынкылыкта яшәмәгәнлекне чамалап була. Әнә ул үзе дә болдырга чыгып килә. Кыңгырау тавышын ишеткән ахрысы. Ул, ул — гәүдәсеннән таныйм. Ай-ай! Ничек чал баскан аны, мескенкәй!

Базаров тарантастан башын сузды, э Аркадий, иптәшенең жылкәсе аша үрелеп карап, алпавыт өенең болдырында торучы озын буйлы, чандыр кешене күрде. Өстенә төймәләрен эләктермичә генә иске хәрби сюртук кигән, тузган чәчле, карчыга борынлы ул кеше, аяклары аерып баскан хәлдә, озын саплы трубка тарта һәм кояшка каршы күзләрен кысып карап тора иде.

Атлар тукталды.

Базаровның этисе, бармак арасына кыстырылган трубка сабы дерелдәп торса да, һаман тартуында дәвам итә иде әле.

— Ниһаять, безгә дә рәхим иттең, — диде ул. — Я, төш, төш тизрәк, үбешеп алың.

Карт улын кочарга тотынды... Ул арада калтырап чыккан хатын-кыз тавышы ишетелде: «Енюша! Енюша!» Ишек ачылып китте, болдырга башына ак чепчик, өстенә кыска гына итеп тегелгән бизәкле кофта кигән тәбәнәк буйлы карчык килеп чыкты. Ул, ах-ух килеп, баскан урынында чайкала башлады һәм, әгәр дә Базаров тотып өлгермәсә, авып та төшкән булыр иде. Аның кабарып торган кечкенә куллары шунда ук Базаровның муенына сарылды, башы улының күкрәгенә кысылды һәм ул бөтенләй телсез калды. Аның өзеп-өзеп сулкылдавы гына ишетелә иде.

Карт Базаров тирән-тирән сулай, аның күзләре тагын да ныграк кысылган. Ул тарантас янында хәрәкәтсез басып торган Аркадий белән карашып алды һәм, кузлада утыручы мужикның күзләрен яшереп читкә борылуын күреп, карчыгына:

— Я, житәр, житәр! Ариша! Тукта инде, — диде. — Елауның бөтенләй кирәге юк! Тукта, зинһар.

— Ах, Василий Иванович, — диде карчык, — ни гомердән бирле бит, балакаемны, күгәрченкәемне, Енюшенькамны... — Ул сүзләрен рәтләп әйтеп бетерә алмады һәм кулларын ычкындырмаган килеш кенә, үзенең яшыкә чыланган йөзен улының күкрәгеннән алды, яньчелгән, кызганыч төскә кERGән йөзә һәм диванасыман көлке кыяфәткә кERGән күзләре белән аңа карап алды да, яңадан аның күкрәгенә кысылды.

— Шулай инде аның, билгеле, табигате шундый, — дип куйды Василий Иванович, — тик, әйдәгез ичмасам,

өйгө керик. Евгений энэ кунак алып кайткан... Гафу итегез,—дип өстөдө ул Аркадийга карап һәм жинцелчә генә үкчэләрен бәреп куйды:— беләсез инде, хатын-кызынның йомшаклыгы; аннары тагы, ни әйтсәң дә, ана йөрөгө бит...

Аның үзенен дә иреннәре дә, кашы да тарта, иягедә дерелдәп тора иде... ләкин ул үзен кулга алырга һәм тыныч булып күренергә тели иде ахрысы. Аркадий аңа башын иде.

— Әйдә, анакай, чынлап та, керик,—диде Базаров һәм хәлсезләнгән карчыкны өйгә алып керде. Анасын йомшак креслога утырткач, атасы белән тагын бер тапкыр тиз генә кочаклашып алды да, аны Аркадий белән таныштырды.

— Таныш булуыма чын күңелдән шатмын,—диде Василий Иванович,—тик сез гаеп итмәссез инде: биредә минем бөтен нәрсәм, хәрби тормыштагыча, бик гади. Арина Власьева, тынычлан инде, кызган безне: нинди йомшаклык бу? Кунак әфәнде көләр үзеңнән.

Карчык, күз яше аша Аркадийга карап:

— Атакаем...—диде,—исемегезне белмим икән...

— Аркадий Николаевич,—диде аңа Василий Иванович, эре генә итеп.

— Гафу итегез мин юләрне...—диде карчык. Аннары борынын сөңгөрөп куйды, башын әле бер якка, әле икенче якка авыштырып, берәм-берәм күзләрен сөртеп алды.—Гафу итегез мине. Мин бит инде аны, үземнен кү... кү... күгәрченкәемне күрми үләм икән дип тора идем.

— Ә менә көтә торгач күрдөк бит, ханым,—диде Василий Иванович. Аннары ул, ишек артыннан куркып кына карап торучы ялан тәпиле, жете кызыл ситсыдан тегелгән күлмәкле, унөч яшьләр чамасындагы кызга болай диде:—Танюшка, барыңга бер стакан су китер, подноска утыртып алып кил, ишетәсеңме?—Аннан соң Василий Иванович кунакларга борылды һәм борыңгы кешеләргә хас шаянлык белән аларны үз бүлмәсенә чакырды:—Ә сезне, әфәнделәр,—диде,—отставкага чыккан карт солдат кабинетына чакырырга рөхсәт итегез.

— Ичмасам, тагын бер генә тапкыр кочыйм үзеңне, Енюшечка,—дип ыңгырашты Арина Власьева. Базаров аңа иелде.—Нинди матур егет булгансың бит син!

— Я, алай матур ук түгел түгелен дә,—диде Васи-

лий Иванович,— ә ир булып житкән, менә дигән о м м ф е¹. Ә хәзер, Арина Власьевна, ышанамын ки, син, ана йөрәгеңне туйдыргач, кадерле кунакларыңның тамагын туйдыру турында да кайгыртырсың, чөнки, үзең беләсен, сандугачны жыр белән сыйлау ярамас.

Карчык креслодан торды.

— Хәзер була, Василий Иванныч, хәзер өстәл әзер булыр. Хәзер үзем кухняга йөгерәм, самовар куярга кушам, хәзер бары да булыр. Өч ел күргәнем юк бит үзен, өч ел буге үзем әзерләп ашатканым, эчерткәнем юк, жиңел дип беләсезмени?

— Ләкин кара инде син, хужа ханым, кайгырт, кызарырлык булмасын; ә сезне, әфәндедәр, минем арттан рәхим итүегезне сорыйм. Әнә, Евгений, синең белән күрешергә Тимофеич та килеп житте. Ул да куангандыр өле, карт барбос. Нәрсә? Куангансың бит, карт барбос, ә? Минем арттан рәхим итегез.

Василий Иванович, искереп беткән туфлиләрән кыштыр-кыштыр сөйрәп, ашыга-ашыга алдан атлады.

Аның бөтен өе кечкенә-кечкенә алты бүлмәдән гыйбарәт иде. Берсе кабинет дип атала иде аларның. Василий Иванович ике дусны шул бүлмәгә алып керде. Ике тәрәзә арасындагы стена буен тутырып, юан аяклы өстәл тора, өстәл өстендә күптәнге тузаннан каралып төтәсләнгән төскә кергән кәгазьләр тулып ята; стена-ларга төрек мылтыклары, камчылар, кылычлар, ике карта, ниндидер анатомик рәсемнәр төшерелгән кәгазьләр, Гуфеланд портреты, кылдан эшләнеп, кара рама эченә алынган вензель² һәм пыялалап куелган диплом кебек нәрсәләр эленгән. Карелия каеныннан эшләнгән ике зур шкаф арасына, урыны-урыны белән яньчелеп һәм ертылып беткән күн тышлы кәнәфи куелган; шүрлекләр тәртипсез урнаштырылган китаплар белән, тартмалар, кош карачкылары, банкалар, кечкенә-кечкенә шешәләр белән тыгызлап тутырылган; бер почмакта бозылган электр машинасы тора иде.

— Мин сезне кисәтеп куйган идем инде, кадерле кунагым,— дип сүз башлады Василий Иванович,— без

¹ Оммфе (французча *homme fait*) — күренекле ир кеше мәгънәсендә.

² Вензель — исем һәм фамилиянең баш хәрефләре.

менә шулай биредә бивуакларда¹ яшәгәнсыман яшәп ятабыз...

— Житәр инде,— дип бүлдерде аны Базаров.— Нигә гафу үтенеп торасың? Қирсанов безнең Крез² түгел икә- небезне, синең торган жиңрең патша сарае түгел икәнен бик яхшы белә. Без аны кая урнаштырабыз, менә шун- сы мәсьәлә.

— Қара әле, Евгений, минем кечкенә флигельдә бик шәп бер бүлмә бар; анда аңа бик яхшы булыр.

— Шулай флигелен дә булдымыни әле синең?

Тимофеич та сүзгә кушылды:

— Булмыйча соң,— диде ул.— Мунча алдында гына.

— Ягъни, мунча белән янәшә,— дип өстәргә ашык- ты Василий Иванович.— Хәзер жәй бит... Мин хәзер анда барып, әзерләргә кушып килим; ә син, Тимофеич, аның әйберләрен илтә торыр иден. Сиңа инде, Евгений, билгеле, мин үземнең кабинетымны бирермен. *Summ cuique*³.

Василий Иванович чыгып китү белән, Базаров:

— Менә сиңа кирәк булса!— дип куйды.— Минем әти бик кызык карт, үзе шундый яхшы күңелле. Синең әтиенң кебек үк әкәмәт кеше, тик башка мәгънәдә. Бик күп сөйләргә ярата.

— Синең әниенң дә бик шәп хатын күренә,— дип куйды Аркадий.

— Әйе, минем әни хәйләсез кеше. Менә күрерсең әле, нинди итеп аш хәзерләп ул безгә.

Нәкъ шул минутта Базаровның чемоданын күтәреп килеп кергән Тимофеич, аш хәзерләү турында сүз бар- ганны ишетеп:

— Сезде бүген кайтырлар дип көтмәгән идек, ата- каем, сыер ите китермәделәр,— дип куйды.

— Сыер итеннән башка да үтәр әле, юкка хөкем дә юк. Ярлылык гаеп түгел, диләр.

— Синең әтиенңнен ничә крестьяны бар?— дип сора- ды Аркадий кинәт кенә.

¹ *Бивуак* яки *бивак* — хәрби походларда яки гомумән күмәк кеше бергә булганда ачык һавада кунарга яки ял итәргә туктала торган урын.

² *Крез* — борыңгы заманда Кече Азиядә булган Лидия исемле дәүләтнең патшасы (безнең эрага кадәр 560—546 нчы елларда яшә- гән). Ул хисапсыз байлыкка хужа булган имеш, дип сөйлиләр. *Крез* — гомумән «бай» мәгънәсендә кулланыла.

³ *Һәркемгә үз урыны* (латинча).

— Утар аныкы түгел, энинеке; хәтерем ялгышмаса, унбишләп крестьяны бар бугай.

— Барлыгы егерме ике,— дип куйды Тимофеич теләмичә генә.

Ул арада туфли кыштырдаган тавыш ишетелде дә тагын Василий Иванович килеп керде һәм тантана белән:

— Берничә минуттан бүлмәгез сезне кабул итәргә эзер булыр! — диде. — Аркадий... Николаич? Исемегез шулай бугай бит әле? Э менә сезгә хезмәтче,— дип өстәде ул үзе белән кергән малайны күрсәтеп. Малай чәчен кыска гына калдырып алдырган, өстенә жиңнәре ертык күк чикмән, аякларына кеше итекләрен кигән иде. — Исемә Федька. Улым рөхсәт итмәсә дә, тагын кабатлап әйтәм, гафу үтенәм сездән. Шулай да, трубкага тәмәке тутыра белә ул. Тартасыз бит сез?

— Мин күбрәк сигара тартам,— дип җавап бирде Аркадий.

— Һәм бик акыллы эшлисез. Мин үзем дә сигарага преферанс¹ бирәм, ләкин безнең бу аулак якларда аны табуы гадәттән тыш читен.

— Житәр инде сиңа, лазарьлыкка² салынма,— дип бүлдерде аны Базаров.— Утыр ичмасам менә бу кәнәфигә дә үзеңә карарга ирек бир.

Василий Иванович көлеп жибәрде дә утырды. Ул үзенең улына бик нык охшаган иде, тик маңгае берәз тәбәнәгрәк һәм таррак иде дә авызы берәз зуррак иде; ул өзлексез хәрәкәтләнеп тора: жиң төбе кыскансыман, кулбашларын жыергалый, күзләрен кыскалай, йөткергәләп куя, бармакларын кыймылдата; ә улы исә үзенең ниндидер гамьсез тынычлыгы белән аерыла иде аның.

— Лазарьлыкка салынма дисең ә,— диде ул улының сүзен кабатлап.— Син, Евгений, мине, үзен кунактан кызгандырырга тели дип, янәсе, без менә нинди караңгы почмакта яшибез дип зарлана, дип уйлама. Киресенчә, мин үзем, акыл иясә кеше өчен караңгы почмак юк, дигән фикердә торам. Һәрхәлдә мин үземнең йөрәгемә мүк үстөрмәскә, заманадан артта калмаска тырышам.

¹ Преферанс — өстенлек (французча).

² Борынғы христиан әкиятләрендә Лазарь — газап чигүче изге итеп сөйләнә; биредә — мескенләнемә мәгънәсендә.

Василий Иванович кесәсеннән өр-яңа сары ефәк яулык чыгарып (ул аны Аркадий бүлмәсенә барышлый алырга өлгөргән иде) жылпи-жылпи, сүзен дәвам иттерде:

— Мәсәлән, мужикларымны оброкка утыртып, жи-ремне аларга уртакка эшләргә бирүем минем өчен си-зелмәслек корбан булмаганлыгы турында әйтеп тормыйм инде. Бүтән хужалар бу турыда уйлап та карамасалар да, мин моны үземнең бурычым санадым, чөнки аек акыл белән караганда, шулай булырга тиешлеге күре-неп тора; мин фәннәр турында, мәгърифәт турында сүз йөртәм.

— Әйе,— дип куйды Базаров,— менә синең өстә-лендә 1855 нче елгы «Сәламәтлек дуслы» ята.

— Аны миңа бер иске танышым жибәрәп тора,— диде Василий Иванович ашыгып. Аннары ул, күбрәк Аркадийга мөрәжәгать итәрәк, шкаф өстендәге гипстан ясалган кеше башын күрсәтеп,— без френология¹ ту-рында да беләбез,— дип өстәде.— Шенлейнны да бел-мибез түгел, Радемахерны да беләбез.

— *** губернасында Радемахерга ышаналармыни әле?— дип сорады Базаров.

Василий Иванович йөткереп алды.

— Губернада... Анысын, әфәндедәр, сез яхшырак беләсез инде; кайда инде ул безгә сезнең арттан житү? Сез бит безгә алмашка килгән кешеләр. Миңа да, зама-нында, ниндидер гуморалист Гоффман яки ниндидер Броун үзенең витализмы белән бик көлке тоела торган иде, ә бит алар да кайчандыр шаулаган кешеләр.

— Сине тынычландыру өчен шуны әйтим,— диде Базаров,— без хәзер гомумән медицинага көлеп карый-быз һәм беркем каршында да баш имибез.

— Ничек алай инде ул? Син бит доктор булырга телисең?

— Әйе, ләкин болар бер-берсенә комачауламыйлар.

Василий Иванович трубкасының аз гына калган эс-се көлен урта бармагы белән басып куйды.

— Шулайдыр, шулайдыр,— бәхәсләшмим. Кем соң мин? Отставкадагы штаб-лекарь, во л а т у²; хәзер инде менә агроном булып киттем.

Ул яңадан Аркадийга мөрәжәгать итеп:

— Мин сезнең бабагызның бригадасында хезмәт

¹ Френология — баш сөякләрен тикшерүче фән.

² Волату — бары шул гына (французча).

иткән идем,— диде.— Әйе, әйе; үз гомеремдә күпне күргән кеше мин. Нинди генә кешеләр арасында булмадым, кемнәр белән генә аралашмадым! Мин, менә хәзер сезнең күз алдыгызда торучы мин, князь Витгенштейнның һәм Жуковскийның пульсларын капшаган кеше! Ә тегеләрне соң, көньяк армиядәгеләрне, ундүртенчеләрне, төшенәсезме сез (бу урында Василий Иванович мәгънәле итеп, иренен тешләп куйды) һәммәсен бик яхшы белә идем. Билгеле инде, минем эшнең аларга катнашы юк; үзеңнең ланцетыңны бел дә эшенең бетте! Ә сезнең бабагың бик зур хөрмәт иясә иде, чын хәрби кеше.

— Дөрөсөн әйт инде, менә дигән күсәк булган ич,— дип куйды Базаров иренеп кенә.

— Ах, Евгений, ничек ямьсез итеп әйтәсең син. Мәрхәмәт кирәк эзрәк... Генерал Кирсанов, әлбәттә...

— Я, ташла шуны,— дип бүлдерде аны Базаров.— Мин монда кайтып житүгә синең каенлыгыңны күреп бик куандым: шәп үскән ул.

Василий Иванович жанланып китте.

— Ә син минем бакчаны кара, нинди ул хәзер! Һәр агачын үзем утырттым. Фруктлар да бар, жиләкләр дә, төрлө дару үләннәре дә. Сез, яшь әфәндедәр, теләсәгез ни диегез, шулай да Парацельский карт: *in herbis, verbis et lapidibus...*¹ дип, чын хакыйкәтне әйтеп биргән. Мин бит хәзер, син беләсең инде, дөвалау буенча практиканы ташладым. Шулай да, атнага бер-ике тапкыр иске һөнәрне искә төшереп алырга туры килә. Киңәш сорап киләләр — куып чыгарырга ярамый бит. Ярлыларның ярдәм сорап килгән чаклары була. Аннары, биредә докторлар да бөтенләй юк. Биредә безнең бер күрше бар, ул да дөвалау белән шөгыйльләнә, үзе отставкага чыккан майор. Медицинаны укыганмы соң ул? дип, сораштырып карыйм да, миңа: юк, укымаган,— дип җавап бирәләр,— ул, күбрәк, кешегә яхшылык итү өчен генә шөгыйльләнә, диләр... Ха-ха, кешегә яхшылык эшли имеш! Ә? Шәпме! Ха-ха! Ха-ха!

Базаров тупас кына итеп:

— Федька! Тутыр минем трубканы! — дип куйды.

Василий Иванович ниндидер бер ярсу белән үз сүзен дәвам иттерде:

— Ә тагы бер доктор монда шулай, бер авыру янына

¹ Үләннәр белән, сүз белән һәм минераллар белән (латинча).

килгән, э авыру инде ул арада *ad patres*¹; докторны авыру янына кертеп тә тормыйлар; хәзер инде кирәген юк, диләр. Э теге, үзен болай кабул итәрләр дип көтмәгән күрәсен, хурланган да, сорый икән: «Ничек сон, баринны үләр алдыннан очкылык тоттымы?» дип әйтә ди. «Тотты» диләр. «Озак тоттымы?» ди бу. «Озак» диләр.— «Әһә, алайса яхшы булган» дигән дә, борылып киткән доктор. Ха-ха-ха!

Карт бер үзе кычкырып көлдә; Аркадий елмаю билгесе күрсәтте. Базаров исә, фэкать киерелеп кенә куйды. Шул рәвешчә, сөйләшү бер сэгать чамасы вакытка тартылды. Аркадий шул арада үз бүлмәсенә барып килергә өлгерде, аңа дигән бүлмә мунча алды булып чыкты, ләкин уңайлы һәм чиста иде ул. Ниһаять, Танюша кереп, аш өлгергәнлеген белдерде.

Беренче булып Василий Иванович кузгалды.

— Әйдәгез, әфәнделәр! — диде ул. — Сүзләрем белән туйдырган булсам, гафу итегез, шаять минем хужа ханым сезне миңа караганда күбрәк канәгатьләндерер.

Төшке аш, ашыгыч кына хәзерләнгән булса да, бик яхшы, хәтта бик мул булып чыкты, тик аракылары гына берәз бозылгансыман иде: шәһәрдәге бер таныш сәүдәгәрдән Тимофеич алып кайткан ул херес бөтенләй диярлек кара төстә булып, аңардан әллә бакыр тәме, әллә канифоль тәме килә иде; чебеннәр дә берәз комачауладылар. Гадәттә аларны хезмәтче малай яшел агач ботагы белән куып тора торган иде; ләкин бу юлы Василий Иванович, бу хәлне яш буын кешеләре гаеп итәр дип, малайны чыгарып жибәрде. Арина Власьевна бәйрәмчә киенеп тә өлгергән: башына ефәк тасмалар тотылган биек чепчик киеп, бизәкле зәңгәр шәл ябынган иде. Үзенә Енюшасын күрү белән ул тагын елап алды, ләкин бу юлы иренә тынычландырырга туры килмәде аны: шәленә яш тамызмас өчен, ул күзләрен үзе тиз-тиз сөртеп алды. Яшьләр генә ашка утырдылар: хужалар үзләре төшке ашны күптән ашаганнар иде инде. Аш янында Федька хезмәт күрсәтте, аның ияләшенмәгән итекләрдән авырсынуы сизелә иде. Аңа Анфисушка исемле, ир чырайлы, йортта ачкыччы хезмәтен дә, кош-корт караучы һәм кер юучы хезмәтләрен дә үти торган сыңар күзле бер хатын да булышты. Василий Иванович

¹ Үзенә борынгы бабалары янына китеп барган (латинча).

аш вакытында һаман бүлмә буенча йөрөп торды. Ул тәмам бәхетле, хәтта рәхәткә талган кыяфәт белән, Наполеон политикасы һәм Италия мәсьәләсенен буталчыклыгы турыларында, шулар нәтижәсендә житди куркынычлар килеп чыгуы мөмкин дип шикләнүе турында сөйли иде. Арина Власьевна Аркадийга игътибар итмәде, аны ашарга да кыстамады; ул, кечкенә йодрыгы белән үзенек түгәрәк яңагына таянган хәлдә, улыннан күзен ала алмыйча көрсенеп утырды. Чия төсендәге иреннәренек көпшәкләнеп торуы, яңагындагы һәм каш өстендәге миңнәре аның йөзенә шәфкатьле чырай биреп торалар иде. Улының күпмегә кайтканлыгын үләр чиккә житеп беләсе килә иде аның, тик бу турыда сорарга курка иде. «Ике көнгә генә кайттым дисә, нишләрсен» дип уйлый да, йөрәгә эрнеп китә иде аның. Кыздырылган ит ашалып беткәч, Василий Иванович бер генә минутка чыгып китте дә, бөкесе ачылган ярты бутылка шампанский күтәрәп керде. «Менә,— дип кычкырып жибәрде ул,— караңгы почмакта яшәсәк тә, тантаналы көннәрдә нәрсә белән күңел ачарга беләбез без!» Ул өч бокалга һәм бер рюмкага шампанский салып, «бәя биргесез кадерле кунаклар» исәнлегенә тост әйтте дә, үз бокалын хәрбиләрчә бер йотуда эчеп жибәрде, ә Арина Власьевнаны рюмкага салынган шампанскийның тамчысын да калдырмый эчеп бетерергә мәжбүр итте. Вареньегә чират житкәч, Аркадий, татлы әйберләрне бөтенләй сөйми торган булса да, яхшысынмыйча, яңагына кайнатылган вареньеларның дүрт төрлөсеннән дә авыз итүне үзенек бурычы санады, чөнки Базаров та аларны кабып та карамыйча, сигара тартырга керешкән иде. Аннары өстәлгә чәй килде, чәй янына каймак, май, крендель утыртылган иде; аннан соң Василий Иванович, кичке табигатьнең матурлыгынан хушлану өчен, һәм-мәсен дә бакчага алып чыкты. Бер скамья яныннан узганда ул Аркадийга пышылдап кына: «менә шушы урында мин кояш батуын карап, фәлсәфәгә бирелергә яратам,— диде,— далада яшәүче ялгыз кешегә килешә ул. Ә тегендә, арырак, Гораций¹ яраткан агачларны утырттым мин».

Базаров аның бу сүзен ишетеп:

— Нинди агачлар ул? — дип сорады.

¹ Гораций — борынғы Рим шагыйре.

— Нинди булсын, э сэрви агачы соң?

Базаров авызын ачып исни башлады.

Василий Иванович моңа игътибар итеп:

— Минемчә, мосафирларга Морфей¹ кочагына кергә вакыт,— дип куйды.

— Ягъни — йокларга вакыт! — диде Базаров аны куәтләп.— Дөрөс фикер бу. Чынлап та, вакыт.

Базаров анасының маңгаеннан үбеп саубуллашты, анасы аны кочаклады һәм, артыннан, үзенә сиздермичә генә, өч тапкыр чукуындырып куйды. Василий Иванович Аркадийны үз бүлмәсенә озатып, аңа: «Сезнең шикелле бәхетле яшътә чагымда үзем татыган төсле рәхәт ял телим сезгә» диде. Чынлап та, Аркадийга үзенә мунча алды бүлмәсендә йоклау бик рәхәт булды: анда бөтнек исе аңкып тора һәм мич артында йокы китерә торган тавыш белән ике чикерткә алмаш-тилмәш сайрый иде. Василий Иванович Аркадий яныннан үзенә кабинетына килде һәм улының аяк очына — диванга жылышып утырды, улы белән берәз сөйләшеп утырмакчы булган иде ул; ләкин Базаров, йокым килә дип, аны шунда ук чыгарып жиберде, э үзе иртәнгә кадәр йоклый алмады. Күзләрен зур ачып, ачу белән караңгылык эченә карап ятты: балачак хатирәләре жиңә алмый иде аны, өстәвенә ул әле соңгы көннәрдә кичергән ачы тойгылардан да арынып өлгермәгән иде. Арина Власьевна башта рәхәтләнеп гыйбадәт кылды; аннары бик озак итеп Анфисушка белән сөйләшеп утырды, Анфисушка барыня каршында кадап куелган шикелле басып торган хәлдә, бердәнбер күзен аңа текәп, серле пышылдау белән, Евгений Васильевич турында үзенә нәрсә искәрүләрен һәм уйларын сөйләде. Карчыкның шатлыктан, аракыдан һәм сигара төтененнән бөтенләй башы әйләнгән иде; ире аның белән сөйләшмәкче булган иде дә, кулын гына селтәде.

Арина Власьевна чын мәгънәсендә борынгы рус дворянкасы иде; ике йөз еллар элек, борынгы Мәскәү заманында яшәү килешкән булыр иде аңа. Бик диндар һәм нечкә күңелле кеше иде ул; төрле ырымнарга, күрәзәлектәргә, төшләргә ышана иде; диваналарга, йорт ияләренә, жән-пәриләргә, шомлы очрашуларга, сихер белән бозуларга, халык дөваларына, кече атна тозлары-

¹ Морфей — борынгы грек мифологиясендә йокы алласы.

на, тиздэн заман ахыры буласына ышана иде; эгэр пасха якшәмбесендәге кичке гыйбадәттә шәмнәр сүн-мәсә, карабодай яхшы уңачак дип һәм, гөмбәне кеше күзе күрсә, ул инде артык үсмәячәк, дип ышана иде; шайтан су янын ярата имеш, һәр яһүднең күкрәгендә канлы тап бар, имеш, кебек сүзләргә дә ышана; тычкан-нардан, елан, бака, чыпчык, сөлек, ат, кәжә тәкәсе, яшен, салкын су, үтәли жыл кебек әйберләрдән, жирән төкле кешеләрдән һәм кара мәчеләрдән курка, өй чи-керткәсен һәм этләргә шакшы хайваннардан саный; бозау итен дә, күгәрченне дә, кысланы да, сырны да, эспе жиләген дә, жир грушасын да, куян итен дә аша-мый, шулай ук карбызны да ашамый (чөнки киселгән карбыз аңа Иоанн Предтечиның¹ башын хәтерләтә); э устрица турында чирканмыйча сөйли дә алмый; үзе бик тамакчыл — э үзе уразасын да калдырмый; тәүлегенә ун сәгать йоклый, э Василий Ивановичның башы авыртса-нитсә, бөтенләй ятмый; «Алексис яки урмандагы ала-чык»тан² башка бер китап та укыганы юк, елына бер я икедән артык хат язмый, э хужалыкта исә, үз кулы белән бернәрсәгә дә тотынмый торган һәм гомумән экрен кыймылдарга ярата торган кеше булса да, кип-терү, пешерү кебек эшләргә рәтен белә иде. Бик изге күңелле һәм, үзенә күрә, юләр дә түгел иде Арина Власьевна. Дөньяда боерык бирергә тиешле әфәнделәр һәм хезмәт итәргә тиешле гади халык барлыгын белә иде ул, шуңа күрә түбәнчелек күрсәтергә дә, жиргә кадәр башын ияргә дә хурланмый иде; ләкин үзенә буйсынган кешеләргә карата ягымлы һәм юаш мөгамәлә итә, бер генә хәерчене дә буш жибәрми һәм, кайчакны гайбәт сөйли торган гадәте булса да, бервакытта да беркемне дә гаепләми иде. Яшь чагында бик сөйкемле чырайлы булган ул, клавибордта уйнаган һәм берәз французча да сөйлшә белгән; ләкин ире белән (аңа ул үз ихтыяры белән чыкмаган) күп еллар буенча дөнья гизеп йөрөп, жәелеп киткән, музыканы да, француз телен дә оныткан. Ул үзенең улын бик ярата һәм аңар-дан бик нык курка иде; йорт-жир белән идарә итү эшен

¹ *Иоанн Предтечи* — христиан әкиятләрендә бозыклыклары өчен башы киселгән кеше итеп сөйләнә.

² «Алексис, или хижина в лесу» — француз язучысы Дюпре-Дюмениль хикәясә (1761—1819).

Василий Ивановичка тапшырды ул һәм үзе бер эшкә дә тыгылмый торган булды: карты аңа хужалык белән идарә итү эшендә көтелгән үзгәрешләр һәм үзенен планнары турында сөйли башласа, ул ах-вах килергә тотына, аны ишетәсе килмәгәндәй, яулыгын селкә, куркуыннан кашларын күтәрә. Үзе бик вәс-вәсәле булып, һәрвакыт нинди дә булса бер зур бәхетсезлек килүен көтә һәм берәр кайгылы хәлне исенә төшерү белән елый башлай иде... Аның кебек хатыннар хәзер инде бетеп бара. Хода белсен, аларның бетүенә куанырга кирәк микән!

XXI

Аркадий йокысыннан торып, тәрәзәне ачып җибәрде, — һәм аның күзенә ташланган беренче әйбер Василий Иванович булды. Карт, өстенә бохар чапаны киеп, билен яулык белән буган хәлдә, бик тырышып, яшелчә бакчасында казына иде. Ул үзенен яшь кунагын күрөп алды да, көрәгенә таянып, кычкырып җибәрде:

— Саулык телим! Ничек ял иттегез?

— Бик һәйбәт, — дип җавап бирде Аркадий.

— Ә мин монда, күрәсез, ниндидер Цинциннат кебек, соң чәчелә торган шалкан утырту өчен түтәл казым. Хәзер бит, — аллага шөкер дияргә кирәк, — шундый заман килде, һәркем үз кул көче белән ризык табарга тиеш; башкаларга ышанып торырга ярамый, үзең көч салырга кирәк. Димәк, Жан-Жак Руссо* хаклы булып чыга. Моннан ярты сәгать элек сез мине, әфәндем, бөтенләй башка позициядә күргән булыр идегез. Эч китүдән зарланып, бер хатын килгән иде, безнеңчә әйтсәк — дизентерия белән авырый. Шуңа... ничек әйтсәм дәрәс булыр соң... опиум җибәрдем; ә икенчесенен тешен суырдым. Анысына мин эфиризация тәкъдим иткән идем дә... үзе риза булмады. Бу эшләрне мин барын да *gratis*¹ эшлим — а н а м а т ё р². Хәер, минем өчен болар гажәп түгел: мин бит плебей, *homo novus*³ — хәләл җефетем кебек нәселле дворян түгел... Ә сез бирегә, күлгәгә чыгарга теләмисезме, чәй алдыннан иртәнге саф һава суламыйсызмы?

* Жан-Жак Руссо — күрәпекле француз философы.

¹ Бушлай (латинча).

² Анаматёр (франц. *en amateur*) — һәвәскәр булып.

³ Яңа кеше (латинча).

Аркадий аның янына чыкты.

— Тагын бер тапкыр хуш киләсез!— диде Василий Иванович һәм, хәрбиләрчә, кулын майланып беткән түбәтәе янына китереп алды.— Беләм, сез байлык, рәхәтлек эчендә яшәргә гадәтләнгән кеше, ләкин аз вакытка ярлы өйләрдә торгалауга бу дөньяның бөөк кешеләре дә каршы килмәгәннәр.

— Куегазчы,— дип каршы төште аңа Аркадий,— бу дөньяның нинди бөөк кешесе булым ди мин. Байлык эчендә яшәргә дә гадәтләнмәгәнмен.

— Юк, юк,— диде Василий Иванович аны иркәләп,— мин, хәзер инде архивка ташланган булсам да, дөнья күргән кеше, кошны очуына карап таный беләм. Мин дә үземә күрә психолог һәм физиогномист¹. Әгәр дә шушы, әйтергә кирәк, яхшы сыйфатым булмаса, күптән инде беткән булыр идем мин; минем ише кечкенә кешене саннан чыгарып ташлаган булырлар иде. Сөзгә ярарга тырышудан түгел, дөресен әйтим: сөзнең белән улым арасында дуслык барлыгын күрүемә мин чын күңелдән шатланам. Мин әле яңа гына аның янында булдым: ул, гадәте буенча, анысы үзегезгә дә билгеледер инде, иртә үк торып, авыл тирәсен карарга чыгып китте. Кызыксынырга рөхсәт итеgez,— сөз минем Евгением белән күптән танышмы?

— Быел кыш таныштык.

— Алай. Тагы шуны сорарга рөхсәт итеgez... туктагыз, шушында утырып торсак ничек булыр икән? — Әйе, миңа, ата кеше буларак, ачыктан-ачык сорарга рөхсәт итеgez: минем Евгением турында сөз нинди фикердә?

— Сөзнең улыгыз,— диде Аркадий жанланып,— мин белгән барлык кешеләр арасынан иң яхшыларның берсе.

Василий Ивановичның күзләре кинәт ачылып, зураеп китте, бит алмалары кызара төште. Кулынан көрәге төшеп китте.

— Димәк, сөзнеңчә ул...

Аркадий аның сүзен дәвам иттерде:

— Мин ышанам, сөзнең улыгыз киләчәктә бөөк кеше булачак, ул сөзнең исемегезне дан белән бизәячәк. Моның шулай буласына мин аның белән беренче очрашуымда ук ышандым.

¹ Кешенең тышкы тәзелешенә карап, аның холкын белү мөмкинлегенә ышанучы.

Василий Иванович куанычыннан чак телен әйләндереп:

— Ничек... ничек булды ул? — диде, тантаналы шатлыктан ерылып киткән авызын жыеп ала алмыйча.

— Сез аның белән безнең беренче очрашуыбыз ничек булганлыгын белергә телисезме?

— Әйе... һәм гомумән...

Аркадийның Одинцова белән мазурка биегән чакта Базаров турында ничек дәртләнеп сөйләгәнлеген беләбез инде без, бу юлы ул аның турында тагын да дәртләнебрәк, тагын да зуррак яну белән сөйли башлады.

Василий Иванович тыңлап туя алмый иде аны; ул әле йөткерә, әле борынын сөңгереп куя, әле кулындагы яулыгын бөтәрли, әле чәчләрен аралап куйгалый, — ниһаять, түзмәде, Аркадийга иелеп, аның иңбашын үбеп алды.

— Сез мине бөтенләй бәхетле иттегез, — диде ул елмаюыннан туктый алмыйча, — мин сезгә шуны әйтергә тиешмен, мин... үземнең улымны аллам кебек күрәм; карчыгым турында әйтеп тә тормыйм: ана кеше — билгеле инде! — ләкин мин аңа карата булган тойгыларымны улымның үз алдында ачып күрсәтә алмыйм, чөнки ул моны яратмый. Ул барлык нечкә хисләргә дошман; күпләр аны шундый каты холыклы булуы өчен гаеплиләр дә, аны хиссез кешегә яки тәкәббергә саныйлар; ләкин андый кешеләрне гади аршин белән генә үлчәргә ярамый, шулай бит? Менә, мәсәлән, әйтик, аның урынында бүтән берәү булса, үзенә ата-аналары җилкәсенә салынып ятыр иде, ә ул бездән, ышанасызмы-юкмы? — үз гомерендә артык бер тиен дә алганы юк, валлаһи менә!

— Ул комсыз түгел, саф намуслы кеше, — дип куйды Аркадий.

— Комсыз түгел шул. Ә мин, Аркадий Николаевич, аны аллам кебек күрәм генә дә түгел, аның белән горурланам мин. Минем барлык теләгән шөһрәтем дә шуннан гыйбарәт: заманы килгәч, аның тәрҗемәи хәлендә менә мондый сүzlәр язылсын иде: «Ул гади бер штаб-лекарь улы булган, ләкин атасы аны яшътән үк аңлый белгән һәм аны тәрбияләү өчен бернәрсәсен дә кызганмаган...» — Картның тавышы өзелде.

Аркадий аның кулын кысты.

— Сез ничек уйлыйсыз, — диде Василий Иванович

бераз вакыт сүзсез торганнан соң:— сез әйткән шөһрәтне ул медицина өлкәсендә тапмас бит?

— Билгеле, медицина өлкәсендә булмас, дәрес, бу өлкәдә дә иң алдынгы галимнәрдән булырга кулыннан килә аның.

— Нинди өлкәдән булыр соң, Аркадий Николаич?

— Хәзергә анысын әйтү кыен, ләкин мәшһүр кеше булыр ул.

— Мәшһүр кеше булыр ул! — дип кабатлап куйды карт һәм уйга чумды.

Шул арада Анфисушка, кызарып пешкән кура жиләге белән тулы зур табак күтәреп узып барышлый:

— Арина Власьевна сезне чәй эчәргә чакырырга кушты,— диде.

Василий Иванович сискәнеп китте.

— Ә кура жиләге янына салкын каймак булырмы?

— Булыр.

— Салкын булсын, кара! Тартынмагыз, Аркадий Николаич, алыгыз күбрәк. Нишләп бу Евгений һаман кайтмый соң?

— Мин биредә,— дип кычкырды Базаров Аркадий бүлмәсеннән.

Василий Иванович тиз генә аңа таба борылды.

— Әһә! Дусыңның хәлен беләсең килгән икән; ләкин соңгарак калгансың, атисе¹, без аның белән байтак сөйләшеп алдык инде. Хәзер чәй эчәргә барырга кирәк: анаң чакыра. Бер уңайдан синең белән сөйләшәсем дә бар икән әле минем.

— Нәрсә турында?

— Биредә бер мужик бар, иктер авыруы белән җәфалана...

— Ягъни сары авыруы беләнме?

— Әйе, бик көчле һәм озакка бара торган иктер белән авырый. Мин аңа сары мэтрүшкә эчәргә куштым, кишер ашарга куштым, сода бирдем; ләкин болар бар да п а л л и а т и в² дарулар гына; нинди дә булса берәр көчлерәк әйбер табасы иде. Менә син, дәрес, медицинадан көләсең көлүен, шулай да, миңа берәр файдалы киңәш бирә алыр идең дип ышанам. Ләкин бу турыда соңыннан сөйләшербез. Ә хәзер әйдәгез чәй эчәргә.

¹ Дус (латинча).

² Вакытлыча гына җиңеллек бирә торган, ләкин авыруны бөтенләй бетерми торган дарулар.

Василий Иванович тиз генә сикереп торды да «Роберт»¹тан бер өзек жырлап жибәрде:

Закон, закон, закон керттик үзөбөзгә
Шатлык... шатлык... шатлыкта яшәргә!

— Искиткеч яшәргә сәләтле кеше! — дип куйды Базаров һәм тәрәзәдән китте.

Төш вакыты җитте. Күк йөзен тоташ каплап алган юка гына аксыл болыт аша кояш кыздыра иде. Бөтен нәрсә тын, тик йокы китергеч һәм эч пошыргыч тавыш белән авыл этәчләре генә кычкырышалар һәм агач башларында, өзлексез елап утыргансыман, яшь карчыга чыелдавы ишетелә иде. Аркадий белән Базаров, асларына шытырдап кипкән, ләкин әле яшел һәм хуш исле булган үлән түшәп, кечкенә печән кибәне күлэгәсендә яталар иде.

— Энә теге усак,—дип сүз башлады Базаров,—миңа бала чагымны хәтерләтә; ул кирпич сараеннан калган чокыр янында үсеп тора. Шул чокыр белән шул усак миңа элек ниндидер тылсымлы көчкә ия булгансыман тоелалар иде; алар янында мин беркайчан да күңелсезләнми идем. Ул чакта мин үземнең бала булганга күрә күңелсезләнә белмәгәнлегемне аңламаганмын. Ә хәзер инде мин дәү кеше, тылсым көче тәәсир итә алмый.

— Син биредә барлыгы күпме вакыт тордың? — дип сорады Аркадий.

— Тоташтан ике ел; аннары инде бирегә килгәләп кенә китә идек. Күчмә тормыш белән яшәдек без, күбрәк шәһәрдән шәһәргә йөрдек.

— Ә бу өй биредә күптән утырамы?

— Күптән. Аны бабай салдырган булган, минем әниңнең әтисе.

— Ә кем булган соң сиңең бабаң?

— Шайтан белә аны. Ниндидер секунд-майор булган. Суворов гаскәрләрендә хезмәт иткән, һәрвакыт үзләренең ничек итеп Альп тавы аша чыгулары турында сөйли торган иде, ялганлаган булырга тиеш.

— Әйтәм кунак бүлмәгездә Суворов портреты бар. Ә миңа шундый сезнеке кебек өйләр ошый: иске генә,

¹ «Роберт» — «Роберт — Дьявол», француз композиторы Мейербер операсы (1781—1864).

жылы гына булалар алар. Үзлөренэ хас ниндидер ис була аларда.

— Почмак лампасы мае исе килэ алардан, тагы кандала үлөне исе аңкый,, — дип куйды Базаров. — Э мондый ягымлы өйлөрдө чебен дисэң... Фу!

Бераз сүзсөз торганнан соң, Аркадий:

— Эйт эле,— диде,— бала чагында сине кысмыйлар идеме?

— Минем эти-энилэрнең нинди кешелэр икэнен күрөсөң инде. Каты кешелэр түгел.

— Син аларны яратасыңмы, Евгений?

— Яратам, Аркадий!

— Алар сине шул кадэр көчлө яраталар!

Базаров бераз дэшми торды. Аннары, кулларын баш астына куеп:

— Белэсеңме, мин нәрсә турында уйлыйм?— диде.

— Белмим. Нәрсә турында?

— Шуны уйлыйм: минем эти-энилэргә дөньяда яшәве һәйбәт! Эти алтмыш яшендә дөнья кайгыртып йөри, «паллиатив» дарулар турында сөйли, кешеләрне дэвалый, крестьяннарга яхшылык эшли, кыскасы — типтереп яши; энигә дә һәйбәт: аның көне төрлө эшләр белән, ах-вахлар белән тулып үтә, күтәрелеп карарга да өлгөрми кала; э мин...

— Э син?..

— Э мин уйлыйм: менә кибән төбөндә ятам... Мин алып торган урын, мин булмаган һәм минем белән алыш-биреше дә булмаган башка дөнья белән чагыштырганда, никадәр кечкенә; һәм минем өлөшкә тигән гомер дә, мин булмаган һәм мин булмый да торган мәңгелек каршында никадәр аз... Э бит шушы атом кисәгендә, шушы математик ноктада кан йөрөп ята, ми эшлэгән була, ул да нәрсәдер тели... Нинди эшәкелек бу! Нинди мәгънәсезлек!

— Шуны исеңә төшерергә рөхсәт ит: бу син сөйләгәннәр гомумән бөтен кешелэргә карата да шулай...

— Син хаклы,— диде Базаров аңа әйтеп бетерергә дә бирмичә.— Минем болай диясем килгән иде: алар, ягъни минем эти-энилэр, эш белән мәшгуль, шуңа күрә үзлөренәң әһәмиятсезлекләре турында уйлап борчылмыйлар, ул мәсьәлә аларны газапламый... Э мин... мин эч пошудан һәм ачу килүдән башка нәрсә тоймыйм.

— Ачу килү? Э ни өчен ачу килү?

— Ни өчен? Ничек инде ул ни өчен? Оныттыңмыни соң син?

— Мин барын да хәтерлим, ләкин шулай да синен ачуланырга хакың бар дип әйтә алмыйм. Син бәхетсез, анысы белән кушылам, ләкин...

— Ә! Күрәм, Аркадий Николаевич, мәхәббәтне хәзергә яшьләр бары да ничек аңласа, син дә шулай аңлайсың икән! тип-тип-тип, кил, тавыккаем, ә тавыккаен якын килә башладымы, тор да чап, алла аякларыңа куәт бирсен! Мин андый түгел. Я, бу турыда житәр. Төзәтеп булмый торган эш турында сөйләү дә оят.— Базаров яны белән әйләнеп ятты.

— Әһә! Әнә бер кырмыска ярым үлгән чебенне өстерәп бара, молодец. Өстерә, туганкай, өстерә! Аның тартышуына карама, синен, жанвар буларак, башкаларны кызгану тойгысын танымаска хакың бар, шуңардан файдалан! Безнең агай-эне кебек үз-үзен имгәткән жан иясе түгел син!

— Син әйтә торган сүз түгел бу, Евгений! Кайчан синен үзеңне имгәткәнең бар?

Базаров башын калкытты.

— Мин шуның белән генә горурланам да. Үземне үзем имгәтмәгәнмен икән, хатын-кыз да мине имгәтә алмас. Аминь! Шуның белән тәмам! Бу турыда миннән башка бер сүз дә ишетмәссең.

Дуслар берәз вакыт сөйләшмичә генә яттылар.

— Әйе,— дип сүз башлады Базаров,— сәер нәрсә бу кеше дигәнең. Биредә безнең «этиләр» алып бара торган тын тормышка читтән генә карап торсаң, шуннан да яхшысы юк шикелле күренә: аша да эч һәм, иң туры юлдан барам, иң акыллы рәвештә яшим, дип бел. Юк бит, алай итеп булмый, эч пошу баса. Кешеләр белән аралашасы килә, әрләшеп булса да аралашасы килә үзләре белән.

Аркадий, уйланып, болай дип куйды:

— Тормышны аны һәр минуты нинди дә булса бер әһәмиятле эш белән уза торган итеп корасы иде.

— Әйтерек бармы! Әһәмиятле эш, хәтта ялган булса да, татлы ул. Ләкин әһәмиятсез эш белән дә килешергә мөмкин эле... ә менә ызгыш та ызгыш... шунысы бәла.

— Ызгыш дигән нәрсә, аның белән исәпләшергә теләмәгән кеше өчен, юк ул.

— Һм... син гомуми каршы урын турында әйттең.

— Нәрсә? Нәрсәне алай атыйсың син?

— Менә нәрсәне шулай дип атым мин: мәсәлән, мәгърифәт файдалы нәрсә, дип әйтү — гомуми урын; ә мәгърифәт зарарлы, дип әйтү — гомуми каршы урын. Болай дип әйтү купшырак фикер кебек күренсә дә, асылда алар икесе дә бернәрсә.

— Ә хакыйкәт кайда соң, кайсы якта?

— Кайдамы? Мин сиңа, эхо¹ кебек, үз соравыңны үзеңә кайтару белән җавап бирәм: кайда соң?

— Син бүген төшенкелеккә бирелгәнсең, Евгений.

— Чынлапмы? Мине кояш артык кыздырган булса кирәк, аннары кура җиләген күп ашау да ярамый.

— Алай булган тәкъдирдә, берәз черем итеп алу да зарар итмәс!

— Әйе шул, тик син миңа карама: йоклаган чагында һәркемнең йөзә ахмак булып күренә.

— Нигә? Синен турыда нәрсә уйлалар да синен өчен барыбер түгелмени?

— Синен бу соравыңа ничек дип җавап бирергә дә белмим. Чын кеше бу турыда кайгыртырга тиеш түгел, ә чын кеше шундый булырга тиеш: аның турында уйлар нәрсә дә булмасын, аны я каршылык күрсәтмичә тыңларга, я дошман күрергә кирәк.

— Сәер! — дип куйды Аркадий берәз уйланып торып, — мин менә берәүне дә дошман күрмим.

— Ә мин дошман күргән кешеләр бик күп. Син бик йомшак күңелле кеше, жебегән, кайда инде ул сиңа кемне булса да дошман күрә алу!.. Куркасың син, үз-үзеңә бик аз ышанасың...

— Ә син, — дип бүлдерде аны Аркадий, — үз-үзеңә ышанасыңмы? Үз турында югары фикердәме син?

Базаров берәз дәшми торды. Аннары, һәр сүзен аермачык итеп, болай диде:

— Кайчан миңа минем каршыма җиңелми торган кеше очрар, шул вакытта мин үз-үземә булган карашымны үзгәрттермен. Дошман күрү! Әйтик менә бүген син, безнең староста Филипп өе яныннан узганда әйттең: — нинди әйбәт, ап-ак өй, — дидең, — кайчан бездә иң соңгы мужикның да шундый йорты булыр, шул

¹ Эхо — үз тавышыңның яңгырап үзеңә кайтып ишетелүе.

вакытта Россия мөкәммәллеккә ирешер, — дидең. — Безнең һәркайсыбыз шуны булдыруга ярдәм итәргә тиеш, — дидең син... Ә минем ул син әйткән соңгы мужикны женом сөйми; Филиппмы ул анда, Сидормы, әйтик, мин аның өчен ярылыр чиккә житеп тырышып йөрөргә тиеш, ә ул миңа рәхмәт тә әйтмәячәк... аның рәхмәте тагы ниемә кирәк соң миңа? Ярар, ул шундый ак өйдә яшәрди, ә минем өстемә эрекмән үсәр; ә аннары нәрсә?

— Житәр инде, Евгений... синең бүгенге сүзләреңә колак салсаң, ихтыярысыз, безне принципсызлыкта гаепләүчеләр белән кушылырга мәжбүр булырсың.

— Син үзеңнең абзың шикелле сөйләсәң. Принцип дигән нәрсә гомумән юк, — син моны һаман төшенмәгәнсең! — фәкать сизүләр генә бар — бөтен нәрсә шуларга бәйләнгән.

— Ничек алай?

— Шулай менә. Мәсәлән мине алайк: мин һәрнәрсәне кире кагу юнәлешендә торам икән — бу минем сизүләреңнең шундый булуыннан килеп чыга. Миңа бөтен нәрсәне кире кагу рәхәт, миңа шулай төзелгән минем — бетте-китте! Ни өчен миңа химия ошый? Ни өчен син алма яратасың? — болар да шулай ук сизүгә бәйләнгән. Бердәнбер нигез шул. Кеше беркайчан да шуннан ары китә алмый. Моңы сиңа һәркем әйтмәс, мин үзем дә моңы сиңа икенче тапкыр әйтмәм.

— Димәк, намуслылык та — сизү була?

— Нәрсә булсын соң ул тагы!

— Евгений!.. — диде Аркадий кайгылы тавыш белән.

— Ә? Нәрсә? Ошамыймы? — дип бүлдә аны Базаров. — Юк, туган! Бернәрсәне дә калдырмый кырдырып чабарга карар биргәнсең икән, үз аягың элэгә дип тә торма!.. Ярый, житәрлек фәлсәфә саттык. «Табигать йокы тынлыгы китерә» дигән Пушкин.

— Пушкин бервакытта да андый сүз әйтмәгән, — диде Аркадий.

— Әйтмәсә, әйтүе мөмкин булган һәм, шагыйрь буларак, ул аны әйтергә тиеш булган. Пушкин дигәннән, ул хәрби хезмәттә булган булырга тиеш.

— Пушкин бервакытта да хәрби булмаган.

— Ник булмасын, аның шигырьләренең һәр сәхифәсендә: Сугышка, сугышка! Россия намусы өчен! дигән сүзләр бар бит.

— Нинди юк нәрсәләр уйлап чыгарасың син! Нахак сөйләү бит бу, ниһаять.

— Нахак? Булса ни! Тапкансың куркытырлык сүз! Кеше өстенә никадәр генә нахак сөйләмә, барыбер ул асылда син сөйләгәннән егерме өлеш начарракка лаеклы булып калачак.

— Әйдә, ичмасам, йоклыйк,— диде Аркадий кәефе кырылып.

— Бик рәхәтләнәп,— дип җавап бирде Базаров. Ләкин алар берсе дә йокыга китә алмадылар. Һәр икесенә дә йөрәген ниндидер дошманлыкка якын хис чолгап алды. Биш минут чамасы узгач, алар күзләрен ачып, сүзсез генә бер-берсенә карашып куйдылар.

— Кара әле,— диде Аркадий кинәт кенә:— энә өрәңге агачыннан бер корыган яфрак өзәлөп төшөп килә; аның хәрәкәтләре нәкъ очып барган күбәләккә охшый. Сәер тоелмыймы сиңа? Иң күңелсез һәм үлек әйбер иң күңелле һәм җанлы булган нәрсәгә охшый.

— Ай, туганкаем, Аркадий Николаевич!— диде Базаров. — Синнән бернәрсә үтенәм: зинһар матур итеп сөйләмә.

— Мин үзем белгәнчә сөйлим... Аннары килеп, деспотлык бу синәң тарафтан. Башыма бер уй килгән икән, нишләп мин аны әйтми калыйм?

— Шулай, ләкин ни өчен соң миңа да үз уемны әйтмәскә? Матур итеп сөйләүне әдәпсезлек дип табам мин.

— Нәрсә әдәпле соң? Тиргәшүме?

— Иһи! Күрәм, син, чынлап та, абзың эзеннән барырга ниятлесең. Синәң бу сүзләреңне ишетсә, шатланып бетә алмас иде ул идиот!

— Ничек дип атадың син Павел Петровичны?

— Мин аны тиешенчә атадым — идиот, дидем.

— Шулай да, моңа түзеп торырга мөмкин түгел! — диде Аркадий.

— Әһә! Туганлык хисе телгә килде,— диде Базаров тыныч кына.— Минем моңа игътибар иткәнем бар: ул хис кешедә бик нык саклана. Кеше бөтен нәрсәдән баш тартырга эзер, барлык гадәт-йолаларыннан аерылып, ләкин, мисал өчен әйтк, аның яулык урлаучы абзыйсы бар икән, аны карак дип танырга көчә җитмәс. Чынлап та шулай бит: минем абзый, ә! Минекә булсын да, даһи булмасын имеш... алай булуы мөмкинме соң?

— Миндә гади гаделлек хисе телгә килде, ә бөтен-

лэй туганлык хисе түгел,— дип ачуланып каршы төште аңа Аркадий.— Ләкин, син ул хисне аңламыйсың икән, синдә шуны сизү юк икән, син инде аның турында фикер дә йөртә алмыйсың.

— Икенче төрле итеп әйткәндә: Аркадий Қирсанов шул кадәр югары тора ки, минем акылым аны аңлауга ирешә алырлык та түгел,— баш иям һәм авызымны ябам.

— Житәр, зинһар, Евгений; югыйсә безнең ызгышуыбыз мөмкин.

— Ах, Аркадий! Мәрхәмәт ит, ызгышың бер шәп-ләп — киемнәребезне салып ташлар хәлгә килгәнче, бер-беребезне бетереп ташлаганчы ызгышың.

— Ләкин алай итсәк бит без...

— Сугышырбыз дисеңме? — дип эләктереп алды Базаров.— Сугышсак ни? Биредә, печән өстендә, шушындый матур табигать кочагында, дөньядан, кеше-кара күзенән ерак жирдә — зарар юк. Ләкин син мине жиңә алмассың. Мин сине хәзер бугазыңнан буып алырмын...

Базаров үзенә озын һәм каты бармакларын тырпайтты. Аркадий аңа таба борылып, шаяргансыман, каршылык күрсәтергә әзерләнде... Ләкин душының йөзө аңа шундый шомлы булып күренде, аның иренен кыйшайтып көлүендә, янып торган күзләрендә шундый житди куркыныч барсыман тоелды,— Аркадий ихтыярсyz каушый башлады...

Нәкъ шул минутта Василий Иванович тавышы яңгырап китте:

— Ә! Менә кая килеп чыккансың икән сез! — диде ул. Өстенә өйдә эшләнгән полотнодан тегелгән пиджак, башына шулай ук өйдә эшләнгән салам эшләпә кигән карт штаб-лекарь ике дус каршына килеп басты.— Мин сезне эзли-эзли аптырап беттем... Ә сез бик әйбәт урын сайлагансың икән һәм бик әйбәт эш тапкансың, «жиргә» ятып «күккә» карыйсың, ә!.. Беләсезме, моның бит ниндидер үзенә хас бер мәгънәсе бар!

— Мин төчкерәсем килгәндә генә күккә карыйм,— дип мыгырдап куйды Базаров һәм, Аркадийга мөрәжәгать итеп, акрын гына:— кызганыч — килеп комачаулады,— диде.

— Я, житәр инде, — дип пышылдады аңа Аркадий һәм яшереп кенә аның кулын кысып куйды.— Ләкин мондый бәрелешкә бернинди дуслык та озак чыдый алмас.

— Сезгә карап, сокланып туя алмыйм, яшь әңгәмәчеләрем,— диде Василий Иванович аларның үзара пышылдашуларына игътибар итмичә. Ул ике кулын бергә китереп, таякка таянган хәлдә, башын чайкап тора иде, таягы да, бик хикмәтле итеп, башына төрек фигурасы утыртып, әллә ниләр кылындырып үзе ясаган таяк иде аның.— Сокланып туя алмыйм үзегезгә. Никадәр көч сездә! Никадәр матур яшьлек, никадәр сәләт, никадәр талант! Кыска гына әйткәндә... Кастор белән Поллукс¹.

— Әнә кая — мифологиягә кереп киттең! — диде Базаров.— Үз заманыңда көчле латинчы булганлыгың хәзер дә күренеп тора! Син бит, бу турыда язып, көмеш медаль алган идең шикелле, э?

— Диоскурлар, Диоскурлар! — дип кабатлады Василий Иванович.

— Шулай да, житәр, эти, төчеләнмә.

— Гомер эчендә бер ярый ул,— дип мыгырдады карт.— Хәер, мин сезне, әфәнделәр, комплиментлар әйтү өчен эзләмәдем; беренчедән, ашарга чакырырга килдем мин сезне; ә икенчедән, Евгений, минем сиңа бернәрсәне алдан әйтеп куясым килә... Син акыллы кеше, син кешеләрне аңлайсың, хатын-кызны да беләсең син, шуңа күрә, гафу итәрсен дип беләм... Әниң син кайту уңае белән дога кылдырырга теләгән иде. Син тагы үзеннә дә шунда катнашырга чакырам дип уйлама... догалар укылып бетте инде; ләкин Алексей-ата...

— Попмы?

— Шул инде, священник; ул бездә... ашта булачак... Мин үзем моны көтмәгән идем, хәтта киңәш тә итмәгән идем... Ләкин ничектер шулай килеп чыкты инде... ул мине аңламаган... Аннары, Арина Власьевна да... Шунның өстенә, ул священник үзе дә болай бик яхшы, акыллы кеше.

— Ул бит аш янында минем өлешемне ашамый торгандыр? — дип сорады Базаров.

Василий Иванович көлеп жибәрде.

— Куйсана, ни сөйләсең син!

— Миңа башка берни дә кирәкми. Мин теләсә нинди кеше белән өстәл янында утырырга хәзер.

Василий Иванович эшләпәсен төзәтеп куйды.

¹ Кастор һәм Поллукс — борынгы грек экиятләрендә аерылмас дус булулары белән мәшһүр булган ике игез туган (Диоскурлар).

— Мин синең юк-барга ышану кебек кимчелекләрдән өстен торган кеше икәнлегенә алдан ук ышанган идем,— диде ул.— Менә мин үзем — карт кеше инде, алтмыш икенче яшемдә, шулай да юк-барга ышану дигән нәрсә юк миндә. (Василий Иванович үзе дә диндарлыкта хатыныннан калышмый иде, дога кылдыруны да үзе теләп кирәк тапкан иде, шулай да бу турыда әйтергә батырлыгы җитмәде аның.) Ә Алексей-атаның синең белән бик танышасы килә. Ул сиңа ошар әле, менә күрерсең. Карта уйнарга да каршы түгел ул, хәтта әле ул... бусы инде үз арабызда гына калсын... трубка да тарта.

— Бик яхшы. Аштан соң ералаш уйнарбыз үзе белән, мин аны отармын.

— Хе-хе-хе, карарбыз! Анысы икеле әле.

— Нигә? Әллә элекке заманыңны искә төшермәкче буласыңмы?— диде Базаров аеруча басым белән.

Василий Ивановичның бакыр төсле йөзе тонык кына кызарып китте.

— Ничек оят түгел сиңа, Евгений... Булган да беткән инде. Әйе, менә иптәшең алдында мин яшермичә әйтергә хәзер, әйе, яшь чагымда картага эвәслегем бар иде, анысы дәрес, ләкин кыйммәткә төште ул миңа!.. Шулай да, бик эссе биредә. Үз яныгызга утырырга рөхсәт итегез. Комачауламам бит?

— Нич, — дип җавап бирде Аркадий.

Василий Иванович, ыңгырашкандай итеп, үлән өстенә утырды да сүзен дәвам итте:

— Сезнең бу урыныгыз миңа, эфәнделәрем, үземнең хәрби тормышымны, бивакларда кунып йөргән чакларымны хәтерләтә. Безнең яралыларны дэвалау пунктларыбыз да шушындый кибән төбә шикелле берәр урында була торган иде. Мондый урын булса, аллага шөкер дисең инде. — Ул көрсенеп куйды. — Үз гомеремдә бик-бик күпне күрдем мин. Менә, мәсәлән, рөхсәт итсәгез, мин сезгә Бессарабиядәге чума вакытында булган бер кызыклы вакыйганы сөйлим.

— Син анда Владимир медале алгансың, шул вакыйганы әйтәсеңме? — диде Базаров. — Беләбез, беләбез... Ә соң нигә ул медальне тагып йөрмисең әле син?

— Юк-барга әһәмият бирә торган гадәтем юк, дип әйттем бит инде мин сиңа,— дип мыгырдады Василий Иванович (ә үзе сюртугына тегелгән кызыл тасманы кичә

генә сүттереп алдырган иде) һәм чума вакыйгасын сөйли башлады. — Чү, йоклап киткән бит, — дип пышылдады ул Аркадийга Базаровны күрсәтеп, һәм беркатлылык белән күз кысып куйды. Аннары, тавышын күтәреп: — Евгений! Тор! Әйдә ашарга киттек, — диде.

Алексей-ата шәмәхә эффектән тегелгән жилән өстеннән чиккән билбау бәйләгән, әйбәтләп таралган куе чәчле, зур, таза килбәтле ир — бик елдам һәм тапкыр кеше булып чыкты. Ул Базаров белән Аркадийның аның хәер-фатихасына мохтаж кеше түгел икәнлекләрен алдан белеп торган кебек, үзе башлап аларның кулын кысарга ашыкты һәм гомумән үзен бик иркен тотты. Үзе дә сер бирмәде ул, башкаларга да тел тидермәде; сүз арасында семинарияләрдәге латин теле дәресеннән көлеп алды һәм үзенң архиереен яклап чыкты; ике рюмка арагы эчте, ә өченчесен кире какты; Аркадий тәкъдим иткән сигараны алды, ләкин тартмады, мин аны өйгә алып кайтам, диде. Тик аның, әледән-әле кулын экрен генә күтәреп, үз йөзенә кунган чебеннәрне аулап утыруы, кайберсен шунда ук сытып та куюы гына килешми иде. Яшел өстәл янына ул артык атлыкмыйча гына утырды һәм карта уенын Базаровның 2 сум 50 тиен ассигнациясен¹ оту белән тәмамлады — Арина Власьевна өендә көмеш акча белән исәп йөртүне бар дип тә белмиләр иде... Арина Власьевна үзе һаман, йодрыгы белән яңагына таянган хәлдә, улы янында утыра (ул карта уйнамый иде) һәм, нинди дә булса берәр яңа сый китерергә кушу өчен генә, урыныннан торгалый иде. Базаровны иркәләргә курка иде ул, Базаров үзе дә аның күңелен күтәрми, иркәләнергә эзер тормый иде; өстәвенә Василий Иванович та аңа улын бик «борчымаска» киңәш биреп, «яшь кеше бик иркәләүне яратмый ул» дип кат-кат тукуган иде (ул көнгә төшкә ашның нинди булуы турында әйтәсе дә юк: Тимофеич үзе иртә таңнан торып, бу төшкә аш өчен махсус ниндидер черкас сыеры ите алып кайтты; шамбы, шартлака балыклары һәм кыслалар алып кайту өчен, икенче якка староста барып килде; гөмбә китергән өчен генә дә хатыннарга 42 тиен акча тотылды); ләкин Арина Власьевнаның Базаровка өзлексез төбәлеп торган күзләрендә иркәләү һәм мәхәббәт нурлары гына түгел, кы-

¹ Қәгазь акча.

зыксыну һәм курку аралаш хәсрәтләнү билгеләре дә, тыйнак кына шелтә билгеләре дә чагыла иде.

Хәер, Базаровта анасының күзләрендә нинди билгеләр чагылуын тикшереп тору кайгысы түгел иде; ул аңа бик сирәк мөрәжәгать итә, анда да кыска-кыска сораулар бирү белән генә чикләнә иде. Бер тапкыр ул, «бәхеткә» юрап, анасының кулын кыскарга сорады, анасы үзенек кечкенә йомшак кулын улының каты һәм киң учына куйды.

— Ничек?— дип сорады анасы берәздән,— минем кулым ярдәм итмәдеме?

— Эшләр тагын да начарлана төште,— диде Базаров игътибарсыз гына көлеп.

Алексей-ата, аның хәлен уртаклашырга теләгәнсыман:

— Ул бик тәвәккәлгә барырга ярата шул, — диде һәм үзенек матур сакалын сыпырып куйды.

— Наполеон кагыйдәсе ул, атакай, Наполеон кагыйдәсе, — диде Василий Иванович һәм туз белән йөреш ясады.

— Шул кагыйдә үк аны изгә Елена утравына илтәп ташлады да шул инде, — диде Алексей-ата һәм аның тузын козырь белән ябып куйды.

— Карлыган суы эчәсең килмиме, Енюшечка?— дип сорады Арина Власьевна.

Базаров иңбашын гына жыерып куйды.

— Булмый, — диде Базаров икенче көнне Аркадийга, — иртәгә моннан китәм. Күңелсез; эшлисе килә, ә биредә мөмкин түгел. Яңадан сезнең авылга барам; бөтен препаратларымны анда калдырдым бит мин. Сездә, ичмасам, бикләнеп утырырга мөмкин. Ә монда бит эти үзе һаман: «Кабинетымны сиңа тапшырдым, сиңа беркем дә комачауламас» ди, ә үзе янымнан бер адым китми. Аңардан бикләнеп утыру да ничектер оят. Эни дә шулай ук. Мин аның көрсенүләрен стена аша ишетеп торам, ә янына чыксаң — әйтер сүз юк.

— Эниң бик кайгырыр инде, — диде Аркадий. — Этиң дә шулай ук.

— Мин алар янына тагы кайтам әле.

— Кайчан?

— Менә Петербургка барышлый.

— Бигрәк тә эниңне кызганам мин сиңең.

— Нишләп алай? Әллә үзенек жыләкләре белән күңеләңне таптымы?

Аркадий түбән карады.

— Син үзеңнең эһиңне белмисең, Евгений. Ул гүзәл ана гына да түгел, ул бик акыллы кеше, чынлап. Бүгөн иртән ул минем белән ярты сәгать чамасы сөйләшеп утырды, шундый эшлекле, мәгънәле сүزلәр сөйли ул.

— Мөгаен минем турыда сөйләгәндер әле?

— Сүз бер синең турыда гына бармады.

— Ихтимал; сиңа — читтән караган кешегә — күренә төшә. Хатын-кыз ярты сәгать буе сөйләшеп тора ала икән — бу инде яхшы билге. Ә мин шулай да китәм.

— Бу ниятеңне аларга белдерү синең өчен җиңел булмас. Алар бит әле һаман безнең биредә ике атнадан соң нишләячәгебез турында фикер йөртәләр.

— Җиңел түгел. Җитмәсә тагы бүгөн мине ниндидер шайтан этине үчекләргә котыртты: шушы көннәрдә ул үзенек бер мужигын тотып суктырырга кушкан — һәм бик яхшы эшләгән; әйе, әйе, карама миңа алай, котың очмасын, — бик яхшы эшләгән шул, чөнки теге мужигы шундый карак, эштән чыккан эчкече нәрсә; тик эти бу хәлнең миңа мәгълүм икәнлеген бөтенләй көтмәгән булган. Ул моңа бик каты уңайсызланды, өстәвенә хәзер инде мин аны китүем белән хәсрәткә төшерергә тиешмен... Зарар юк! Туйга чаклы төзәләр.

Базаров: «зарар юк!» дигән иде диюен дә, ләкин ул үзенек нияте турында Василий Ивановичка әйтергә карар биргәнче, көн узып китте. Ниһаять, йоклар алдыннан этисе белән сабуллашкан минутта гына ул, авызын ачып исни-исни әйтеп куйды:

— Әйе... әйтергә оныта язганмын икән, — диде ул, — иртәгә безнең атларны Федотка җибәрергә куш әле. Алмашка эзер торсыннар.

Василий Иванович гажәпләнде.

— Қирсанов әфәнде бездән китәмени?

— Әйе; аның белән мин дә китәм.

Василий Иванович торган урынында әйләнеп куйды.

— Син китәсең?

— Әйе... китәргә кирәк миңа. Атлар турында әйт; зинһар.

— Яхшы... — дип мыгырдады карт, — алмашка атлар... яхшы... тик... тик... Ничек була соң инде бу?

— Миңа вакытлыча аларга барып килергә кирәк. Аннары мин тагы бирегә кайтам.

— Шулаймы! Вакытлыча... Яхшы. — Василий Ивано-

вич яулыгын чыгарып, борынын сенгерде дә, башын жиргә тидерә язганчы иелде. — Нишләмәк кирәк? Бары да... эзер булыр. Ә мин... син инде бездә озаграк торырсың дип уйлаган идем. Өч көн... бу... өч ел буге күрешми торганнан соң азрак инде бу; азрак, Евгений!

— Әйтәм ич инде мин сиңа, тиздән әйләнеп кайтам, дим. Бармыйча ярамый миңа.

— Ярамый икән... ни хәл итәсең? Барыннан да элек бурычынны үтәргә кирәк... Димәк, атларны жибәрергә? Яхшы. Без, әлбәттә, Арина белән моны көтмәгән идек. Ул әле менә, сиңең бүлмәңне матурлау өчен, күршедән төлләр сорап алган иде. (Василий Иванович үзенең һәр көнне караңгылы-яктылыдан торып, ялангач аякка гына туфли кигән хәлендә Тимофеич белән кинәшеп торулары һәм калтыранган бармаклары белән тузган ассигнацияләргә берсе артыннан берсен чыгарып биреп, аңа төрле нәрсәләр, бигрәк тә ашамлык әйберләргә сатып алырга һәм үзенең күзәтүенчә яшьләргә аеруча ошаган кызыл аракыны алмый калмаска кушулары турында хәтергә төшереп тормады.) Иң әһәмиятлесе — ирек; минем кагыйдәм шундый... кыстарга ярамый... ярамый...

Ул кинәт тынып калды һәм ишеккә юнәлде.

— Без тиздән яңадан күрешербез, чынлап әйтәм, әти.

Ләкин Василий Иванович, борылып карамыйча гына, кулын селекте дә чыгып китте. Ул йокы бүлмәсенә кәргәндә хатыны ятак өстендә иде, Василий Иванович, аны уятмас өчен, пышылдап кына догалар укырга кереште. Шулай да карчыгы уяңды.

— Синме бу, Василий Иваныч? — дип сорады ул.

— Мин, анасы!

— Енюша янында идеңме? Беләсеңме, аңа диванда йоклау җайсыз түгел микән дип куркам мин. Анфисушкага мин анда сиңең поход матрацың белән яңа мендәрләр куярга куштым; мин аңа үзебезнең мамык түшәкне бирер идем дә, ул бит, хәтерем ялгышмаса, йомшакта йокларга яратмый.

— Зарар юк, анасы, борчылма. Аңа бик яхшы... — Василий Иванович тагын авыз эченнән догалар укырга кереште. — Я холай, кичер без гөнаһлы бәндәләреңне... — Ул үзенең карчыгын кызганды: аны нинди хәсрәт көткәнлеген төнгә каршы әйтергә теләмәде ул аңа...

Икенче көнне Базаров белән Аркадий киттеләр. Ул көнне иртәдән үк бөтен өй эчен күңелсезлек басты, Анфи-

сушканың кулыннан савыт-сабалары төшөп китте; хэтта Федька да нишлэргә белмәде, аптырагач, аягыннан итек-ләрән салып ташлады. Василий Иванович башка вакыттагыга караганда күбрәк ыгы-зыгы килде: ул, үз-үзен батыр тотарга тырышып булса кирәк, кычкырып сөйли, аякларын шакылдатып баса иде, ләкин йөзе ябыгып калды аның, күзләре дә әледән-әле улына төбәлә торган булды. Арина Власьевна акрын гына елый иде; әгәр дә ире иртүк торып, ике сәгать бue үгетләмәгән булса, үз-үзен кулга ала алмыйча, бөтенләй коелып төшкән булып иде инде.

Менә Базаров, бер айдан да артык тормыйча кире кайтачагы турында кат-кат ышандырганнан соң, үзен тотып торган кочаклардан ычкынып, тарантаска чыгып утырды; менә атлар кузгалды, кыңгырау чыңгылдый башлады, тәгәрмәчлар әйләнергә тотынды — менә күздән дә югалдылар, алар артыннан күтәрелгән тузан да басылды һәм Тимофеич, бөтенләй бөкрәеп калган хәлдә, чайкала-чайкала атлап, үз оясына кереп китте; менә кинәт кечерәеп һәм хәлсезләнеп калгансыман өй эчендә мескен карт белән карчык икәүдән икәү генә калдылар — менә шул вакытта инде Василий Иванович, әле берничә минут кына элек болдырга басып, егетләргә яулык болгап калган кеше — кинәт буыннарын тота алмас хәлгә килеп, урындыкка утырды да башын күкрәгенә салындырды. «Ташлады безне, ташлады, ташлап китте, безнең янда күңелсез аңа хәзер! — дип мыгырдарга тотынды һәм, имән бармагын серәйтеп күтәргән хәлдә: — ялгыз мин хәзер, шушы бармак шикелле ялгыз!» — дип кат-кат кабатлады. Шул чагында Арина Власьевна аның янына килеп, үзенең чал башын аның чал башына терәде дә болай диде: «Нишләмәк кирәк соң, Вася! Ир бала — киселгән икмәк. Лачын белән бер ул: теләсә — очып килә, теләсә — очып китә; ә без синең белән — агач куышында үскән гөмбә шикелле, янәшә утырабыз һәм урыныбыздан да кузгала алмыйбыз. Тик мин генә синең өчен мәңге үзгәрми торган булып калам, син дә минем өчен шулай».

Василий Иванович кулларын йөзеннән алып, хатынын, үзенең тормыш дусын кочагына кысты, шундый каты кысып кочты ул, хэтта яшь чагында да аның аны алай каты кыскан чагы булмагандыр: чөнки иң авыр кайгылы минутында тынычландыра алды аны карчыгы.

Ике дус, үзара сөйлөшмичә, тик әллә нидә бер әһәмиятсез сүзләр генә әйткәләшеп, Федотка килеп життеләр. Базаров үз-үзеннән бик үк канәгать түгел, ә Аркадий аңардан канәгать түгел иде. Өстәвенә тагын ул үз йөрәгендә ниндидер, бик яшь кешеләргә генә билгеле булган; сәбәпсез хәсрәт тойгысы хис итә иде. Күчер, атларны алыштырып жигеп, кузлага менеп утыргач: «кайсы якка китәргә, уңгамы, сулгамы?» — дип сорады.

Аркадий сискәнәп китте. Уңга киткән юл шәһәр аркылы өйгә таба алып бара; ә сулга киткән юл — Одинцовага илтә иде.

Ул Базаровка карап алды.

— Евгений, — диде ул, — сулга китәбезме?

Базаров читкә борылды.

— Бу нинди юләрлек? — дип мыгырдап куйды ул.

— Юләрлек икәнән беләм... — дип жавап бирде Аркадий. — Юләрлек булса ни булган соң? Беренче юләрләнүбез түгел ич?

Базаров картузын маңгаена төшерде.

— Үзең кара инде, — дип куйды ул ниһаять.

— Бор сулга! — дип кычкырды Аркадий.

Тарантас Никольскогога таба тәгәрәде. Ләкин ике дус, юләрлеккә барырга карар бирсәләр дә, әүвәлгегә караганда да киреләнебрәк үзара сөйлөшмәс булдылар, хәтта ачулы булып күренәләр иде алар.

Одинцова өенен болдырында аларны өлкән хезмәтченең ничек каршылавыннан ук, ике дус өчен, үзләренен кинәт кенә күңелләренә килгән фантазиягә бирелеп хата эшләгәнлекләрен сизәрлек булды. Аларны көтмәгәнлекләре күренеп тора иде. Алар кунак бүлмәсендә шактый ахмак кыяфәттә озак кына утырдылар. Ниһаять, Одинцова алар янына чыкты. Гадәтенчә, ул аларны ачык йөз белән сәламләп каршы алды. Ләкин болай тиз борылып килүләренә гажәпләнде һәм, сүзләренен дә, хәрәкәтләренен дә сүлпән булуына караганда, ул моңа шатланмый иде. Ике дус үзләренен юл уңаендагына кергәнлекләрен һәм бер дүрт сәгәттән соң шәһәргә китчәкләрен белдергә ашыктылар. Одинцованың моңа артык исе китмәде, Аркадийдан әтисенә сәлам әйтүен үтенде һәм тутасын чакыртырга кеше жиберде. Тәмам йокы баскан кыяфәттә

княжна килеп житте, аның болай да жыерылып беткән карт йөзе бу хәлендә тагын да зәһәрлерәк күренә иде. Катя авырып тора икән, ул үз бүлмәсеннән бөтенләй чыкмады. Аркадий кинәт үзенен, Анна Сергеевнаны никадәр күрәсе килгән булса, шул дәрәжәдә үк Катяны да күрәсе килгәнлеген хис итте. Дүрт сәгать вакыт төрле вак-төякләр турында сөйләшү белән узып китте; Анна Сергеевна үзе сөйләгәндә дә, башкалар сөйләгәнне тыңлаганда да елмаю билгесе күрсәтмәде. Тик, саубуллашкан вакыттагына аның йөрәгендә әүвәлге дуслык хисе хәрәкәткә килгән кебек булды.

— Хәзер минем күңелсезләнгән чагым, — диде ул, — ләкин сез моны игътибарга алмагыз, берәз вакыт үткәч, тагы килегез, мин моны сезнен икегезгә дә әйтәм.

Базаров та, Аркадий да аңа сүзсез баш ию белән генә җавап бирделәр, аннары экипажларына утырдылар да, инде беркая да тукталмыйча, туп-туры Аркадийларның өенә, Марьинога юнәлделәр; икенче көнне кич, исән-сау кайтып та життеләр. Базаров та, Аркадий да Одинцова исемен бөтен юл бue телгә дә алмадылар; бигрәк тә Базаров, бөтенләй диярлек авызын да ачмады, ул ниндидер шәфкатьсез киеренкелек белән һаман юлдан читкә, еракларга карап барды.

Марьинода аларның кайтуына бары да гадәттән тыш шатландылар. Улының болай озак читтә йөрүе Николай Петровичны борчый башлаган иде; шатлыктан күзләре нурланып киткән Феничка, йөгереп кереп, «яшь әфәнделәр» кайтуы турында хәбәр иткәч, ул кычкырып ук җибәрде һәм, аякларын тыпырдатып, диванда утырган килеш сикергәләргә тотынды; Павел Петрович үзе дә ниндидер рәхәт дулкынлану хис итте, һәм, кайткан мосафирларның кулын кыскан вакытта, түбәнчелек күрсәтеп, елмаеп торды. Сөйләшүләр, сорашулар китте; күбрәк Аркадий сөйли иде, төн уртасыннан да соңгарак сузылган аш янында бигрәк тә күп сөйләде ул. Николай Петрович берничә бутылка портер китертте (яңа гына Москвадан алдырылган иде алар) һәм үзе дә йөзе кура җилгәге кебек кызарганчы эчте; ул балалар көлүенә дә, гасаби көлүгә дә охшаган көлү белән бертуктаусыз көлде. Гомуми күтәренкелек хезмәтчеләр арасына да таралды. Дуңша шашкан кеше шикелле арлы-бирле йөгера, әледән-әле ишекләргә шапылдата иде, ә Петр, хәтта сәгать төнге өченчегә киткән вакытта да гитарада вальс-казак көен

уйнарга азапланудан туктамады. Тын һавада гитара кыллары моңлы һәм ягымлы яңгырыйлар, тик бу укымышлы камердинер кулында көйнең баш өлешеннән калган ягы бөтенләй барып чыкмый иде: табигать тарафыннан аңа музыка өлкәсендә дә, башка барлык өлкәләрдәге кебек үк, бернинди сәләтлелек бирелмәгән иде.

Ләкин Марьинода эшләр бик шәптән түгел, мескен Николай Петровичның хәле начар иде. Ферма хужалыгына бәйләнешле эшләр, ләкин бары да күңелсез, мәгънәсез эшләр көннән-көн үсә бара. Ялланган работниклар белән эш итү бөтенләй тәкәть тотар чиктән узган иде. Бер рәүләре расчет сорый яки хезмәт хакын арттыруны таләп итә, икенчеләре алдан акча алып, качып китә иде аларның; атлар әледән-әле авырып тора; сбруйлар утта янган шикелле кырыла, эшләр игътибарсыз үтәлә иде. Москвадан алдырылган сугу машинасы артык авыр булуы белән яраксыз булып чыкты; икенчесен беренче көнне үк бозып ташладылар; крепостнойлар арасынан бер сукур карчык, җилле көндә утлы кисәү тотып сыерын төтәсләргә барганда ут төшереп калдырган булу аркасында, терлек двoryның яртысы янып китте... дәрес, ул карчыкның аңлатып маташуына караганда, бу бәла, янәсе, баринның сөтне артык күп итеп бер җиргә җыюыннан һәм әллә нинди адәм ишетмәгән сырлар ясатуыннан килеп чыккан... Управляющий кинәт кенә ялкауланып китте һәм, хәтта, «эзер икмәккә» тиенгән һәр рус кешесенә хас булганча, юаная да башлады. Николай Петровичны ерактан күреп калган чакларында ул, тырышлык күрсәтү йөзеннән, я берәр дуңгыз баласына йомычка ата, я шунда берәр ярым ялангач малайга бармак яный, ләкин, шулай да, күп вакытын йоклап үткәрә иде. Имана түләргә тиешле мужиклар акчаны вакытында кертмиләр, урман урлап кисәләр; һәр төнне диярлек сакчылар крестьяннарының «ферма» болынына кергән атларын тоталар, ә кайчакны аларны хужаларыннан сугышып тартып алалар иде. Николай Петрович болын таптаткан өчен штраф түләтергә теләп караган иде, ләкин ул да барып чыкмады: тотылган атлар, берике көн буге алпавыт азыгы ашап ятканнан соң, хужаларына кайтарыла иде. Боларның барысы өстенә, мужиклар үзара ызгыша башладылар: хатыннары бер өйгә сыеп тора алмау аркасында, агалы-энеле кешеләр мал бүлешү

таләп итәләр; кинәт кенә сугыш чыгып китә дә, бер команда белән күтәрелгән шикелле, барысы бердән кузгалып, контора баскычы төбенә киләләр, барин янына кереп, хөкем ясауны, жәзага тартуны таләп итәләр, күп вакытта үзләре исерек, йөзләре кыйналып изелгән була; ирләрчә сүгенү белән аралашкан хатын-кыз чарылдаулары, шаушу, елаш куба. Дөрөс карар таба алмаячагыңны алдан белеп торган хәлдә, талашучыларны һәр ике яктан да тикшерергә, тамагың карлыкканчы үзең дә кычкырырга туры килә иде. Уракка да эш куллары житми иде: күршеләрдән берсе, иң ышанычлы кыяфәт белән, десятинасын ике сумнан урырга кешеләр табып бирергә килеште дә иң оятсыз рәвештә алдады; үз авылындагы хатыннары колак ишетмәгән дәрәжәдә кыйммәт сорый башладылар; ә өлгергән ашлык исә, көтеп тормый, коела, ә тегендә печән эшен ерып чыга алмыйлар, ә монда опекуннары советы куркытып тора, тиешле процентларны кичекмәстән һәм тулысынча түләп бетерүне таләп итә...

Николай Петрович өметсезлеккә төшә башлый, еш-еш кына:

— Көчем житми!..— дип куя иде ул.— Үземә сугыштырга мөмкин түгел, становой чакыртырга — принципларым кушмый, ә жәзалау белән куркытмыйча берни эшләр хәл юк.

— *Du calme, du calme* ¹, — дип киңәш бирә иде аңа Павел Петрович, ә үзе кашларын жыера, мыекларын тарткалый-тарткалый мыгырдана иде.

Базаров бу ыгы-зыгылардан читтә булды; аңа, кунак буларак, кеше эшенә тыгылырга туры да килми иде. Марьинога килүенә икенче көнненән үк ул үзенә бакаларына, инфузорийларына, химик составларына тотынды һәм һәрвакыт шулар белән мәшгуль булды. Аркадий исә, киресенчә, атасына бернинди дә ярдәм күрсәтә алмаса да, һич югында аңа ярдәм итәргә хәзер торганлыгын күрсәтүне үзенә бурычы санады. Атасының зарларын зур түземлелек белән тыңлый иде, хәтта бервакыт ул аңа ниндидер киңәш тә биргән булды, дөрөс, тормышка ашыру өчен бирелгән киңәш түгел иде ул, тик атасының эшләреннән читтә торучы булып күренмәс өчен генә бирелгән киңәш иде. Хужалык итү эше жирәндерми иде аны, ул, хәтта, агрономия белән шөгыльләнү турында рәхәтләнеп

¹ Тынычлык, тынычлык (французча).

хыяллана иде, тик бу чорда аның башында башка уйлар кайный иде. Аркадий, үзенә дә гажәпләнүенә каршы, Никольское турында өзлексез уйлый иде; әгәр дә элегрәк аңа берәрсе әйтсә, Базаров белән бер өйдә тору, ни житте өйдә генә дә гүгел, үз атаңның өендә тору, сиңа күңелсез булып дисә, ул гажәпләнәп, иңбашларын күтәрәп кенә куйган булып иде; ә хәзер чынлап та күңелсез иде аңа, биредән китәсе килә иде. Арыганчы йөрәп карады ул, ләкин бу да ярдәм итмәде. Бервакыт атасы белән сөйләшкәндә ул Николай Петрович кулында аның мәрхүмә хатыны исеменә кайчандыр Одинцованың анасы язган берничә кызыклы хат бар икәнлеген белде һәм ул хатларны үз кулына төшергәнчә атасына тыңгы бирмәде. Аңа ул хатларны табып бирү өчен, Николай Петрович егермеләп тартма һәм төрле сандыклар актарып чыгарга мәжбүр булды. Аркадий, ярым череп беткән ул кәгазьләргә кулына төшергәч, алдына куйган максатын ачык күргәнсыман, тынычлангандай булды. «Үзе әйтте бит: мин моны сезнең икегезгә дә әйтәм диде, — дип пышылдады ул һаман Одинцованың соңгы очрашудагы чакыруын исенә төшереп. — Барам, барам, шәйтан алгыры!» дип куйды. Ләкин соңгы очрашуда үзләренә бик салкын каршы алынганлыкларын һәм әүвәлге уңайсызлануларын күз алдына китерә дә, кыюсызланып кала иде. Яшьлеккә хас булган «ихтималга» ышану көчә, үз бәхетен татып карау, читләр ярдәменнән башка үз көчен ялгыз гына сынап карау теләге ниһаять өстенлек алды. Марьинога кайтуына ун көн дә үтмәстән, ул, якшәмбе мәктәпләренә төзелешен өйрәнү сылтавы белән, шәһәргә чыгып китте, аннан туп-туры Никольскоега юнәлде. Ямщицын өзлексез кудыртып, сугышка керергә барган яшь офицер шикелле ашкына иде ул: куркыныч та, күңелле дә иде аңа, сабырсызлану да буа иде аны. «Иң әһәмиятлесе — уйламаска кирәк!» диде ул үзенә үзе. Ямщицы бик житез кеше булып чыкты аның; һәр кабак алдында тукталып: «Кәгәргәме?» яки «Кәгеп алың мәллә?» ди, аның каравы бер кәгеп алгач инде, атларын кызгана белми иде. Менә, ниһаять, таныш йортның бирик түбәсе күренде... Аркадийның башында кинәт кенә: «Нишлим соң мин болай? — дигән уй чагылып китте. — Хәзер кире борылып китмәм бит инде!» Тройка дөртләнәп чаба; ямщик кычкырып куя, я сызгырып жибәрә. Менә тояклар һәм тәгәрмәчләр астында күпер дөбөрдәп калды, менә чит-читенә

башлары кыркылган чыршылар тезелгән аллея... Куе яшеллек эчендә алсу күлмәк кигән хатын-кыз гәүдәсе күзгә чалынды, жиңелчә зонтик чуклары арасыннан яшкыз йөзө күренеп калды... Аркадий аның Катя икәнлеген таныды, Катя да аны танып калды. Аркадий ямшикка ярсыган атларны туктатырга кушты һәм, экипаждан сикереп төшөп, Катя янына килде. «Бу сез!— диде Катя һәм, әкреләп, тәмам кып-кызыл булды.— Әйдәгез. апа янына, ул биредә, бакчада, сезне күрү аңа бик күңелле булыр».

Катя Аркадийны бакчага алып кереп китте. Аның белән очрашу Аркадийга аеруча бәхет билгесе булып күренде; ул аны очратуына үз туганын күргәндәге кебек шатланды. Бик шәп булды бит: өлкән хезмәтчегә күренеп, үзенң килүе турында хәбәр иттереп торасы да калмады. Юл борылган урында ул Анна Сергеевнаны күрде. Ул аңа аркасы белән тора иде. Аяк тавышларын ишетеп, акрын гына борылды ул.

Аркадий тагын уңайсызлана башлаган иде дә, Анна Сергеевнаның беренче сүзләре үк аны тынычландырды: «Исәнмесез, качкын!— диде ул үзенң тигез, ягымлы тавышы белән, кояшка һәм җилгә каршы күзләрен кысып елмая-елмая, Аркадийга таба атлады. — Кайдан таптың син аны, Катя?»

— Мин сезгә, Анна Сергеевна, — диде Аркадий, — шундый бернәрсә алып килдем, сез бөтенләй көтмәгән нәрсә...

— Сез үзегезне алып килгәнсез; иң яхшысы шул.

XXIII

Базаров, Аркадийга бу сәфәренң төп максатын белеп торганлыгын аңлатып һәм аның китүе уңае белән шаян кызгану күрсәтеп, озатып калганнан соң, бөтенләй ялгызлыкка бирелде: эш бизгәге кузгалды аның. Павел Петрович белән бәхәсләшми иде инде ул, Павел Петрович үзе дә аның янында булганда үзен үтә аристократларча тота, үзенң фикерләрен дә, сүз белән әйтүгә караганда, күбрәк тавышы белән генә аңлата иде. Тик бервакытны гына, ул чорда модада булган Остзей дворяннарының¹ хокуклары турындагы мәсьәлә буенча

¹ Прибалтика краенда торучы дворяннар.

нигилист белән бәхәсләшергә керешкән иде, ләкин анда да үзе тукталып калды, салкын әдәплелек күрсәтеп: «Хәер, без бер-беребезне аңлый алмыйбыз; һәрхәлдә мин сезне аңлый алмыйм» дип кенә бетерде.

— Шулай булмыйча соң! — диде Базаров. — Кешенән бөтен нәрсәне аңларга хәленнән килә — эфирның ничек хәрәкәтләнүен дә, кояшта ниләр барлыгын да аңлый ала кеше; ә инде икенче бер кешенән ничек итеп аныңча борын сәңгерә алмавын аңларга хәленнән килми.

Павел Петрович аңа, сораулы караш белән:

— Нәрсә, бу бик тапкыр җавап булдымы инде? — диде дә читкә китте.

Шулай да, кайчакны ул Базаровтан аның тәҗрибәләре ясаганын карап торырга рөхсәт итүен сорый иде, бер тапкыр хәтта үзеннән ислемай исләре аңкытып торган йөзен микроскоп янына да китерде, микроскоп аша үтә күренмәле инфузорийның ничек итеп яшел тузанны йотуын һәм бугазындагы йодрыксыман әйберләре белән тырышып-тырышып ул тузанны чәйнәп азаплануын карады. Николай Петрович исә Базаров янында үзеннән абзасына караганда шактый ешрак була иде; әгәр дә хужалык эшләре аның вакытын алмый торган булса, ул, үзе әйтмешли, «өйрәнү» өчен, Базаров янына көн саен килгән булыр иде. Табигатьне өйрәнүче бу яш кешене борчымаска тырыша иде ул: кая да булса бүлмәннән бер почмагына кереп утыра да дикъкәт белән аның хәрәкәтләрен күзәтә, тик әллә нидә бер сакланып кына сорау биргәләргә батырчылык итә иде. Төшкә һәм кичке аш яннарында ул сүзне физика, геология яки химия мәсьәләләренә борырга тырыша; чөнки башка мәсьәләләреннән, политика турында әйтеп тә торасы юк инде, хәтта хужалык эшенә кагылган мәсьәләләреннән дә, бәрелеш тудырулары, алай ук булмаган тәкъдирдә дә үзара канәгатьсезлек китереп чыгарулары мөмкин иде. Абзасының Базаровка нәфрәт белән каравы аз гына да кимемәгәнлекне сизә иде Николай Петрович. Күп вакыйгалар арасында булып узган бер күңелсез вакыйга аның бу сизенүен раслап та куйды. Якин тирәдә ваба чире күренгәли башлаган иде, хәтта Марьиноның үзеннән үк ике кешене «алып та китте». Беркөнне Павел Петрович шактый каты авырып алды. Ул төн буе газапланып чыкты, ләкин Базаровтан ярдәм сорарга теләмәде, икенче көнне Базаров аңардан ни өчен үзен чакыртмавы турында сорагач, ул аңа: «Сез

бит үзегез, медицинага ышанмыйм, дигән идегез» дип жавап бирде; бу вакытта аның әле йөзе ап-ак булса да чәче яхшылап таралган, сакал-мыеклары кырылган иде инде. Көннәр шулай уза тора, Базаров бик тырышып эшли иде. Чырае караңгы иде аның... шулай да, Николай Петрович өендә Базаровның күңелен эштән аерырлык ук булмаса да, аның өчен рәхәтләнеп сөйләшерлек бер жан иясе бар иде... Ул жан иясе — Феничка иде.

Базаров аның белән күбесенчә иртән, бакчада яки ишек алдында очраша; бүлмәсенә кереп йөрми, Феничка да Базаровның ишегенә бары бер генә тапкыр, Митяны коендырырга ярыймы, юкмы? дип сорарга гына килде. Феничка аңа ышана һәм аңардан курыкмый гына түгел, хәтта ул аның янында үзен Николай Петрович янындагыга караганда да иркенрәк һәм бәйсезрәк тота иде. Нилектән болай булгандыр, анысын әйтүе кыен; ихтимал, ул үзе дә аңламыйча, Базаровта бернинди дворянлык сыйфатлары юклығын, сокландыра да, куркыта да торган эрелекнең булмавын тойгандыр. Аның карашында Базаров иң яхшы доктор да, гади кеше дә иде. Феничка аның алдында бер дә тартынмыйча баласы белән кайнаша иде; бервакытны ул, башы авырткан чагында, Базаровның кулыннан бер кашык дару да эчте. Николай Петрович алдында Базаровтан кача иде ул: хәйләкәрлектән түгел, ә ничектер әдәп саклау йөзеннән эшли иде ул моны. Павел Петровичтан исә, соңгы вакытларда Феничка тагын да күбрәк курка торган булды; чөнки Павел Петрович аны өзлексез күзәтеп йөри башлады, бөтенләй көтмәгәндә, жирдән үсеп чыккан шикелле, Феничканың артына килеп баса да, өстенә сьютасын кигән хәлдә, кулларын кесәсенә тыгып, хәрәкәтсез, үткен караш белән аңа төбәлеп тора. Феничка аның мондый гадәтеннән Дуняшага зарланган чагында: «Өстемә салкын су койган кебек була», ди торган иде. Дуняша исә аңа жавап урынында көрсенеп кенә куя, ә күңеленнән икенче бер «каты бәгырьле» кеше турында, Базаров турында уйлый иде. Базаров, үзе ул турыда берни белмәгән хәлдә, Дуняшаның йөрәген өзгәли торган мәрхәмәтсез тирән булып әверелгән иде.

Феничкага Базаров ошый иде; шулай ук, Феничка үзе дә Базаровка ошый иде. Феничка белән сөйләшкән чагында хәтта аның чырае үзгәрәп китә: йөзе ачыклана, бөтенләй изге диярлек төскә керә һәм гадәттәге илтифатсыз-

лыгына шаян игътибарлылык билгеләре өстәлә иде. Феничка исә көннән-көн матурлана барды. Яшь хатыннар тормышында шулай кинәт кенә, жәйге гөл шикелле ачылып, чәчәкләнеп китә торган бер чор була; шундый чоры башланган иде Феничканың. Бөтен нәрсә, хәтта ул көннәрдә булган июль эсселәре дә моңа ярдәм генә итә иде. Өстенә кигән ап-ак, жиңел күлмәгеннән дә аграк һәм жиңелрәк күренә иде ул: кояш алмый иде аны, ә инде качып котылырга мөмкин булмаган эсселек аның бит алмалары белән колакларын алсуландыра, бөтен тәнненә талгын ялкаулык йөгертәп, матур күзләрендә йокымсырауга тартым ягымлылык нурлары чагылдыра иде. Бөтенләй эш тота алмас диярлек хәлдә иде ул: куллары тез өстендә дә тора алмыйча, шуып төшөп бара, үзе кызык бер хәлсезлек эчендә һаман уфылдап, зарланып, чак атлап йөри иде.

— Ешрак су коенырга кирәк сиңа,— ди иде аңа Николай Петрович. Суы кайтып бетмәгән буаларның берсендә, түбәсе киндер белән ябылган зур коену урыны ясаган иде ул.

— Ох, Николай Петрович! — дип җавап бирә иде Феничка.— Ул буага бит барып житүе дә — үлем, аннан кире кайтып житүе дә — үлем. Бакчада күлгә бер дә юк бит.

— Анысы дәрәс, күлгә юк шул,— ди иде Николай Петрович кашларын уып.

Бервакытны, иртәнге сәгать җиденчеләр тирәсендә, Базаров, һава алырга чыккан жиреннән кайтып килешли, Феничканы күптән чәчәкләре коелган, ләкин әле куе яшеллеккә күмеләп утырган сирень куаклары белән әйләндерелгән беседка эчендә күрдә; ул, гадәттәгечә, башына ак шәл салган хәлдә, скамьяда утыра, янында әле чыклары да кибеп җитмәгән кызыл һәм ак роза чәчәкләре бәйләмә ята иде. Базаров аның белән исәнләште.

— Ә! Евгений Васильич!— диде Феничка һәм, аңа карарга дип, шәленең бер читен күтәрәп куйды, бу хәрәкәттән аның ялангач беләге терсәгенә кадәр ачылды.

— Сөз биредә нишлисез? — диде Базаров аның янына утырып.— Букет бәйлисезме?

— Әйе; иртәнге аш вакытында өстәлгә куярга кирәк. Николай Петрович ярата аны.

— Ләкин иртәнгә ашка ерак бит әле. Ничаклы күп итеп чәчәк жыйгансыз!

— Хәзер өзеп куйыйм дидем, югыйсә эссе була башлай, чыгар хәл дә калмый. Менә хәзер генә суларга мөмкин. Бу эсселектән бөтенләй хәлсезләндем мин. Авырмасам ярар иде, дип курка башладым инде.

— Юкны уйлап чыгарасыз! Кая, тамыр тибешегезне тыңлап карыйк әле.— Базаров аның кулын алып, тигез генә тибеп торган тамырын капшады да, ничә рәт тибүен санап та тормыйча, кире ычкындырды һәм:— йөз ел яшәячәксез,— дип куйды.

— Ай! Ходай сакласын! — диде Феничка.

— Нигә? Сезнең озак яшисегез килмимени?

— Йөз ел дисез бит! Безнең әби сиксән биш яшьтә иде — шулай да ничек газап чигә иде ул! Үзе кап-кара, үзе чукрак, үзе бөкре, үзе һаман йөткереп тора иде, үзенә-үзе бәла генә иде. Тормышмыни инде ул!

— Яшь булу яхшырак, дисезме?

— Шулай булмыйча соң?

— Нәрсәсе яхшырак соң аның? Әйтегез әле миңа!

— Ничек нәрсәсе? Менә мин әле, яшь булгач, барын да эшли алам — барам да, кайтам да, кирәк әйберемне күтәрәп йөртә дә алам — беркемгә дә ялынып торасы түгел... Тагы ни кирәк?

— Ә менә минем өчен барыбер: карт булдым ни, яшь булдым ни.

— Ничек инде алай барыбер булсын? Нәрсә сөйләсез сез, алай булуы мөмкин түгел.

— Үзегез уйлап карагыз, Федосья Николаевна, яшьлегем нигә кирәк миңа? Мин ялгыз яшим, йорт-жирсез...

— Бусы инде сезнең үз ихтыярыгызда.

— Үз ихтыярымда гына түгел шул менә! Ичмасам берәр кызганучы булса икән мине.

Феничка аңа кырын гына күз салып алды, ләкин берни дә әйтмәде. Бераз сүзсез торганнан соң:

— Нинди китап ул сездә? — дип сорады.

— Бумы? Гыйлем китабы бу, хикмәтле китап.

— Сөз һаман гыйлем өйрәнәсезме? Күңелсез дә түгелме? Сөз инде болай да, мөгаен, барын да белә торганысыздыр.

— Барын да белеп бетермимдер, күрәсен. Ягез әле, сез әзрәк укып карагыз.

Феничка авыр итеп төплəнгəн китапны ике кулы белəн дə тотып, үзенə алды.

— Мин монда берни дə аңламам ич. Русчамы сон ул? Үзе нинди калын.

— Русча.

— Барыбер, берни дə аңламам.

— Э мин аны сезгə аңласын дип бирмəдем. Сезнең ничек укыганыгызны күрəсем килде минем. Укыган вақытта сезнең борын очыгыз бик сөйкемле итеп селкенə.

Феничка күзенə беренче булып чалынган «Креозот турында» исемле мəкалəне акрын гына укырга азапланган жиреннəн көлеп жибəрде дə, китапны куйды... китап скамьядан шуып, жиргə төште.

— Мин сезнең көлүегезне дə яратам, — диде Базаров.

— Житəр инде!

— Мин сезнең сөйлəшүегезне дə яратам. Чылтырап аккан чишмə шикелле.

Феничка башын читкə борды.

— Нинди кеше сез! — диде ул бармаклары белəн чəчəклəр сайлап. — Сезгə минем сөйлəвемне тыңлап тору нигə кирəк? Сез бит шундый акыллы ханымнар белəн сөйлəшкəн кеше.

— Эх, Федосья Николаевна! Ышаныгыз миңа: дөнъядагы барлык акыллы ханымнар сезнең терсəк очыгызга да тормыйлар.

— Менə тагы нəрсə уйлап чыгардыгыз! — дип пышылдады Феничка һəм кулларын жыеп куйды.

Базаров жирдə яткан китапны алды.

— Бу бит докторлар китабы, ник сез аны ташлыйсыз?

— Докторлар китабы? — диде Феничка аңа борылып. — Э белəсезме нəрсə? Сез миңа тамызып эчə торган дару биргəн идегез бит — хəтерлисезме? — шуны эчəргəч, Митя бик əйбəт йоклый! Мин сезгə ничек итеп рəхмəт əйтəргə дə белмим инде, чынлап та, сез шундый яхшы кеше.

— Э дəвалаучыга бик шəп итеп түлəргə кирəк, — диде Базаров көлеп. — Дəвалаучылар, үзегез белəсез, комсыз кешелəр бит алар.

Феничка ак шəл шəүлəсендə тагын да карарак булып күрəнгəн күзлəрен Базаровка төбəде. Базаровның бу сүзне чынлапмы, шаярыпмы əйткəнен белə алмый иде ул.

— Әгәр алай дисәгез, бәз сезгә рәхәтләнәп түләребез...
Николай Петровичтан сорарга туры килер...

— Сез миңа акча кирәк дип беләсезме? — дип бүлдерде аны Базаров. — Юк, сездән миңа акча кирәкми.

— Нәрсә кирәк соң? — диде Феничка.

— Нәрсә, дисезме? Үзегез белегез.

— Қайдан белим мин!

— Алайса әйтәм: миңа... менә шушы розаларның берсе кирәк.

Феничка тагы көлеп жибәрде. Базаровның бу теләге аңа шул кадәр кызык тоелды, хәтта ул кулын кулга сугып куйды. Көлү белән бер үк вакытта, үзенә карата хөрмәт күрсәтелгәнне дә тойды ул. Базаров аңа текәлеп карап тора иде.

— Рәхим итегез, рәхим итегез, — диде Феничка ниять һәм, скамьяга иеләп, чәчәкләр сайлый башлады. — Ниндиен бирим үзегезгә, кызылынмы, әллә агынмы?

— Кызылын, артык зуры да булмасын.

Феничка иелгән гәүдәсен турайтты.

— Менә алыгыз, — диде ул, ләкин шунда ук сузылган кулын кире тартып алып, иренен тешләде һәм беседка ишегенә карады, аннары колагын сагайтып, нидер тыңлый башлады.

— Нәрсә бар? — диде Базаров. — Николай Петровичмы?

— Юк... ул кырга китте... ә мин аңардан курыкмыйм да... Ә менә Павел Петрович... Миңа шулай тоелды...

— Нәрсә?

— Ул монда йөргән шикелле тоелды миңа. Юк... беркем дә юк икән. Алыгыз. — Ул Базаровка роза чәчәге бирде.

— Ни өчен сез Павел Петровичтан куркасыз?

— Ул һаман мине куркытып тора. Үзе бер сүз дә әйтми, әллә ничек сәер итеп карый шунда. Сез дә бит аны яратмыйсыз. Хәтерлисезме, элегрәк сез аның белән һәрвакыт бәхәсләшә идегез. Бәхәсегез ни турыда булгандыр, ансын белмим, ә сезнең аны бер тегеләй, бер болай әйләндергәнегезне генә беләм...

Феничка Базаровның Павел Петровичны ничек әйләндерүен үз күз алдына китергәнчә, куллары белән ымлап күрсәтте.

Базаров елмайды.

— Эгәр дә ул мине жиңә башлаган булса, сез мине яклап чыгар идегезме? — дип сорады ул.

— Кая инде ул миңа сезне яклап чыга алу! Юк, сезне берәү дә жиңә алмас.

— Шулай дип уйлыйсызмы? Ә мин шундый бер кул барлыгын беләм, эгәр дә ул кул теләсә, мине бер бармагы белән бәрәп ега алачак.

— Нинди кул соң ул?

— Ә сез белмим димәкче буласызмы? Искәп карагыз әле, сез биргән роза нинди хуш исле.

Феничка муенын сузып, йөзен чәчәккә якын китерде... Башындагы яулыгы жылкәсенә шуып төште; аз гына тузгыган һәм ялтырап торган кара, йомшак чәч толымнары күренде.

— Туктагыз, минем сезнең белән бергә иснисем килә, — диде Базаров һәм иелеп, Феничканың ачылып торган ирәннәрен каты итеп үбеп алды.

Феничка тетрәп китте һәм ике кулын да Базаровның күкрәгенә терәде, ләкин терәве йомшак иде аның, Базаров үзенә үбүен кабатлый һәм дәвам иттерә алды.

Сирень куаклары артында коры гына итеп йөткөргән тавыш ишетелде. Феничка тиз генә скамьяның икенче башына күчте. Ул арада Павел Петрович килеп чыкты һәм, жиңелчә генә баш иеп, ниндидер зәһәрле елмаю белән: «Сез биредәмени» диде дә, китеп тә барды. Феничка шунда ук бөтен розаларын жыеп алды да, «Гөнаһ сезгә, Евгений Васильич» дип пышылдап, беседкадан чыгып китте. Чын йөрәктән әйтелгән шелтә булып ишетелде аның бу пышылдавы.

Базаров күптән түгел булып үткән икенче бер вакыйганы да хәтерләде, оят та булды аңа, үзенә карата жиңү катыш үкенү тойгысы да хис итте. Ләкин ул шунда ук башын селкеп жиңәрде, мыскыллы көлеп, үзен «формаль рәвештә селадонлыкка язылу»¹ белән тәбрик итте дә, үз бүлмәсенә юнәлде.

Ә Павел Петрович бакчадан чыкты да, акрын гына атлап бара-бара, урманга барып житте. Анда шактый озак вакыт уздырып, иртәнге ашка кайткач, Николай Петрович, кайгыртучанлык күрсәтеп, аңардан: — «сау

¹ Селадон — хатын-кыз алдында бик төчеләнеп йөрүче тип (француз язучысы Д'Юрфенең «Астрея» исемле романындагы герой; 1567—1625).

түгелме эллә син, йөзөң бик караңгыланып киткән?» дип сорады.

— Син беләсең бит, — дип җавап бирде аңа Павел Петрович тыныч кына итеп: — кайчакларда минем үтем тәнемә таралучан, шуның белән җәфаланам.

XXIV

Ике сәгать чамасы вакыт узгач, ул Базаровның ишеген какты.

— Сезнең гыйльми эшләр белән шөгыйльләнүегезгә комачаулык итүем өчен мин сездән гафу үтенәм, — дип башлады ул сүзен һәм тәрәзә янындагы урындыкка утырып, башы фил сөягеннән эшлэнгән матур таягына таянды (гадәттә таяксыз йөри торган иде ул). — Ләкин минем белән сөйләшү өчен мин сездән берәз гына вакытыгызны бүлүне сорарга мәҗбүрмен, фәкать биш минут... шуннан артык түгел...

— Бөтен вакытымны сезгә багышларга әзәр мйн, — диде Базаров, Павел Петрович бусага аркылы атлап керү белән аның йөзөндә ниндидер бер үзгәреш булып алган иде.

— Миңа биш минут җитә. Мин сезгә бер мәсьәлә тәкъдим итәргә килдем.

— Мәсьәлә? Ни турында ул?

— Ә менә рәхим итеп тыңлагыз. Сез минем энем йортына килүнең беренче көннәрендә, сезнең белән әңгәмә кору рәхәтеннән үземне тыймаган чакта, миңа бик күп нәрсәләр турында сезнең фикерегезне ишетергә туры килде; ләкин, хәтерем ялгыштырмаса, без үзара икәү генә булганда да, минем алдымда башка берәү белән сөйләшкән чагыгызда да, бергә-бер очрашып сугышу һәм гомумән дуэль турында сүз кузгалганы булмады. Менә шул мәсьәлә турында сезнең фикерегезне белергә рөхсәт итегез?

Базаров, Павел Петровичны каршылап аяк өсте баскан жиреннән, өстәл кырына утырып, кулларын кушырды.

— Минем фикерем мондый, — диде ул, — теоретик яктан караганда, дуэль — мәгънәсезлек, ләкин практик яктан караганда — икенче эш.

— Ягъни сез, әгәр дә мин сезне аңлаган булсам, болай дип әйтергә телисез: дуэль мәсьәләсенә сезнең

теоретик карашыгыз нинди булса да, эшкә килгәндә, үзегезне мыскыл иттерүгә юл куймаячаксыз, теләгегезне канәгатьләндерүне таләп итәчәксез?

— Сөз минем фикеремне бик дөрес аңладыгыз.

— Бик яхшы. Сөздән моны ишетү минем өчен бик күңелле. Сөзнең сүзләрегез мине билгесезлек халәтеннән чыгаралар...

— Икеләнү халәтеннән, дияргә телисезме?

— Анысы барыбер; ничек әйткәндә фикерем ачык аңлашылыр дип тапсам, шулай әйтәм; мин... семинария күсесе түгел. Сөзнең сүзләрегез мине кайбер күңелсез чаралар кулланырга мәжбүр булудан коткаралар. Мин сөзнең белән сугышырга карар кылдым.

Базаров күзләрен зур итеп ачты.

— Минем белән?

— Әйе, нәкъ сөзнең белән.

— Нәрсә өчен? Әйтегез зинһар.

— Мин сөзгә сәбәбен аңлатып бирә алыр идем, әлбәттә, — диде Павел Петрович, — ләкин аны әйтми калуны яхшырак күрәм. Минем өчен сөз биредә артык кеше; мин сөзгә күрә алмыйм, нәфрәтләнәм мин сөздән, әгәр дә инде сөзгә бу гына җитмәсә...

Павел Петровичның күзләре ялтырап китте... Базаровның күзләре дә очкынландылар.

— Бик яхшы, — диде ул. — Шуннан артык аңлатып тору кирәкми. Сөзнең башыгызга минем өстемдә үзегезнең рыцарьлык рухыгызны сынап карарга дигән хыял килгән. Сөзгә бу рәхәтлекне бирүдән мин баш тарта алган булыр идем дә, әйдә, каян килеп кая китмәгән!

— Чын күңелдән сөзгә бурычлымын, — дип җавап бирде Павел Петрович. — Хәзер инде минем дуэльгә чакыруымны сөз, мине көчләү чаралары кулланырга мәжбүр итмичә генә, кабул итәрсез дип ышана алам...

— Ягъни, кинәясез генә әйткәндә, менә бу таягыгызны кулланырга мәжбүр итмичәме? — диде Базаров салкын кан белән. — Анысы дөрес. Сөзгә мине мыскыл итеп торуның бөтенләй кирәге юк. Ул чара бит әле сөзнең өчен бөтенләй үк куркынычсыз да булмас иде. Сөз джентльмен хәлегезне саклап кала аласыз... Сөзнең чакыруыгызны мин дә джентльменнарча кабул итәм.

— Бик шәп, — диде Павел Петрович һәм таягын бер почмакка сөяп куйды. — Хәзер инде икебезнең арада булчак дуэльнең шартлары турында берничә сүз әйтик;

лэкин башта шуны белергә теләр идем: минем сезне дуэльгә чакыруыма формаль яктан сылтау булырлык берәр бэхәс чыгарып торуны сез кирәк дип тапмыйсызмы?

— Юк, бернинди формальлекнең булмавы яхшы.

— Мин үзем дә шулай уйлыйм. Шулай ук бәрелешүебезнең чын сәбәпләрен тикшереп торуны да урынсыз табам. Без бер-беребезне күрә алмыйбыз. Тагын ни кирәк?

— Тагын ни кирәк? — дип кабатлады Базаров ирония белән.

— Ә инде дуэль шартлары мәсьәләсендә, секундантларыбыз булмаганлыктан... чөнки кайдан аласың аларны?

— Әйе шул, кайдан аласың аларны?

— ...шуңа күрә мин сезгә болай тәкъдим итәм: иртәгә иртүк, әйтик, сәгать алтыда, әрәмәлек артында пистолеттан атышырбыз, ара ун адым булыр...

— Ун адым? Анысы шулай; без шул ераклыктан бер-беребезне дошман күрәбез.

— Сигез адым итәргә дә мөмкин, — дип куйды Павел Петрович.

— Мөмкин, нигә мөмкин булмасын!

— Ике тапкыр атарга; ә инде, төрле хәл булуын күздә тотып, һәрберебез кесәсенә үз үлемендә үзе гаепле икәннен күрсәткән язу салырга тиеш булыр.

— Менә монысы белән инде мин бөтенләй үк килешеп бетә алмыйм, — диде Базаров. — Бу берәз француз романына тарта, ничектер дәрәжәгә охшамый.

— Бәлки шулайдыр. Ләкин, килешегез, кеше үтерүдә гаепләнәп шик астына алыну кызык түгел бит.

— Килешәм. Ләкин мондый күңелсез гаепләнүдән котылу чарасы бар. Секундантларыбыз булмас, ә шаһит табарга мөмкин.

— Кемне, белергә рөхсәт итегез?

— Петрны.

— Нинди Петрны?

— Энегезнең камердинерын. Ул хәзергә мәгърифәт югарылыгында тора торган кеше һәм үз ролен мондый вакыйгаларда булырга тиешле барлык шартларны комильфо¹ итеп башкарыр.

— Миңа калса, сез шаяртасыз кебек күренә, хөрмәтле эфәнде.

¹ *Комильфо* (французча: *comme il faut*) — жиренә житкереп.

— Ыич. Яхшылап уйлап карасагыз, сез минем бу тэкъдимемнең акыллы һәм гади икәннен аңларсыз. Без капчыкта ятмый, диләр. Петрны тиешенчә хәзерләргә һәм сугыш урынына алып килергә мин үз өстемә алам.

— Сез шаяртуда дәвам итәсез,— диде Павел Петрович урыныннан торып. — Ләкин чакыруыма каршы эзер булуыгыз белән ягымлылык күрсәткәч, минем сезнең белән дөгъвалашып торырга хакым юк... Димәк, бары да булды... Сездә пистолетлар юкмы?

— Кайдан килсен миңа алар, Павел Петрович? Мин сугыш кешесе түгел.

— Алай булган тэкъдирдә, мин сезгә үземнекеләрне тэкъдим итәм. Менә биш ел инде, минем ул пистолетлардан атып караганым юк, бу яктан тыныч булыгыз.

— Бу бик тынычландыра торган сүз.

Павел Петрович үзенең таягын алды...

— Хәзер инде, хөрмәтле әфәнде, рәхмәт әйтеп, сезне үзегезнең гыйльми эшегезгә кайтарырга гына кала. Төгъзим белән баш иям.

— Күңелле очрашуга кадәр хушыгыз, хөрмәтле әфәндем,— диде Базаров кунагын озатып.

Павел Петрович чыгып китте, ә Базаров ишек янында берәз торды да кинәт кычкырып әйтеп куйды, «Фу, шайтан! Нинди нәзакәтлелек һәм нинди ахмаклык! Нинди кәмит китереп чыгардык бит! Арт аякларына басып биюче өйрәтелгән этләр кебек. Ә баш тартырга мөмкин түгел; яхшылык көтеп булмый аңардан, таягы белән суккан да булыр иде, ул чакта инде... (Бу турыда уйлаудан гына да Базаровның йөзе агарып китте, бөтен горурлыгы ташып, үрә торды.) Ул чакта инде миңа аны мәче баласы урынына буып ташларга туры килгән булыр иде». Ул үзенең микроскобы янына килеп утырды, ләкин аның йөрәге кузгалган, гыйльми күзәтү өчен кирәк булган тынычлыгы югалган иде. «Ул бүген безне күргән иде бит, — дип уйлады Базаров; — ләкин шулай чынлап ук әнесен яклап сугышыр микәнни ул? Аннары, бер үпкәннән ни булган соң? Юк, монда ни дә булса бүтән бернәрсә бар. Тукта! Ул үзе Феничкага гашыйк булмадымы икән? Билгеле, гашыйк; бусы көн кебек ачык. Искитәрлек катлаулы вакыйга диярсең!.. Начар! — дип куйды ул ниһаять. — Кайсы яктан гына карасаң да начар! Беренчедән, маңгайны пуля астына куясы бар, икенчедән, исән калган тэкъдирдә дә, китәргә кирәк булачак;

э менэ Аркадий... тагы теге алла бозавы Николай Петрович... Начар, начар».

Көн ничектер аеруча тын һәм сүлпән узды. Феничка бөтенләй дөнъяда ук юк кебек булды; оясына качкан тычкан шикелле, үз бүлмәсендә утырды. Николай Петрович авыр уйга талган кыяфәттә йөрде. Аеруча өмет баглап торган бодай кырында кисәү күренә башлаганлыкны хәбәр иткәннәр иде аңа. Павел Петрович үзенәң жан өшеткеч нәзакәтле кыланышлары белән бөтен кешене, хәтта Прокофийчны да басып, изеп тора иде. Базаров атасына хат яза башлаган иде дә, язып бетерә алмыйча, ертып өстәл астына ыргытты. «Үлсәм, белерләр әле, — дип уйлады ул; — юк ла, үлмәм мин. Юк, дөнъя йөзендә бик озак серәеп йөрермен әле мин». Ул Петрга, бик әһәмиятле эш бар дип, иртәгә таң беленү белән үз янына килергә кушты. Петр исә, Базаров аны үзе белән Петербургка алып китәргә тели торгандыр дип фараз итте. Базаров ул көнне бик соң ятты һәм төн буенча тәртипсез төшләр күреп, азапланып чыкты... Күз алдында Одинцова шәүләсе әйләнде аның, шунда ук ул аның әнисе дә имеш, аның артыннан кара мыеклы бер песи ияреп йөри имеш, ул песи дигәне Феничка имеш; э Павел Петрович — зур урман булган имеш, шулай да Базаров аның белән сугышырга тиеш имеш... Петр аны сәгать дүрттә уятты; Базаров шунда ук киенеп, аның белән бергә чыгып китте.

Әйбәт, салкынча саф иртә; аксыл-зәңгәр күк йөзендә сарык көтүе кебек вак-вак кына ак болытлар йөзә; яфраклар, үләннәр өстенә сибелгән һәм пәрәвезләргә кунган чык бөртекләре көмешсыман ялтырап күренәләр; дымсу кара җир өстендә әле һаман да алсу таң шәүләсе бетмәгән кебек тоела; бөтен күк йөзеннән тургай сайраулары сибелә. Базаров әрәмәлеккә килеп җитеп, урман итәгендәге күләгәгә утырды һәм шунда гына Петрга үзенәң йомышын әйтте. Мәгърифәтле лакей куркуыннан үлә язды; ләкин Базаров аңа, ерактан карап торудан башка берни дә эшләргә туры килмәячәген һәм бернинди җавапка тартылмаячагын әйтеп, тынычландырды. «Шуның белән бергә, — дип өстәде ул, — уйлап кара, сиңа нинди әһәмиятле роль тапшырыла!» Петр кулларын җәеп, аптырашта калды һәм бөтен йөзә яшеләйгән хәлдә, каен агачына сөялде.

Урман читләп сузылган Марьино юлы кичә кичтән бирле тәгәрмәч эзе дә, аяк эзе дә кагылмаган жиңел тузан белән капланган иде. Базаров ихтыярсыз әледән-әле шул юлга күз салып ала, үләннәрне йолкып алып чәйни, ә үзе һаман: «Нинди ахмаклык! Нинди ахмаклык!» дип кабатлый иде. Иртәнге салкыннан бер-ике тапкыр дерелдәп тә куйды ул... Петр аңа ямансу карап алды, ләкин Базаров көлөп кенә куйды: курыкмый иде ул.

Юл өстендә тояк тавышлары ишетелде... Агачлар артыннан бер мужик килеп чыкты. Ул аяклары тышауланган ике атны куып бара иде. Базаров яныннан үткәндә, аңа ничектер сәерсенеп карап, бүреген салмый гына үттө. Петр бу хәлне начарга юрап, борчылып калды. Базаров исә: «Әнә, ул кеше дә иртә торган, — дип уйлады, — ләкин ул, ичмасам, эше булганга торган, ә без?..»

— Әнә, үзе килә бугай, — дип пышылдады Петр кинәт.

Базаров башын күтәрәп карауга Павел Петровичны күрде. Шакмаклы жиңел пиджак һәм ап-ак чалбар кигән килеш тиз-тиз атлап килә; култык астына яшел сукнога төрөлгән тартма кыстырган.

— Гафу итегез, мин сезне көттердем ахрысы, — диде ул һәм иң элек Базаровка, аннары Петрга баш иде, бу минутта ул Петрны үзенә күрә секундантка охшаган кешегә санап, аңа хөрмәт күрсәттө. — Камердинерымны уятып торасым килмәде минем.

— Зарар юк, — дип җавап бирде Базаров, — без үз-без дә әле яңа гына килдек.

— Алайса, бик яхшы! — Павел Петрович тирә-якка каранып алды. — Берәү дә күренми, комачаулаучы булмас... Башларга мөмкинме?

— Башлыйбыз.

— Яңа аңлашулар таләп итми торгансыздыр дип уйлыйм?

— Таләп итмим.

— Сез корасызмы? — диде Павел Петрович, тартмадан пистолетларын чыгарып.

— Юк, сез корыгыз, ә мин араны үлчим, — диде Базаров һәм көлөп: — минем адымнар озынрак, — дип өстәп куйды. — Бер, ике, өч...

— Евгений Васильич, — диде Петр көч-хәл белән (бизгәк тоткан кебек калтырый иде ул): — ихтыяр үзегездә, мин читкә китәм.

— Дүрт... биш... Қит, туганкай, кит; теләсән, хәтта ағач артына посып, колакларыңны томаларга да мөмкин, тик күзеңне генә йомма; ә берәребез егылса — күтәрәп торгызырга йөгәрерсең. Алты... жиде... сигез... — Базаров туктады. — Житәрме? — диде ул Павел Петровичка мөрәжәгать итеп. — Әллә тагы ике адым өстәргәме?

— Теләсәгез нишләгез, — диде тегесе, икенче пулясын пистолетка тыгып.

— Алайса, тагы ике адым өстик. — Базаров итек очы белән жиргә сызык сызып куйды. — Менә чик сызыгы да булды. Тагы шунысы бар икән әле: безнең һәркайсыбызга чик сызыгынан ничә адым артка китәргә мөмкин? Бу да әһәмиятле мәсьәлә. Кичә без бу турыда сөйләшмәгәнбез.

— Минемчә, ун адым, — дип җавап бирде Павел Петрович һәм ике пистолетны да Базаровка биреп: — рәхим итеп сайлагыз, — диде.

— Рәхим итеп сайлыйм. Шулай да, Павел Петрович, безнең бу дуэлебездә кеше көлдәргәч дәрәжәдә сәер булуы белән килешегез. Әнә, секундантибызның йөзенә генә карагыз!

— Һаман сезнең шаяртасыгыз килә, — дип җавап бирде Павел Петрович. — Дуэлебездә сәер булуын инкаръ итмим мин, ләкин кисәтеп куюны үземнең бурычым саным: минем ният — бик җитди сугышырга. *A bon entendeur, salut!*¹

— О, мин безнең бер-беребезне үтерергә карар биргән булуыбызда шикләнмим; ләкин нигә көлмәскә һәм *utile dulci*²ны берләштермәскә? Шулай бит: сез миңа французча әйтәсез, ә мин сезгә латинча.

— Мин җитди сугышачакмын, — дип кабатлады Павел Петрович һәм үзенә тиешле урынга юнәлде. Базаров, үзе торган як чик сызыгынан артка таба уң адым санап атлады да тукталды.

— Сез әзерме? — дип сорады Павел Петрович.

— Тәмам әзер.

— Якынлаша башларга мөмкин.

Базаров акрын гына алга таба атлады, Павел Петрович та, сул кулын кесәсенә тыккан килеш, пистолет көпшәсен югары күтәрә барып, аңа каршы кузгалды... «Ул нәкъ минем борынга төзи, — дип уйлап алды Базаров, —

¹ Қолагы бар кеше ишетсен! (французча).

² Файдалы белән рәхәтлек (латинча).

ничек тырышып карый бит, разбойник! Шулай да, күнелсез сизенү бу. Мин аның сэгать чылбырына карыйм...» Базаровның колак янында гына ниндидер кискен сызгыру ишетелеп калды һәм шул ук секундта шартлау тавышы яңгырады. «Ишеттем, димәк, зарар юк», дигән уй чагылып өлгерде аның башында. Ул тагын бер адым атлады да, төзәп тә тормыйча, атып жиберде.

Павел Петрович жиңелчә генә калтырап китте һәм кулы белән балтырына тотынды. Аның ак чалбары буйлап кан агып төште.

Базаров, пистолетын читкә ыргытып, дошманы янына килде.

— Яраландыгызмы? — диде ул.

— Сезнең мине чик сызыгына чакырырга хакыгыз бар иде, — диде Павел Петрович, — ә бу вак мәсьәлә. Куйган шартыбыз буенча, безнең тагын берәр тапкыр атасыбыз бар эле.

— Юк инде, гафу итегез, анысы икенче вакытка калыр, — дип җавап бирде Базаров һәм инде йөзе агара башлаган Павел Петровичны кулына алды. — Хәзер инде мин дуэльче түгел, ә доктор һәм, барыннан да элек, мин сезнең ярагызны карарга тиеш. Петр! Кил монда, Петр! Кая качтың син?

— Болар бөтенесе юк сүз... Мин беркемнең дә ярдәменә мохтаж түгел, — диде Павел Петрович сүзен бүлөп-бүлөп, — тагын... яңадан кирәк... — Ул үзенң мыгына тотынмакчы булган иде дә, кулы хәлсезләнеп калды, күзләре акаеп китте һәм ул аңын югалтты.

— Менә тагы яңалык! Һуштан язу! Нәрсәдән булыр бу! — диде Базаров ихтыяrsыз, һәм Павел Петровичны үләнгә яткырды. — Карап карыйк эле, нинди хикмәт булды икән? — Ул яулыгын чыгарып, аккан канны сөртте, яраның тирә-ягын капшап карады... «Сөяк исән, — дип мыгырдады ул авыз эченнән: — пуля тирән кермичә, тишеп кенә үткән, *vastus externus* мускулына гына тигән. Өч атнадан соң биеп йөрерлек! Ә Һуштан язу! Ай, бу нервный кешеләрне! Бигрәк юка тиреле инде».

Аның артында Петрның калтыранган тавышы ишетелде:

— Үлгәнме?

Базаров аңа борылып карады.

— Бар, тизрәк су алып кил, туганкай, ә ул синең белән миннән озаграк яшәр эле.

Ләкин камилләшкән хезмәтче аның сүзләрен аңламады ахрысы, урыныннан да кузгалмады. Павел Петрович акрын гына күзләрен ачты. «Үлә!» дип пышылдады Петр һәм чукунырга тотынды.

Яралы джентльмен көчәненп елмайды һәм:

— Сез хаклы... Нинди ахмак физиономия, — дип куйды.

— Бар инде су алып кил, шайтан! — дип қычкырды Базаров.

— Кирәкмәс... Бер минутлык vertige¹ генә булды бу... Торып утырырга булышыгыз миңа... менә шулай... Бу тырналган урынны берәр нәрсә белән бәйләп алсан, житә, шуның белән мин жәяүләп тә кайта алырмын, я булмаса, миңа жиңел арба жибәергә дә мөмкин. Дуэльне, әгәр дә сез теләмисез икән, кабатламыйбыз. Сез бүген үзегезне яхшы тоттыгыз, белегез, фәкать бүген!

— Үткәннәрне искә төшерүнең кирәге юк, — диде Базаров, — ә инде киләчәк турында дисәк, анысы турында да баш ватып торасы юк, чөнки минем ният — биредән хәзер үк ычкынырга. Китереgez, мин хәзер сезнең ярагызны бәйлим; ярагыз куркынычлы түгел, шулай да, канны туктатырга кирәк. Ләкин башта менә бу бәндәне аңына китерергә кирәк.

Базаров Петрны якасыннан тотып селекте дә ат жигеп алып килергә жибәрде.

— Кара, энемне куркытма, — диде Петрга Павел Петрович: — әйтәсе булма аңа.

Петр чаба-чаба китте; ул ат алып килергә йөгөргән арада, ике дошман, жирдә утырдылар һәм сүзсез калдылар. Павел Петрович Базаровка күтәрелеп карамаска тырышты; ул һаман да аның белән татулашырга теләми иде; үзенең тәкәбберлегеннән, уңышсызлыкка очравыннан ояла, эшнең моннан да яхшырак нәтижә белән тәмам булмаячагын сизә торып, үзенең бу эшне башлавыннан ояла иде. «Ичмасам монда серәеп йөрмәс, — дип тынычландырды ул үзен — шунысына да шөкер итәргә кирәк». Авыр һәм уңайсыз тынлык озакка сузылды. Һәр икесе өчен дә әйбәт түгел иде бу. Һәркайсы берсенең хәлен берсе аңлаганлыкларын беләләр. Ике дус арасында булганда рәхәтлек кенә бирә бу тойгы, ә дошман кешеләр арасында исә, бигрәк тә

¹ Баш. әйләнү (французча).

аңлашырга да, аерылышырга да ярамаган чакта, бик күңелсез була.

— Аягыгызны бик каты кысып бәйләмәдемме? — дип сорады Базаров, ниһаять.

— Юк, зарарсыз, бик әйбәт, — дип җавап бирде Павел Петрович һәм берәз торгач, болай дип өстәп куйды: — энемне алдап булмас, аңа инде әйтергә кирәк булыр, политика мәсьәләсе буенча бәхәс чыкты, дияр-без.

— Бик яхшы, — диде Базаров. — Сез аңа минем турыда барлык англоманнарны¹ сүкте дип әйтә аласыз.

— Бик шәп булыр.

Бу вакытта баягы, дуэль башлану алдыннан берничә минут элек, тышаулы атлар куып, Базаров яныннан узган мужик кире кайтып бара, һәм, бу юлы, «хужаларны» күргәч, бүреген салган иде.

— Сез ничек уйлыйсыз, — диде Павел Петрович шул мужикка ымлап, — бу кеше безнең турыда нәрсә уйлый икән?

— Кем белә аны! — дип җавап бирде Базаров. — Берни дә уйламыйдыр дисәк, дөрөсрәк булыр. Рус мужигы — кайчандыр Ратклифф ханым тарафыннан бик күп телгә алынган серле ят кешенең үзе инде ул. Кем аңласын аны? Үзен үзе дә аңламый ул.

Павел Петрович:

— Ә! Сез менә ничек... — ди башлаган иде дә, кинәт бүленеп, кычкырып җибәрде: — Карагыз, сезнең теге ахмагыгыз нишләгән! Энем килә бит!

Базаров борылып карады һәм җиңел арбага утырып чабып килүче Николай Петровичның агарынган йөзен күрде. Ул, арба тукталмас борын ук, сикереп төште дә абыйсына атылды.

— Бу ни дигән эш! — диде ул тынычсыз тавыш белән. — Евгений Васильевич, әйтегез зинһар, бу ни эш?

— Зарар юк, — дип җавап бирде Павел Петрович: — юкка борчыганнар сине. Без Базаров әфәнде белән әзрәк кенә кычкырышып алдык, шуның өчен миңа берәз эләкте.

— Нәрсәдән килеп чыкты бу, әйтегез алла хакы өчен?..

— Ничек дип әйтергә инде сиңа? Базаров әфәнде сэр

¹ Инглизләрне өстен күрүче, инглизләргә иярергә тырышучылар.

Роберт Пиль турында хөрмәтсез сүз әйтте. Шунысың өс-тәргә ашыгам: бөтенесенә мин бер үзем гаепле, ә Базаров әфәнде үзен бик яхшы тотты. Дуэльгә аны мин чакырдым.

— Кан ага бит синнән, кара инде!

— Ә син минем тамырларымда су дип уйлаган идеңмени? Ләкин, зарарсыз, хәтта бу кан агызу минем өчен файдалы да. Шулай түгелме, доктор? Я, миңа арбага утырырга булыш та, үзең хәсрәткә төшмә. Иртәгә сәламәтләнәм мин. Менә шулай; бик әйбәт. Әйдә, кучер, кузгал.

Николай Петрович арба артыннан жәяүләп китте. Базаров арткарак кала башлаган иде... Николай Петрович аңа:

— Шәһәрдән икенче врач китерткәнгә кадәр, мин сездән абыйны карый торугызны сорарга тиешмен, — диде.

Базаров, ризалык белдереп, сүзсез генә башын иеп куйды.

Бер сәгать вакыт үтүгә, Павел Петрович, аягы бик пөхтәләп бәйләнгән хәлдә, кроватьта ята иде инде. Бөтен өй эче ыгы-зыгы килде; Феничканың башы әйләнеп, кәефе бозылды. Николай Петрович дәшмичә генә бармак буыннарын шартлата, ә Павел Петрович көлә, аеруча Базаров белән шаяра; өстенә нечкә батист күлмәк белән купшы итеп тегелгән иртәнге куртка, башына фәс кигән иде ул, тәрәзә пәрделәрен төшерергә кушмый һәм үзенең ашамый торырга тиеш булуыннан бик кызык итеп зарлана иде.

Шулай да, төнгә каршы аның температурасы күтәрелде, башы авырта башлады. Шәһәрдән доктор килеп житте (Николай Петрович абыйсының доктор чакыртмагыз дигән сүзен тыңламаган иде, Базаров үзе дә доктор чакыртуны теләде; ул, йөзе саргайган һәм усал кыяфәттә көне буена үз бүлмәсендә утырды, тик бик аз вакытка гына авыру янына кереп чыккалады; аңа бер-икә тапкыр Феничка белән очрашырга туры килде, ләкин Феничка коты чыгып аңардан кача иде). Яңа доктор авыруга салкын эчемлекләр тәкъдим итте, шул ук вакытта ул Базаровның, бернинди куркыныч күренми, дип ышандыруын да раслады. Николай Петрович аңа абыйсын, саксызлык белән үзен-үзе яралаган итеп күрсәтергә теләгәч, доктор шик белдереп: «һм» ди башлаган иде дә,

шунда ук 25 сум көмөш элэктөргөч: «Кара син, э! Эйе, мондый хэллэр еш очрый шул», — дип куйды.

Ул төннө өй эчендө берэү дө ятмады да, чишенмөдө дө. Николай Петрович эледән-эле, аяк очларына гына басып, абыйсына керә дө, шулай ук аяк очларына басып кына кире чыга; э абыйсы йокыга талып китө, жиңелчө генө ыңгырашып, энесенө французча — «*Couchez-vous*»¹ ди һәм эчөргө сорый иде. Николай Петрович бер тапкыр аңа Феничкадан лимонад китөрткән иде, Павел Петрович аңа йотылып карады да стаканны төбөнө хөтлө эчеп бетөрдө. Иртән аның жары бераз көчөя төштө һәм жиңелчө саташу билгелөре күрөндө. Павел Петрович башта бөйлөнөшсөз сүзләр сөйлөнөп ятты, аннары кинөт күзлөрөн ачты да, кайгылы чырай белән үзөнө карап торучы энесен күрөп, болай дидө:

— Белөсөңмө, Николай, Феничка нөрсөсө белөндөр Неллига охшый, шулай түгөлмө?

— Нинди Нелли ул, Паша?

— Нөрсөсөн сорап торасың аның? Княгиня Р... ны әйтәм. Бигрәк тө аның йөзөнөң өскө өлөшө охшый. *C'est de la même famille*².

Николай Петрович берни дип тө жавап кайтармады, э үзө кешөдө иске тойгыларның яшөүчән булуына эчтән генө гажөплөнөп куйды. «Мөнө кайчан килөп чыкты» дип уйлады ул.

— Аһ, ул мөгънөсөз жан иясөн никадөр сөям мин! — дип ыңгырашты Павел Петрович сагышлы кыяфөттө кулларын баш астына куөп һәм, берничө секундтан соң болай дип өстөдө: — ниндидөр бер оятсызның аңа кагылырга жөрьөт итүөнө юл куя алмыйм мин...

Николай Петрович фөкөть көрсөнөп кенө куйды; бу сүзлөрнөң кемгө кагылышлы булуы турында бернинди шик тө килмөдө аңа.

Базаров аның янына икенчө көннө сөгөть сигөзлөрдө килдө. Ул индө төмам жыөнып беткән һәм үзөнөң барлык бакаларын, бөжөклөрөн, кошчыкларын чыгарып жибөрөргө дө өлгөргән иде.

— Сөз минөм белән саубуллашырга килдөгөзмө? — дидө Николай Петрович аңа таба күтөрөлөп.

— Әйө, әфөндем.

¹ Ятыгыз (французча).

² Монда — тугандашлык охшашы бар (французча).

— Мин сезне аңлыйм һәм ниятегезне тулысынча дәрәс дип табам. Абый мескен, әлбәттә, гаепле: аның каравы жәзасын да алды. Ул миңа үзенә сезне башкача булдыра алмаслык хәлгә куйганлыгын әйтте... Бу дуэль бер дәрәжәдә шуның белән аңлашыла, ул фәкать сезнең карашларыгызның һәрвакыт килешмәс каршылыкта торышнан килеп чыккан, ышанамын ки, сезгә аңардан качу мөмкин булмаган. (Николай Петрович шулай сүзләрендә бутала иде.) Минем абый — әүвәлге заман кешесе — кызу канлы һәм тәкәббер... Болай гына булгач, шөкер әле, бу эш фаш булмасын өчен мин бөтен кирәкле чараларны күрдем...

— Берәр хәл килеп чыга-нитә калса дип, мин сезгә үземнең адресымны калдырам, — дип куйды Базаров игътибарсыз гына.

— Ышанамын ки, бернинди дә хәл килеп чыкмас, Евгений Васильич... Миндә кунакта булуыгызның болай тәмамлануына... болай тәмамлануы минем өчен бик кызыганыч.. Шунысы бигрәк тә үкенечле, бу турыда Аркадий...

— Мин аның белән күрешергә тиеш булырмын, — дип бүлдерде аны Базаров, һәртөрле «аңлашу», «белдерешүләр» аңарда һәрвакыт сабырсызлык тойгысы кузгаталар иде:— әгәр инде очрашырга туры килмәсә, аңа минем исемнән сәлам әйтүегезне һәм кайгысын уртаклашуым турында белдерүегезне сорыйм.

Николай Петрович, баш иеп:

— Мин дә сорыймын ки...— ди башлаган иде дә, Базаров аның әйтеп бетергәнән көтмичә чыгып китте.

Базаровның китәргә жыенуы турында ишеткәч, Павел Петрович аны күрергә теләп, үз янына чакыртты һәм аның кулын кысты. Ләкин Базаров бу минутта да үзен боз шикелле салкын тотты; Павел Петровичның киң күңелле кеше булып күренәсе килгәнлеген аңлый иде ул. Феничка белән саубуллашырга туры килмәде аңа: ул аның белән фәкать тәрәзә аркылы гына карашып ала алды. Феничканың чырае кайгылы күренде аңа. «Бетәр ахрысы бу!— дип куйды ул үз алдына.— Я, ничек булса да ерып чыгар әле!» Аның каравы Петрның күңеле шул кадәр йомшарып китте ки, ул йөзә белән Базаровның жилкәсенә капланып, тыела алмый еларга тотынды, тик Базаров аңа: «Әллә синең күзң юеш жиргә уелганмы?» дигән сорау биргәч кенә суынды; ә Дуняша исә, үзенә

борчылуын яшерү өчен, эрәмәгә качарга мәжбүр булды. Бу хәсрәтләрне тудыручы гаепле кеше арбага менеп утырды да сигара кабызып жибәрде; өч чакрымнан артык жир киткәч, юл борылган жирдән аңа Кирсанов утары соңгы тапкыр күренде; үзенен яңа өе белән бергә бер сызыкка тезелеп күренгән бу утарга соңгы тапкыр карап, Базаров төкереп куйды һәм: «каһәр төшкән барчуклар», диде дә шинеленә ныграк төренә төште.

Павел Петровичның хәле тиз жиңеләйде; ләкин аңа бер атна чамасы тормый ятарга туры килде. Ул, үзе әйтмешли, үзенен эсирлеген шактый сабыр үткәрде; тик бизнү белән бик күп шөгылләнде һәм һаман одеколон бөркөргә кушып торды. Николай Петрович аңа журналлар укый, Феничка, әүвәлгечә, аңа шулпа китерә, лимонад, чиле-пешле йомырка, чәй ташый иде; ләкин Павел Петровичның бүлмәсенә кергән саен серле куркыну чолгап ала иде аны. Павел Петровичның бу көтелмәгән эше өй эчендәгеләрнен барын да куркыткан иде, ә Феничканы ул башкаларга караганда да күбрәк куркытты; тик бер Прокофьичның гына исе китмәде, бариннар арасында мондый сугышкалап алулар аның заманында да булганлыгын сөйләде, «тик ул заманда дәрәжәле бариннар үзара гына сугышалар иде, ә моның ише килмешәкләрне алар, тупаслык күрсәткән өчен, ат абзарына ябып суктырырга кушарлар иде», диде.

Феничкада вөждан газаплануы булмады диярлек, тик бәхәс чыгуның чын сәбәбе турында уйлау гына аны вакыт-вакыт борчып куйгалый иде; житмәсә Павел Петрович та аңа бик сәер итеп карый... аның бу карашын Феничка хәтта аңа аркасы белән торган чагында да хис итә иде. Өзлексез пошынулар нәтижәсендә ул ябыга төште һәм, андый кешеләргә хас булганча, тагын да сөйкемлерәк булып китте.

Беркөнне иртә белән Павел Петрович үзен яхшы хис итеп, кроватьтан диванга күчкән, ә Николай Петрович, аның сәламәтлеге турында белешкәннән соң, ындырга киткән иде. Феничка аңа чынаяк белән чәй китереп, өстәлгә куйды да үзе чыгып китмәкче булды. Павел Петрович аны туктатты.

— Сөз кая болай ашыгасыз, Федосья Николаевна, — диде ул, — эшегез бармыни сезнең?

— Юк... әйе... Чәй ясыйсым бар.

— Дуняша аны сездән башка да булдырыр; авыру кеше янында утырыгыз эзрэк. Минем сезнең белән сөйләшсәм дә бар.

Феничка, сүзсез генә, кресло кырыена утырды.

— Тыңлагыз әле,— диде Павел Петрович мыекларын тарткалап,— минем күптән инде сездән шуны сорыйсым килеп йөри: сез миннән куркасыз кебек күренә?

— Минме?

— Әйе, сез. Сез миңа бервакытта да туры карамыйсыз, әйтерсең лә намусыгыз саф түгел.

Феничка кызарып китте, шулай да Павел Петровичка карады. Павел Петрович аңа ниндидер сәер булып күренде һәм Феничканың экрен генә йөрәгә калтырана башлады.

— Сезнең намусыгыз саф бит? — дип сорады аңардан Павел Петрович.

— Ни сәбәптән саф булмасын ул? — диде Феничка пышылдап кына.

— Беткәнмени сәбәп! Хәер, кем каршында гаепле булуыгыз мөмкин соң сезнең? Минем каршындамы? Анысы булуы мөмкин түгел. Өйдәге башка кешеләр каршында? Анысына да шулай ук урын юк. Минем энем каршында дисәк кенә? Ләкин сез бит аны яратасыз?

— Яратам.

— Бөтен жаныгыз, бөтен йөрәгегез беләнме?

— Николай Петровичны мин бөтен йөрәгем белән яратам.

— Чынлапмы? Карагыз әле миңа, Феничка (бу аның беренче тапкыр шулай аңа «Феничка» дип дөшүе иде)... Беләсезме, ялганлау бик зур гөнаһ!

— Мин ялганламыйм, Павел Петрович. Әгәр дә мин Николай Петровичны яратмыйм икән, ул вакытта миңа яшәүнең дә кирәге юк.

— Һәм сез аны беркем белән дә алыштырмайчасызмы?

— Кемгә алыштырыйм мин аны?

— Беткәнмени кеше! Әйтик энә бездә булып киткән әфәнде.

Феничка урыныннан торды.

— Я холай, Павел Петрович, ни өчен сез мине газаплайсыз? Сезгә нинди начарлык эшләдем соң мин? Ничек итеп шундый сүз әйтәргә мөмкин?..

— Феничка,— диде Павел Петрович кайгылы тавыш белән,— мин бит күрдем...

— Нәрсә күрдөгез?

— Тегендә... беседкада.

Феничка колакларына, чәч төпләренә кадәр кызарып китте.

— Минем ни гаебем бар соң монда?— диде ул бик авырлык белән.

Павел Петрович урыныннан күтәрелде.

— Сез гаепле түгелме? Әз генә дә гаепле түгелме?

— Мин дөнъяда бер Николай Петровичны гына яратам һәм гомер буема яратачакмын!— диде Феничка көтмәгәнчә көчле итеп, шул ук вакытта елыйсы килүдән аның бугазы кысыла барды.— Ә сез күргән эштә үз гаебем юк икәнлеген мин теге дөнъяга баргач әйтермен, мин изге хужам Николай Петрович каршында гаепле дип шикләнәләр икән, минем өчен хәзер үлү артык...

Бу урында аның тавышы йомшарып китте һәм шул ук вакытта ул үзенң кулларыннан Павел Петрович кысып тотканлыкны хис итте... Феничка аңа күтәрелеп карады да шаккатты. Павел Петровичның йөзе тагын да агара төшкән, күзләре ялтырый һәм барыннан да гажәбрәге — аның яңагы буйлап авыр яшь бөртөгә тәгәрәп төшөп бара иде.

— Феничка!— диде ул ниндидер сәер бер пышылдау белән.— Яратыгыз, яратыгыз сез минем энемне! Шундый изге, яхшы кеше ул! Дөнъя йөзөндәге бер кешегә дә алыштырмагыз сез аны, беркемнең дә сүзен тыңламагыз! Шунны уйлагыз сез: берәүне яратып та ул кеше тарафыннан үзгә яратылмаудан да котчырак нәрсә юк! Бервакытта да ташламагыз минем мескен Николаемны!

Чиктән тыш гажәпләнүдән Феничканың куркуы бетеп китте һәм күз яшьләре кипте. Ләкин Павел Петрович чаклы Павел Петрович үзе аның кулын алып, иренә кыскач һәм шулай кыскач хәлдә, үпмичә генә, сирәк-сирәк тирән итеп көрсенә башлагач, нишләргә дә белмәде ул...

«Ходаем!— дип уйлады Феничка.— Нушыннан язамы әллә бу?»

Ә бу минутта Павел Петровичның йөрәгендә һәлак булган бөтен бер тормыш тыпырчына иде.

Баскычтан ашыгып менгән аяк тавышы ишетелде... Павел Петрович Феничканы үзеннән читкә этәрәп, башын мендәргә салды. Ишек ачылып китте — һәм саф, алсу йөзлө, шат чырайлы Николай Петрович килеп керде. Аның күкрәгенә кысылган Митя — атасы шикелле үк саф, алсу йөзлө, өстенә бер кат күлмәк кенә кигән сабий — ялангач тәпиләрен атасы өстендәге авылча тегелгән пальтоның зур тәймәләренә терәп, сикергәли иде.

Феничка кинәт аңа ташланды һәм, улы белән икесен бергә кочып алып, йөзөн Николай Петровичның иңбашына куйды. Николай Петрович бу хәлгә гажәпләнәп калды: чөнки Феничканың оялчан һәм тыйнак булуын, өченче кеше барда беркайчан да болай иркәләнгән торган гадәтә юклыгын яхшы белә иде ул.

— Сиңа ни булды? — диде ул һәм абзасына карап алды да, Митяны анасына бирде. Аннары Павел Петрович янына килеп: — үзеңне начар хис итмисеңме? — дип сорады.

Павел Петрович йөзөн батист яулык белән каплады.

— Юк... болай гына... зарарсыз... Киресенчә, минем хәлем яхшырак хәзер.

— Юкка диванга күчәргә ашыккансың син, — диде Николай Петрович һәм Феничкага борылып, — кая киттең? — дип өстәп куйды, ләкин Феничка чыгып, ишекне ябып өлгөргән иде инде. — Э мин сиңа үземнең баһадирымны күрсәтергә килгән идем, — диде Николай Петрович абзыйсына. — Ул бит үзенең абзыкаен сагынган. Ни өчен алып чыгып китте соң ул аны?.. Шулай да, ни булды сиңа? Әллә монда бер-бер нәрсә булдымы?

— Туган! — диде Павел Петрович тантана белән.

Николай Петрович сискәнәп китте. Ул, ни өчен икәннен үзе дә белмәстән, куркынып калды.

— Туган! — дип кабатлады Павел Петрович. — Бер үтенечемне жиренә житкерергә сүз бир миңа.

— Нинди үтенеч? Әйт.

— Бик әһәмиятле үтенеч ул; минем аңлавымча, сиңең тормышта бәхетле булуың бөтенләе белән шуңа бәйләнгән. Мин менә хәзер сиңа әйтергә җыенган фикерем турында соңгы вакытларда бик күп уйладым... Туган, үтә син үз бурычыңны, намуслы һәм яхшы күңелле кешегә хас булган бурычыңны үтә: сиңең тарафтан, иң яхшы кешеләрнең берсе булган сиңең тарафтан, башкаларга бирелә торган начар үрнәкне, башкаларны да аздыруга хезмәт итә торган эшәке үрнәкне бетер!

— Нәрсә әйтергә телисең син, Павел?

— Өйлән Феничкага... Ул сине сөя; ул — синең улыңның анасы.

Николай Петрович, бер адым артка чигенеп, учын учка сугып куйды.

— Син әйтәсеңме моны, Павел? Мин бит сине һәрвакыт мондый никахларга каршы килешмәс дошман дип санап килдем! Син, шундый кеше, шул сүзне әйтәсең! Ләкин син шуны белмисеңмени, синең тарафтан хаклы рәвештә минем бурычым дип аталган эшне монарчы тормышка ашырмый килүем бары сиңа хөрмәт саклавым аркасында гына булды бит!

— Бу мәсьәләдә син миңа юкка хөрмәт саклагансың,— диде Павел Петрович моңсу елмаеп.— Мин хәзер, Базаров мине аристократизмда гаепләве белән хаклы булган икән, дигән фикергә килә башладым. Юк, сөекле туганым, безгә хәзер кыланып азапланулар һәм югары жәмгыять кешеләре арасындагы әдәпләр турында уйлаулар життә инде: без инде карт һәм басынкы кешеләр, барлык дөнья ваклыкларын ташларга вакыт безгә. Нәкъ менә син әйткәнчә, бурычыбызны үти башлайык, һәм кара син, шуның өстенә без болай эшләүдән бәхет тә табабыз бит әле.

Николай Петрович абыйсын кочарга тотынды.

— Син бөтенләй минем күземне ачтың!— диде ул.— Мин бит синең турыда һәрвакыт, дөньядагы иң яхшы һәм иң акыллы кеше дип, юкка гына әйтеп йөрмәдем; ә хәзер күрәм, син, киң күңелле булган кебек үк, төпле акыл иясе дә икән.

— Акрын, акрын,— дип бүлдерде аны Павел Петрович.— Син тагы үзеңнең, иллегә житеп барган чагында прапорщик шикелле дуэльдә сугышып йөргән төпле акыллы абзыеңның аягындагы ярасын кузгатма... Димәк, мәсьәлә хәл кылынды: Феничка минем... *belle-soeur*¹ ем булачак.

— Кадерле Павелым минем! Ләкин Аркадий ни әйтер?

— Аркадий? Тыныч бул, аның өчен бәйрәм булачак бу! Никах аның принципларына туры килми килүен, аның каравы аңардагы тигезлек сөю тойгысы бик канә-

¹ Килен (французча).

гаты булачак. Һәм чынлап та инде аң dix-neuvième siècle¹ яшәгән кешенең нинди катлаудан чыккан булуына әһәмият биреп тору нигә кирәк?

— Ах, Павел, Павел! Қил, тагын бер тапкыр үбим үзеңне. Курыкма, мин сакланып кына.

Ике туган тагы кочаклаштылар.

— Син ничек уйлайсың,— диде Павел Петрович,— бу ниятеңне Феничкага хәзер үк әйтү кирәкмәсме?

— Нигә ашыгырга?— диде Николай Петрович.— Сезнең арада бу турыда сүз булдымы әллә?

— Безнең арада? Сүз? Quelle idée!²

— Алайса, бик шәп. Иң элек сәламәтләнәп җит, ә бу эш бездән качмас, яхшылап уйларга кирәк, ачыкларга...

— Ләкин син карар кылдың бит инде?

— Әлбәттә, карар кылдым һәм моның өчен сиңа чын күңелемнән рәхмәт. Хәзер мин сиңең үзеңне генә калдырам; сиңа ял итәргә кирәк; һәртөрле тынычсызлык сиңа зарарлы... Ләкин бу турыда тагын бер сөйләшербез әле. Йокла, жаным, алла саулык бирсен үзеңә!

Павел Петрович ялгыз калгач: «ни өчен ул миңа бу кадәр рәхмәт әйтә?— дип уйлады.— Әйтерсең бу эш аның үз иркеңдә булмаган! Ә мин, ул өйләнү белән, кая булса да ераграк, Дрезденга яки Флоренцияга китәрмен һәм үлгәнче шунда яшәрмен».

Павел Петрович маңгаен одеколон белән чылатып, күзләрен йомды. Аның ак мендәр өстенә салынган ябык, матур башы, көчле көн яктысы астында үлгән кеше башысыман күренә иде... Болай да үлгән кеше иде инде ул.

XXV

Никольскоеда, бакча эчендә, биек булып үскән дардар агачы күләгәсендә, кәсләрдән ясалган скамья өстендә Аркадий белән Катя утыра; яннарында Фифи ята, ул үзенең озын гәүдәсен, аучылар телендә «русакларча яту» дип йөртелә торган рәвештә, нәфис итеп бер якка аз гына бөгеп куйган. Аркадий да, Катя да дәмчиләр, Аркадийның кулында яртылаш ачылган китап, ә Катя корзина төбөндә калган ак күмәч валчыкларын скамья тирәсенә кечкенә төркем булып жыелган чыпчыкларга

¹ Унтугызынчы йөздә (французча).

² Бу нинди уй! (французча).

ташлый, чыпчыклар, үзлөрөнә хас куркак кыюлык белән чырылдашып, аның аяклары янында ук сикерешеләр. Талгын жыл, дардар яфракларын хәрәкәтләндереп, караңгы юл өстенә дә, Фифинен сары аркасы өстенә дә төшкән саргылт яктылык тапларын бер алга, бер артка күчерә; Аркадий белән Катя тигез күлгә эчендә калганнар; тик ара-тирә генә Катяның чэчендә якты шәүлә кабынып куйгалый. Алар икесе дә сүзсез; ләкин аларның шулай сүзсез калуларында, шулай янәшә утыруларында ышанычлы якынлык күренеп тора: алар бер-берсе турында уйламышлар, ә бер-берсенә якын булуларына күңелләреннән куанышып утыралар кебек. Йөзләре дә, без аларны соңгы тапкыр күргәндәгегә караганда, үзгәргән: Аркадий хәзер тынычрак күренә, ә Катя кыюлана, жанлана төшкән.

— Сезнеңчә ничек, — дип сүз башлады Аркадий, — *ясень*¹ агачына русча бик дөрес исем биргәннәр: башка бер агач та аның кебек *ясно*² үтәли күренә алмый, шулай түгелме?

Катя югарыга карады һәм: «Әйе» дип куйды, ә Аркадий: «Ә менә бу кыз мине *матур* сөйлесең дип битәрләми» дип уйлап алды.

Катя, күзләре белән Аркадий кулындагы китапка ымлап, сүзгә кереште:

— Гейнены мин көлгән чагында да, елаган чагында да яратмыйм, — диде ул: — уйчанлыкка, моңсулыкка бирелгән чагын яратам мин аның.

— Ә миңа аның көлгән чагы ошый, — дип куйды Аркадий.

— Бу сезнең сатирик юнәлештә уйлаган чагыгыздан калган иске эзләр... («Иске эзләр! — дип уйлады Аркадий. — Әгәр дә моны Базаров ишетсә!») Сабыр итегез, без сезне үзгәрттербез әле.

— Кем мине үзгәрттер? Сезме?

— Кем? — Апа; Порфирий Платоныч — сез инде хәзер аның белән бәхәсләшмисез; тутакый бар тагы — сез аны өченче көн чиркәүгә озатып куйдыгыз.

— Озатып куюны үзе үтенгәч, баш тарту мөмкин тү-

¹ Дардар агачы — русча *ясень*.

² Ачык мәгънәсендә. Биредә «*ясень*» белән «*ясно*» сүзе уйна-тыла. Шул сәбәпле, оригиналның үзенчәлеген саклау өчен, ул сүзләр бу урында, кагыйдәгә каршы килеп булса да, тәржемә ителмичә русча килеш бирелделәр. (Тәржемәче искәртмәсе.)

тел бит! Э Анна Сергеевна дисәгез, хәтерегездәдер, ул үзе күп мәсьәләдә Базаров белән килешә иде.

— Ул чагында апа, сезнең шикелле үк, аның йогынтысына бирелгән иде.

— Минем шикелле! Э хәзер сез мине аның йогынтысыннан инде котылган итеп күрәсезмени?

Катя дәшмәде.

— Беләм,— дип дәвам итте Аркадий,— сез аны бервакытта да ошатмадыгыз.

— Аның турында фикер йөртә алмыйм мин.

— Беләсезме нәрсә, Катерина Сергеевна? Сездән мондый җавапны ишеткән саен ышанмый калам мин... Дөнъядагы бөтен кеше турында да безнең һәркайсыбыз фикер йөртә ала! Бу — сезнең туры җавап бирүдән качуыгыз гына.

— Алайса, әйтим үзегезгә, ул миңа ошамый да түгел, тик мин шуны хис итәм: ул да минем өчен ят кеше, мин дә аның өчен ят... сез дә шулай ук аңа ят.

— Ни өчен алай?

— Ничек дип әйтим... Ул ерткыч, ә без сезнең белән кулга ияләшкән.

— Мин дә кулга ияләшкәнме?

Катя башын иеп куйды.

Аркадий үзенең колак артын кашып алды.

— Карагыз әле, Катерина Сергеевна: бу бит, төптәнрәк уйлаганда, мине җәберләү була.

— Э сез ерткыч булырга теләр идегезмени?

— Ерткыч буласым килми; ләкин көчле, энергияле булырга теләр идем.

— Аны теләп булмый... Менә сезнең дусыгыз аны теләми дә, ә ул аңарда бар.

— Һм! Димәк, сез аны Анна Сергеевнага көчле йогынты ясады дип уйлыйсыз?

— Әйе,— диде Катя һәм тавышын акрынайтып:— ләкин беркем дә минем апага карата озак вакыт өстенлек саклый алмый.

— Ни өчен алай дип уйлыйсыз?

— Ул бик тәкәббер... юк, алай дип әйтергә теләмәгән идем... ул үзенең бәйсезлеген бик кыйммәт саный.

— Кем кыйммәт санамый соң аны?— дип сорады Аркадий, ә күңелендә: «Нигә кирәк соң ул?» дигән уй ялтырап китте аның. Шул ук уй Катяның да күңеленә килде... «Нигә кирәк соң ул?» Дусларча һәм еш очраша

торган яшь кешеләрнең башына һәрвакыт шулай бер-төрлө үк уй килүчән була.

Аркадий елмайды һәм, Катяга аз гына якыная төшеп, болай дип пышылдады:

— Яшермәгез, сез бит аңардан берәз гына куркасыз?

— Кемнән?

— Апагыздан,— диде Аркадий мәгънәле итеп. Катя үз чиратында аңа сорау белән җавап бирде:

— Ә сез?

— Мин дә; игътибар итегез, мин: мин дә, дидем.

— Бу минем өчен гажәп,— диде Катя:— апанын сезгә карата бервакытта да хәзерге шикелле яхшы карашта булганы юк иде, сез беренче тапкыр килгән чактагыга караганда, хәзер күп тапкыр якынрак күрә ул сезне.

— Менә ничек!

— Ә сез үзегез моны сизмәдегезмени? Сезне бу куандырмыймы?

Аркадий уйга калды.

— Нәрсәм белән Анна Сергеевнаның шундый яхшы игътибар күрсәтүенә хаклы була алдым икән соң мин? Анакаегызның хатларын алып килүем белән түгел микән тагы?

— Шунның белән дә, башка сәбәпләр дә бар, аларын әйтмим.

— Ни өчен әйтмисез?

— Әйтмим.

— О! Беләм, сез бик үз сүзле.

— Әйе, үз сүзле.

— Һәм бик күзәтүчән.

Катя Аркадийга кырын карап алды.

— Бу бәлки сезнең ачуыгызны китерәдер? Нәрсә турында уйлыйсыз сез?

— Шул турыда уйлым: сезгә бу күзәтүчәнлек кайдан килде икән, дим; чынлап та бар бит ул сездә. Сез шундый куркучан, кешегә ышанмаучан; бөтен кешедән ятсынасыз...

— Мин бик озак ялгыз яшәдем; теләмәсәң дә уйчанланырсың. Ләкин мин бөтен кешедән дә ятсынаммыни?

Аркадий Катяга рәхмәт белдәргән караш ташлап алды.

— Болар бары да бик әйбәт,— диде ул,— ләкин сезнең хәлдә булган кешеләр арасында, ягъни сезнеке ке-

бек бай тормышка ия булган кешеләр арасында дип әйтәсем килә, мондый сыйфатка хужа булучылар бик сирәк очрый; хакыйкәт, патшаларга барып житә алмаган шикелле, аларга да барып житә алмый.

— Мин бит бай түгел.

Аркадий гажәпләнде һәм ул Катяны тиз генә аңлый да алмады. «Чынлап та, бу бай хужалык аның апасыныкы бит!» дигән уй килде аңа; бу уй күңелсез түгел иде аның өчен.

— Сез ничек матур итеп әйттегез,— дип куйды ул.

— Нигә?

— Әйбәт итеп әйттегез; оялмыйча, кыланмыйча, бик гади итеп әйттегез. Шушы уңайдан әйтәсем килә: минемчә, үзенә ярлылыгын белгән һәм аны ачыктан-ачык әйтә ала торган кешенең тойгысында ниндидер үзенчәлек, үзенә күрә ниндидер горурлык булырга тиеш.

— Апамның рәхимлелеге аркасында миңа ул тойгын татып карарга туры килгәнә юк; мин үз хәлем турында сүз җае туры килгәнә күрә генә әйттем.

— Шулай булсын; ләкин яшермәгез, әле мин әйткән горурлык тойгысының бер кисәге сездә дә бар бит?

— Мәсәлән?

— Мәсәлән сез,— мондый сорау бирүем өчен гафу итегез,— сез бит бай кешегә кияүгә чыкмас идегез?

— Әгәр дә мин аны бик яратсам... Юк, алай булган тәкъдирдә дә чыкмас идем кебек.

— Ә! Менә күрәсезме!— дип кычкырып жибәрде Аркадий һәм берәздән болай дип өстәп куйды:— Ә ни өчен сез бай кешегә чыкмас идегез?

— Чөнки җырда да бит үз тиненә чыкмаган кешеләренең бәхетсезлегенә турында җырлыйлар.

— Сез бәлки хакимлек итәргә телисездер, яки...

— О, юк! Нигә кирәге бар аның? Киресенчә, мин буйсынырга хәзер торам, тик тигезсезлек авыр нәрсә ул. Үзеңне дә хөрмәт иткән хәлдә буйсынуны аңлыйм мин; бәхет булыр иде ул; ләкин баш бөгеп, үзеңне түбәнсетеп яшәү... Юк, булган кадәресе дә житкән.

— Булган кадәресе дә житкән,— диде Аркадий Катяның сүзен кабатлап.— Әйе, әйе, сез Анна Сергеевна белән юкка гына бертуган түгел шул; сез аның кебек үк бәйсез холыклы; ләкин сез сер саклаучанрак. Мин беләм, сез үз тойгыгызны, ул никадәр көчле һәм изге булса да, һичбер хәлдә дә үзегез башлап әйтмәячәк сез...

— Башкача ничек мөмкин булсын соң?— дип сорады Катя.

— Сез икегез дә бер дәрәжәдә акыллы; шулай ук холкыгыз белән дә сез, аңардан өстен тормасагыз, ким түгел...

— Зинһар мине апам белән чагыштырмагыз,— дип бүлдерде аны Катя ашыгып:— Минем өчен артык дәрәжәдә файдасыз чагыштыру бу. Апамның матур да, акыл иясе дә булуын оныткансыз, диярсең; бигрәк тә сезгә, Аркадий Николаевич, житмәсә, шундый житди чырай белән әле, андый сүzlәр сөйләп тору кирәкмәс иде.

— Ни дигән сүз инде бу: бигрәк тә сезгә, диюегез? Һәм нәрсәдән чыгып сез мине шаярта дип уйлыйсыз?

— Әлбәттә, шаяртасыз.

— Шулай дип уйлыйсызмы? Әгәр дә минем сөйләгән сүzlәрем хакыйкәт булса? Аларның чын икәнлегенә ышанган булсам? Әгәр дә мин, әйтергә теләгән сүzlәремне житәрлек көч белән әйтеп бирә алмадым әле, дип тапсам?

— Мин сезне аңламыйм.

— Чынлапмы? Алайса, күрәм: мин сезнең күзәтүчәнлегегез турында артык арттырып жибәргәнмен икән.

— Ничек?

Аркадий, бернинди дә җавап бирмичә, читкә борылды, ә Катя корзина төбеннән тагын берничә валчык табып, чыпчыкларга ташларга тотынды; ләкин ул кулын артыграк селтәп жибәрде һәм чыпчыклар, үзләренә ташланган валчыкларны чүпли алмыйча, куркышып, очып киттеләр.

— Катерина Сергеевна!— диде Аркадий кинәт сүз башлап.— Сезнең өчен бәлки моның әһәмияте булмас, ләкин белегез, мин сезне апагызга гына түгел, дөньядагы бер кешегә дә алыштырмас идем.

Ул урыныннан торды да, авызыннан ычкынып киткән бу сүzlәрдән курыккан шикелле, ашыгып китеп барды.

Ә Катя корзинасы белән бергә ике кулын тезләренә төшерде дә, башын бер якка салган хәлдә, бик озак вакыт Аркадий киткән якка карап торды. Аның яңакларына акрынлап кына алсулык чыга бара, ләкин ирен-нәре елмаймый, кара күзләре дә аптырау һәм хәзергә нәрсә икәне ачык булмаган ниндидер ят тойгы чагылдыралар иде.

Янында гына Анна Сергеевна тавышы ишетелде:

— Син ялгызмыни?— диде ул.— Бакчага Аркадий белән чыккан идең бугай бит.

Катя ашыкмыйча гына күзләрен апасына борды (Анна Сергеевна гадәттәге нәфис киёмнәрдән генә дә түгел, хәтта сирәк очрый торган дәрәжәдә купшы киенгән хәлдә, юл өстенә басып, ачылган зонтик очы белән Фифиненң колагын кашып тора иде) һәм ашыкмыйча гына жавап бирде:

— Мин ялгыз.

— Күрәм,— диде апасы көлеп.— Димәк, ул үз бүлмәсенә киткән?

— Әйе.

— Сез бергә укып утырдыгызмы?

— Әйе.

Анна Сергеевна Катяның иягеннән тотып, йөзен күтәрә төште.

— Талашмагансыздыр бит?

— Юк,— диде Катя һәм акрын гына апасының кулын читкә этәрде.

— Нинди тантаналы жавап бирәсең син! Мин аны биредән табармын да үзем белән йөрергә тәкъдим итәрмен дип уйлаган идем. Ул үзе моны миннән һәрвакыт үтенә. Сиңа шәһәрдән ботинка алып кайттылар, бар, киеп кара әле: теге ботинкаларыңның искергәнлеген мин кичә үк күргән идем. Син үзең гомумән бу мәсьәлә белән аз шөгыйльләнәсең, ә үзеңнең аякларың нинди гүзәл! Кулларың да әйбәт сиңең... тик берәз дәүрәкләр, шуңа күрә аякларың белән алдырырга кирәк. Хәер, син кокетка түгел.

Анна Сергеевна, матур күлмәген жиңелчә генә шаулатып, юл буенча ары китеп барды; шулай ук Катя да, скамьядан торып, Гейне китабын алды да китеп барды, тик яңа ботинканы киеп карар өчен китмәде ул.

Террасаның кояшта кызган таш баскычларына жиңел басып, акрын гына менә-менә: «Гүзәл аяклар,— дип уйлады Катя,— гүзәл аяклар, дидегез сез... Димәк, шул аякларга егылып ул».

Ләкин аңа шунда ук оят булып китте һәм ул житез йөгереп, өскә күтәрелде.

Аркадий коридор буйлап үз бүлмәсенә кайтып бара иде; өлкән хезмәтче аны куып житеп, бүлмәдә Базаров әфәнде көтеп утыруы турында белдерде.

— Евгений!— дип мыгырдады Аркадий куркынуга якын тавыш белән.— Күптән килдеме ул?

— Әле яңа гына килеп төште һәм үзе турында Анна Сергеевнага әйтмәскә, ә туры сезнең бүлмәгезгә кертергә кушты.

«Өйдә берәр бәхетсезлек бар микән әллә?» дип уйлады Аркадий һәм, баскычтан ашыгыч кына күтәрелеп, бүлмә ишеген тартып ачып жиберде. Тәжрибәлерәк күзле кеше булса, ихтимал, көтелмәгән кунакның, йөзе әүвәлгечә көч аңкытып тора торган булса да, гәүдәсенең ябыгып калган булуына карап, аңарда эчке тынычсызлык билгеләре барлыгын күрә алган булыр иде, ләкин Аркадий Базаровның кыяфәтен күрү белән тынычланды. Ул, башына картузын киеп, тузан баскан шинелен иннәренә салган хәлдә, тәрәзә төбөндә утыра иде; хәтта Аркадий шатланып кычкыра-кычкыра аның муенына ташланганда да ул урыныннан кузгалмады.

— Бөтенләй көтмәгәндә, ә! Нинди язмыш белән?— дип кабатлады Аркадий бүлмә буенча ары-бире чабып; үзе дә шатланам дип фараз итүче һәм шатланганын күрсәтергә дә теләүче кешесыман кылана иде ул.— Анда, безнең өйдә бары да әйбәт, бары да исән-саудыр бит — шулаймы?

— Өегездә бары да әйбәт, ләкин барысы да сау түгел,— диде Базаров.— Ә син күп такылдама, миңа квас китерергә куш та утыр һәм тыңла, мин сиңа хәзер ни булганын кыска гына итеп, ләкин шактый көчле сүзләр белән әйтеп бирермен дип беләм.

Аркадий тынып калды, ә Базаров аңа үзенең Павел Петрович белән булган дуэле турында сөйләп бирде. Аркадий моңа бик нык гажәпләнде һәм хәтта кайгыга да төште, ләкин бу хәлен сиздерүне кирәк тапмады; тик ул абзасының ярасы чынлап та куркыныч түгелме икәнлегенә турында гына сорады һәм Базаровтан ул яраның бик кызыклы булуы, тик аның кызыклылыгы медицина күзлегеннән караганда түгел икәнлегенә турында җавап алгач, көчәнеп елмаеп куйды, ә күңеленнән куркыныч та булды аңа, ничектер оят та тоелды. Базаров аның бу халәтен аңлады шикелле.

— Әйе, туганкай,— дип куйды ул,— феодаллар белән бергә яшәү менә нишләтә икән ул; үзең дә феодаллар рәтенә керәсең һәм рыцарьлар турнирында да җатнашасың икән...— Базаров, сүзен йомгаклап, болай

диде:— Шулай итеп, мин «атайларга» таба юнәлдәм һәм юл уңаенда менә бирегә сугылдым. Әгәр дә мин, файдасыз ялганны юләрлек дип санамасам, бирегә энә шул хәлләр турында әйтеп чыгу өчен генә кердем, дияр идем. Ләкин, юк, шайтан белсен нәрсә өчен кәргәнмендер мин бирегә. Беләсеңме, кеше өчен кайчакта үз-үзен түбә чәченнән тотып, торманы түтәлдән йолкып чыгарган шикелле, үз-үзен йолкып алу файда китерә; бу көннәрдә мин үземне шулай йолкып алдым... Ләкин, үземнең нәрсәдән аерылганлыгымны, мин утырган түтәлнен нинди икәнлеген тагын бер кат күрәсем килде.

— Бу сүзләр миңа кагылмыйдыр, дип ышанам,— диде Аркадий аңа каршы төшөп,— миннән аерылырга уйламыйсыңдыр, дип ышанам.

Базаров Аркадийга, аны үтә күрергә теләгәндәй итеп, төбәлеп карады.

— Әйтерсең, шулай булуы сине кайгыга төшерә инде? Миңа калса, син миннән инде аерылгансың. Син шундый саф, шундый пакь булып киткәнсең... Анна Сергеевна белән эшләрең бик шәп бара булса кирәк.

— Анна Сергеевна белән нинди эшләрем булсын минем?

— Син соң шәһәрдән бирегә аның өчен килмәдеңмени, асыл кош? Шуны да әйт әле, теге якшәмбе мәктәпләре ничек оеша анда? Син Анна Сергеевнага гашыйк түгелмени? Әллә инде сиңа тыйнаклык күрсәтер чак життеме?

— Евгений, син беләсең, мин синең белән һәрвакыт ачыктан-ачык сөйләшәм; чын күңелдән әйтәм менә, ант итәм, син чынлап та ялгышасың.

— Һм! Яңа сүз,— дип куйды Базаров тавышын акрынайтып.— Ләкин сиңа кызарга урын юк, минем өчен барыбер бит. Романтик кеше булса: «сизәм, безнең юллар аерыла башлады» дияр иде, ә мин гади итеп әйтәм: без бер-беребездән туеп беткәнбез.

— Евгений...

— Җан кисәгем, берни түгел бу; нәрсә генә туйдырмый бу дөньяда! Ә хәзер, безгә саубуллашырга вакыт түгел микән, дим? Бирегә килгәннән бирле мин үземне бик эшәке хис итәм, нәкъ менә Гогольнең Калуга губернаторшасына язган хатларын укыган кеше шикелле. Атларны да тугарырга кушмадым мин.

— Ташла зинһар, мөмкин түгел бу!

— Ә ни өчен?

— Үзем турында әйтеп тормыйм инде; ләкин бу Анна Сергеевна каршында соң дәрәжәдә тупаслык күрсәтү булачак. Аның һичшиксез сине күрәсекилер.

— Юк, син бу турыда ялгышасың.

— Ә мин, киресенчә, үземне хаклы дип ышанам,— дип каршы төште Аркадий.— Нигә болай кыланган буласың инде син? Дөрөсен әйтештән китсә, син үзен дә бирегә аны күрер өчен килмәдеңмени?

— Бусы, бәлки, дөрестер дә, ләкин шулай да син ялгышасың.

Ләкин Аркадий хаклы иде. Анна Сергеевна Базаров белән күрешергә теләде һәм аны өлкән хезмәтчесе аркылы үз янына чакыртты. Базаров, аның янына керүдән элек, киёмнәрен алыштырды: аның яңа киёмнәре, алыр өчен уңайлы итеп, чемоданның өстенә генә салып куелган булып чыкты.

Одинцова аны теге, Базаров аңа көтмәгәндә мәхәббәт игълан иткән бүлмәдә түгел, ә кунак бүлмәсендә кабул итте. Ул аңа ягымлылык күрсәтеп, үзенң бармак очларын сузды, ләкин йөзәндә ихтыярсыз киеренкелек чагыла иде аның.

— Анна Сергеевна,— диде Базаров ашыгып,— иң элек мин сезне тынычландырырга тиешмен. Сезнең алдыгызда үзенң юләрлегеннән күптән айныган һәм аны инде башкалар да оныткандыр дип ышанучы бәндә басып тора. Мин озакка китәм, ләкин, килешегез: мин үзем болай йомшак заттан булмасам да, сез мине жирәнәп искә аласыз, дигән уй белән китү минем өчен күңелле булмас иде.

Анна Сергеевна, яңа гына биек тау түбәсенә менеп житкән кеше шикелле, тирән көрсенеп куйды да елмайды, аның йөзә жанланып китте. Ул Базаровка икенче тапкыр кулын сузды һәм аның кул кысуына каршы кул кысу белән җавап бирде.

— Үткәнне искә төшергән кешенең күзә чыксын диләр,— диде ул,— яшерми генә әйткәндә, ул вакытта мин үзем дә — кокеткалыгым белән булмаса, ниндидер башка нәрсә белән булгандыр — гөнаһ эшләмәдем түгел, шулай булгач ни... кыскасы: әүвәлгечә дуслар булайк. Төш кенә иде бит ул, шулай түгелме? Ә күргән төшләрне кем хәтерләп тора?

— Кем хәтерләсен аларны? Өстәвенә мәхәббәт дигән нәрсә... Ясалма тойгы бит ул.

— Чынлапмы? Моны ишетү миңа бик күңелле.

Шулай диде Анна Сергеевна, шулай диде Базаров, алар икесе дә чын дәрәслеккә әйтәбез дип уйладылар. Ләкин аларның сүзләрендә дәрәслек, тулы мәгънәсендә дәрәслек бар идеме? Монысын алар үзләре дә белмәде, ә бу юлларны язучы исә — бигрәк тә белә алмый. Ләкин алар бер-берсенә һичшиксез ышангансыман сөйләшеп киттеләр.

Сүз арасында Анна Сергеевна Базаровтан аның Қирсановларда ниләр эшләгәнлегенә турында сорады. Базаров аңа үзенең Павел Петрович белән булган дуэлене турында сөйли язып калды, ләкин, Анна Сергеевна моны кызыктыру өчен сөйләнгән сүз итеп аңламагач дип уйлап, тыелды һәм, бөтен вакытымны эшләп уздырдым, дип кенә җавап бирде.

— Ә мин,— диде Анна Сергеевна,— хода белсен нидәндер, башта бик күңелсезләнеп йөрдем, хәтта, уйлап кына карагыз сез, чит илгә чыгып китәргә дә җыенган идем!.. Аннары үтеп китте бу; сезнең дусыгыз Аркадий Николаевич килеп чыкты да, мин тагын үз эземә төштем, үземнең төп ролевә кердем.

— Ул нинди роль, белергә рәхсәт итегез?

— Апа кеше роле, тәрбияче дияргә, ана дияргә була, теләсәгез ничек дип атагыз. Сүз уңаенда әйтим әле, беләсезме, мин элек сезнең Аркадий Николаевичны якын дус итүегезне яхшы аңламаганмын икән; мин аны шактый әһәмиятсез кеше дип таба идем. Ләкин хәзер мин аны яхшырак белдем һәм аның акыллы икәнлегенә ышандым... Иң әһәмиятлесе, ул яш, яш ул... сезнең белән мин түгел, Евгений Васильич.

— Сезнең алда һаман да шулай каушыймы әле ул?— дип сорады Базаров.

— Ә соң...— Анна Сергеевна әйтә башлаган сүзен әйтеп бетермичә, берәз уйланып торды да, болай дип өстәде: — Хәзер ул миңа ышана төшә, минем белән сөйләшә. Элек миннән кача торган иде. Хәер, мин үзем дә аның янында булырга омтылып тормый идем. Алар Катя белән бик якын дус.

Базаровның ачуы килеп китте. «Хатын-кызның хәйләләмәве мөмкин түгел!» дип уйлады ул.

Аннары, салкын гына көлеп әйтте:

— Сездән кача торган иде, дисез, ләкин аның сезгә гашыйк булганлыгы сезнең өчен сер булып калмагандыр дип беләм?

— Ничек? Ул дамы? — дип ычкындырды Анна Сергеевна.

— Ул да, — дип кабатлады Базаров түбәнчелек белән баш иеп. — Чынлап та сез моны үзегез белми идегез-мени? Мин сезгә яңалык әйттеммени?

Анна Сергеевна түбән карады.

— Сез ялгышасыз, Евгений Васильич.

— Алай дип уйламыйм. Ихтимал, бу турыда әйтүем, искә алып торуым кирәк булмагандыр, — диде Базаров һәм күңеленнән генә: «Ә син икенче хәйләкәрләнмә» дип куйды.

— Нигә искә алмаска ди? Ләкин, минемчә, сез бу мәсьәләдә дә башыгызга килеп киткән очраклы фикергә артык зур әһәмият бирәсез булса кирәк. Миңа сез һәр-нәрсәне арттырырга яратучан кеше булып күренә башладыгыз.

— Бу турыда сөйләшмик, Анна Сергеевна, сөйләшмәү яхшырак булыр.

— Ни өчен? — дип каршы төште аңа Анна Сергеевна. Ә үзе сүзне икенчегә борды. Шулай да, бары да онытылды инде дисә дә, Базаров янында уңайсыз иде аңа. Аның белән иң гади сүзләр сөйләшкән, хәтта шаярган хәлдә дә, жиңелчә генә курку хис итә иде ул. Дингездә, пароходта йөргәндә шулай була кеше: нәкъ коры жирдәге шикелле гамьсез сөйләшә ул, көлешә; ләкин бик аз гына тукталу яки бик аз гына гадәттән тышрак берәр хәл килеп чыктымы — хәзер һәркемнең йөзенә курку билгесе — өзлексез хәвеф-хәтәр астында булуны тоюга бәйләнгән куркыну билгесе чыга.

Анна Сергеевна белән Базаров арасындагы сөйләшү озакка тартылмады. Анна Сергеевна уйлана, таркау җаваплар бирә башлады һәм ниһаять Базаровны залга чакырды; анда княжна белән Катя бар иде. «Ә Аркадий Николаевич кайда соң?» дип сорады хужа ханым һәм, аның күренмәвенә инде бер сәгатьтән артык вакыт узганлыкны белгәч, аны чакыртырга жибәрде. Аны тиз генә таба алмадылар: ул бакчаның иң караңгы почмагына кереп утырып, куллары белән иягенә таянган хәлдә, уйга чумган иде. Тирән һәм әһәмиятле уйларга чумган иде ул, ләкин кайгылы уйлар түгел иде алар. Аркадий

Анна Сергеевнаның Базаров белән утырганлыгын белә, ләкин элеккечә көнләшү хис итми иде; киресенчә, акрын гына йөзе яктыра бара иде аның; нәрсәгәдер гажәпләнгән дә, шатланган да һәм карар да кылгансыман күренә иде ул.

XXVI

Мәрхүм Одинцов яңалыкларны яратмаган, ләкин «кайбер яхшы нәрсәләрдән тәм табу уенына» юл куя торган булган ул һәм шуның нәтижәсендә үзенң бакчасында, теплица белән буа арасындагы урында, греклардагыча портика¹ ошатып, рус кирпичләреннән бернәрсә салдырган. Бу портик яки галереяның тоташ эшләнгән арткы стенасына статуялар кую өчен биш уем ясалган. Одинцов ул статуяларны чит илдән алдырырга жыенган һәм алар, Аулаклыкны, Сүзсезлекне, Уйчанлыкны, Моңсулыкны, Оялчанлыкны һәм Хиссиятне гәүдәләндерергә тиеш булганнар. Аларның берсе, бармагын иреннәренә куйдыртып эшләнгән Сүзсезлек алласы статуясы, алып кайтылып, үз урынына куелган да булган; ләкин шул ук көнне крепостной малайлар аның борынын бәрәп сындырганнар һәм, күршәдәге штукатур аңа «әүвәлгесенә караганда ике өлеш яхшырак» итеп борын ясап куярга алынган булса да, Одинцов аны урыныннан алдырган; шуннан соң ул статуя, юк-барга ышанучы хатыннар күңеленә шом салып, озак еллар буенча ашлык сугу сараенда торган. Портикның алгы ягын инде күптән куаклар басып киткән: тоташ яшеллекләр аркылы фәкәт таш баганаларның өске өлешләре генә күренә торган булып калган. Портикның эчендә исә, хәтта көн уртасында да, салкынча була. Анна Сергеевна, бер тапкыр туз башлы елан күргәннән соң, бу урынга килеп йөрергә яратмый торган булды; ләкин Катя стенадагы уемнарының берсе төбенә ясалган зур таш скамьяга утырып тору өчен бирегә еш килә иде. Салкынча һава һәм күлгә белән чолганган хәлдә, я укый иде ул, я берәр нәрсә эшли яки тулы тынлыкны тою рәхәтенә тала иде; ихтимал һәркемгә таныш тойгыдыр бу; ул тойгының ләззәте шунда: андый чакларда кеше, аңлар-аңламас хәлдә, әйләнә-тирәдә һәм үз эчендә өзлексез тирбәлеп торган кин тормыш дулкыннарын тавыш-тынсыз гына күзәтеп тора.

¹ *Портик* — таш баганалар өстенә түбә ябылган корылма.

Базаров килгәннең икенче көнендә Катя шунда, үзенң яраткан скамьясында утыра һәм аның янында тагын Аркадий бар иде. Катяны бирегә ул чакырган иде.

Иртәнге ашка бер сәгать чамасы вакыт бар иде әле; чыклы иртә инде эссе көнгә авышкан. Аркадийның йөзендә һаман кичәгә чырае үзгәрмәгән, ә Катя уйчан төскә кергән. Аны апасы, чәйдән соң үз кабинетына чакырып алып, башта бераз иркәләгәннән соң (аның бу гадәте Катяны һәрвакыт бераз куркуга төшерә торган иде), аңа Аркадий белән мөгамәләдә саграк булырга, бигрәк тә аның белән аулакта калып утырулардан сакланарга киңәш биргән иде; аларның болай аулакта очрашуларын тутасы да, өй эчендәгә бүтәннәр дә күргәнлеген әйтте ул аңа. Моның өстенә тагы кичә кичтән Анна Сергеевнаның кәефе дә начар булды; шулай ук Катя үзәдә, үз гаебен үзә таныган кебек, уңайсызлану хис итә иде. Аркадийның «портика» килергә үтенүен кабул итү белән бергә, ул үз-үзенә, бусы инде соңгы тапкыр, дип әйтеп куйды.

Аркадий ниндидер оялчан кыюлык белән сүз башлады:

— Катерина Сергеевна,— диде ул,— сезнең белән бер өйдә тору бәхетенә ирешкәннән бирле мин сезнең белән бик күп нәрсәләр турында сөйләштем, шулай да, минем өчен бик әһәмиятле булган бер... мәсьәлә бар әле, аңа әле минем кагылганым юк.— Ул, Катяның үзенә төбәлгән сораулы карашын күрергә дә, күрмәскә дә тырышып, болай дип өстәде: — сез кичә миңа биредә минем үзгәрүем турында әйттегез. Чынлап та, мин бик күп яктан үзгәрдем, һәм моны башкаларга караганда яхшырак белүче кеше — сез, әйе, сез — минем болай үзгәрүемә нигездә сәбәпче булучы кеше, моның өчен мин сезгә бурычлы.

— Мин?.. Миңа?..— диде Катя.

— Мин инде хәзер, бирегә килгәндәгә кебек, тәкәббер малай түгел,— дип дәвам итте Аркадий:— юкка гына егерме өч яшь тутырган егет түгел мин хәзер; минем элеккечә һаман да файдалы кеше буласым килә, бөтен көчемне хакыйкәткә багышларга теләм; ләкин мин инде хәзер үземнең идеалларымны элек эзләгән урыннардан эзләмим; алар миңа хәзер... шактый якынрак күренәләр. Моңарчы мин үземне аңламаганмын, мин үз алдыма көчем җитмәслек бурычлар куйганмын... Күптән түгел

бер тойгы тээсирендә күзләрем ачылды минем... Мин бөтенләй үк ачык әйтмим шикелле, ләкин, сез мине аңларсыз, дип ышанам...

Катя бернинди дә җавап бирмәде, ләкин Аркадийга каравыннан туктады.

— Минемчә,— дип сүз башлады Аркадий тагын; аның тавышы хәзер тагын да тынычсызрак, калтырабрак чыга иде, ул сүз башлауга аның өстендә асылып торган каен яфраклары арасыннан кызылтүш сайрап җибәрде.— Минемчә, һәрбер саф күңелле кешенең бурычы... шундый кеше белән... кайсыдыр ки... кыскасы, һәрбер саф күңелле кеше үзе якын күргән кешеләр белән ачыктан-ачык сөйләшергә тиеш, шуңа күрә, мин... минем ниятем...

Бу урында Аркадийның оста теллелеге югалды; ул буталды, уңайсызланды һәм беразга сүздән тукталып торырга мәҗбүр булды. Катя аңа һаман да күтәрелеп карамады. Аркадийның ни әйтергә теләвен аңламый да, нәрсәдер көтә дәсыман күренә иде ул.

Аркадий көчен җыеп, яңадан сөйли башлады:

— Сезне гажәпкә калдырачагымны алдан күреп торам,— диде ул,— чөнки минем бу тойгым беркадәр... игътибар итегез... беркадәр сезгә кагыла.— Аркадий сазга килеп кергән кеше хәлендә калды, үзенең атлаган саен төпкәрәк бата баруын сизгән, тик шулай да тизрәк ерып чыгуны өмет итеп, алга барырга ашыккансыман, сөйләвендә дәвам итте: — Хәтеремдә,— диде,— кичә сез мине җитәрлек җитди булмауда гаепләдегез; мондый гаепләү күп вакытта яшъ кешегә карата юнәлдерелә... әйтелә, хәтта, ул кеше инде андый гаепләүне ишетүгә хаклы булудан тукталган булса да; һәм, әгәр дә миндә үз-үземә ышану көчлерәк булса иде... (Аркадий өметсезләнеп: «үзең дә булыш инде ичмасам, үзең дә булыш!» дип уйлап алды, ләкин Катя һаман да аңа күтәрелеп карамый иде.) Әгәр дә мин ышансам икән...

Нәкъ шул минутта якында гына аермачык булып, Анна Сергеевнаның:

— Әгәр дә мин сез әйткәннәрнең дөрөслегенә ышаналсам,— дигән сүзе ишетелде.

Аркадий кинәт тынып калды, ә Катя агарынып китте. Портникны каплап үскән куакларның янында гына юл бар иде. Шул юлдан Анна Сергеевна белән Базаров үтеп бара икән. Аркадий белән Катяга алар үзләре күрен-

мәде, ләкин һәр сүзләре, һәр кыштырдаулары һәм һәр сулышлары аермачык булып ишетелә иде. Алар берничә адымнан соң, юри туктаган шикелле, нәкъ портик турысында тукталып калдылар.

— Менә күрәсезме,— дип дәвам итте Анна Сергеевна,— без сезнең белән ялгышканбыз; безнең инде икебезнең дә беренче яшьлегез без үткән, бигрәк тә минем; икебез дә шактый яшәгәнбез, арганбыз; тәкәллефләнеп торабыз юк — без икебез дә акыл иясе: башта без бер-беребез белән кызыксындык, кызыксыну тойгыларыбыз уялды... ә аннары...

— Ә аннары минем кызыгым бетте,— дип куйды Базаров.

— Сөз беләсез, безнең ара бозылуның сәбәбе ул булмады. Ләкин, ни генә булмасын, без бер-беребезгә мохтаж кешеләр түгел, иң әһәмиятлесе менә шул; безнең һәр икебездә... ничек дип әйтим... бертөслелек бик күп. Без моны башта ук аңламаганбыз. Ә Аркадий, киресенчә...

— Ә сөз аңа мохтажмы? — дип сорады Базаров.

— Житәр инде, Евгений Васильич. Ул мине ярата дисез сөз. Минем үземә дә һаман, аңа ошыймдырсыман тоела иде. Беләм, мин аңа апа булырга яраклы кеше, шулай да, сөздән яшерәсем килми, хәзер мин аның турында күбрәк уйлый башладым. Бу яшь, саф тойгыда ниндидер гүзәллек бар...

— Мондый урында күңел тартып дигән сөз кулланылар,— дип бүлдерде аны Базаров; аның тыныч, ләкин тонык булып чыккан тавышында зәһәрлек кайнавы яңгырый иде.— Аркадий кичә миннән сер саклап азапланды, сезнең турыда да, сөзлегез турында да берни дә әйтмәде... Бик әһәмиятле билге бу.

— Катя янында ул үзен нәкъ аның бертуган абыйсы кебек тотта,— диде Анна Сергеевна: — аның шундый булуы миңа ошый да, хәер, бәлки миңа алар арасындагы мондый якынлыкка юл куярга да ярамый торгандыр.

— Моңы сезнең... апалык хисегез әйтәме? — диде Базаров сузып кына.

— Билгеле... Тик, без нишләп торабыз соң биредә? Киттек. Нинди сәер сүзләр сөйләшәбез без сезнең белән, шулай түгелме? Сезнең белән шулай сөйләшербез дип уйлаган идеммени мин? Сөз беләсез, мин сөздән куркам... шул ук вакытта сөзгә ышанам да, чөнки сөз, асылда, бик яхшы күңелле кеше.

— Беренчедән, мин бөтенләй яхшы күңелле кеше түгел; ә икенчедән, сезнең өчен мин хәзер бөтенләй әһәмиятсез кеше булып калдым, ә үзегез мине, яхшы күңелле кеше, дисез... Бу бит үлгән кеше өстенә чәчәкләр букеты кую белән бер.

Анна Сергеевна:

— Евгений Васильич, ул безнең ихтыярыбызда түгел...— дип нидер әйтә башлаган иде дә, кинәт җил чыгып, яфракларны шаулатты һәм аның сүзләрен читкә алып китте.

Бераздан соң Базаровның: «сез бит ирекле кеше» дигән сүзе ишетелеп калды. Аннары аларның бер сүзләре дә аңлашылмады; аяк тавышлары ерагайды... тып-тын булып калды.

Аркадий Катяга борылды. Катя шул ук хәлендә утыра, тик аның башы гына тагын да иелә төшкән иде.

— Катерина Сергеевна,— диде Аркадий калтыранган тавыш белән,— мин сезне мәңге бетмәс сөю белән сөям һәм сездән башка беркемне дә сөймим. Моңы сезгә күптән әйтәсем килеп йөрде минем, бу турыда сезнең фикерегезне беләсем, сезнең ризалыгыгызны сорыйсым килде, чөнки мин бай да түгел, бөтен нәрсәмне корбан итәргә дә хәзер икәнлегемне хис итәм... Сез җавап бирмисез? Сез миңа ышанмыйсыз? Сез мине уйламыйча әйтә дип беләсезме? Ләкин бу соңгы көннәрне исегезгә төшереgez! Минем өчен барлык бүтән нәрсәләрнең,— аңлагыз мине,— барлык бүтән нәрсәләрнең инде эзсез юкка чыккан булуына күптән ышанмадыгызмыни сез? Карагыз миңа, әйтеgez тик бер генә сүз... Сөям... сөям мин сезне... ышаныгыз инде миңа!

Катя Аркадийга җитди һәм ачык караш ташлады һәм, озак кына уйланып торганның соң, аз гына көлемсерәп:

— Әйе,— диде.

Аркадий скамьядан сикереп торды.

— Әйе! Катерина Сергеевна! Сез: әйе, дидегез! Нәрсә аңлата бу сүз? Минем сезне сөюемне, сезнең моңа ышануыгызны аңлатамы... Әллә... әллә... юк, әйтеп бетергә батырчылык итә алмыйм мин...

— Әйе,— дип кабатлады Катя, һәм бу юлы Аркадий аны аңлады. Ул Катяның зур, матур кулларын тотып алып, шатлыгыннан тыны кысыла-кысыла, күкрәгенә кысты. Ул көч-хәл белән аягында басып тора һәм бары:

«Катя, Катя...» дип кенә кабатлый иде, ә Катя, ничектер үз күз яшеннән үзе акрын гына көлә-көлә, гөнаһсыз елап жибәрде. Жанашының күзләрендә энә шундый яш бөртекләрен күргәнә булмаган кеше, ул — жир йөзөндә адәмнен, рәхмәт укудан һәм оятыннан тынсыз калган хәлендә, ни дәрәжәдә бәхетле була алуын әле татымаган кеше.

Икенче көнне иртән иртә үк Анна Сергеевна Базаровны үз кабинетына чакырып алды һәм, көчләнеп көлөп, аңа урталай бөкләнгән хат сузды. Бу Аркадий хаты булып, ул анда Анна Сергеевнадан сөңелесенен кулын сораган иде.

Базаров аны тиз генә күз йөртеп укып чыкты һәм аңа, кинәт күкрәгенә килеп тулган явыз шатлыкны тышка чыгармас өчен, үз-үзен көчлөп тыеп калырга туры килде.

— Менә ничек, — диде ул, — ә сез, кичә генә бугай бит әле, Аркадий Катерина Сергеевнаны бертуган абыйсы кебек кенә ярата, дип уйлый идегез. Хәзер ничек итәргә ниятлисез инде?

— Сез миңа нинди киңәш бирәсез? — дип сорады Анна Сергеевна көлүендә дәвам итеп.

Базаров, үзе өчен бер дә күңелле булмаса да — Анна Сергеевнаның көләсе килмәгән шикелле, аның да бер дә көләсе килмәсә дә — көлгән булып җавап бирде:

— Минемчә, — диде ул, — яшьләргә фатиха бирергә кирәк. Егет һәр яктан килгән; Қирсановның байлыгы ярыйсы, ул атасының бердәнбер улы, атасы да бик әйбәт кеше, каршы сүз әйтмәс.

Одинцова бүлмә буенча йөрештереп алды. Йөзө бер агарды аның, бер кызарды.

— Шулай дип уйлыйсызмы? — диде ул. — Ярый шул. Мин бернинди тоткарлык күрмим... Катя өчен шатланам мин... Аркадий Николаевич өчен дә шулай ук. Билгеле, мин аның атасының җавабын көтәчәкмен. Атасы янына үзен жибәрәм мин аның. Менә, күрдегезме, димәк мин, кичә, без инде икебез дә картайган кеше, диюем белән хаклы булганмын... Шунисына гажәпләнәм: ничек мин моны бер дә сизмәгәнмен?

Анна Сергеевна тагын көлөп жибәрде һәм шунда ук читкә борылды.

— Хәзерге яшьләр бик хәйләкәр булып киттеләр, — дип куйды Базаров һәм ул да шулай ук көлдә. Аз гына

вакыт дәшми торганнан соң, тагын сүзгә килеп, — хушыгыз, — диде. — Бу эшне иң яхшы рәвештә төгәлләвегезне телим; ә мин ерактан гына шатланып торырмын.

Одинцова тиз генә аңа борылды.

— Сез китәсезмени? — диде ул. — Ни өчен сезгә хәзер биредә калмаска? Калыгыз... сезнең белән сөйләшү күңелле... нәкъ упкын кырында йөргән кебек. Упкын шулай, башта каушата, ә аннары кыюлык бирә. Калыгыз.

— Тәкъдимегез өчен һәм минем сөйләү талантыма карата шундый мактаулы бәя бирүегез өчен, рәхмәт, Анна Сергеевна. Ләкин мин, үзем өчен ят булган дөнъяда болай да бик озак уралдым, дип табам. Оча торган балык берникадәр вакыт һавада тора ала, ләкин тиз арада ул барыбер суга чумарга тиеш; миңа да үз дөнъяма чумарга рөхсәт итегез.

Одинцова Базаровка карап алды. Базаровның йөзе хәсрәтле елмаю белән тартыша иде. «Мине сөя иде бит бу кеше» дип уйлады Одинцова — кызганыч тоелды аңа Базаров, ул аңа якын итеп кулын сузды.

Шулай ук Базаров та аны аңлады.

— Юк! — диде ул һәм бер адым артка чигенеп куйды. — Мин ярлы кеше, ләкин моңарчы берәүдән дә садака алганым юк. Хушыгыз, һәм исән-сау булыгыз.

Анна Сергеевна, ихтыярсыз хәрәкәт ясап:

— Ышанам, бу әле безнең соңгы күрешүбез булмас, — диде.

— Ниләр булмый бу дөнъяда! — дип җавап бирде аңа Базаров һәм баш иеп саубуллашты да чыгып китте.

Шул ук көнне ул, чемодан янына чүгәләп әйберләрен җыйган хәлдә, Аркадийга:

— Шулай итеп, син үзеңә оя корырга уйладыңмыни? — диде. — Ярый шул, әйбәт эш. Тик син юкка гына алдалап йөрдең. Мин сине башка юлдан китәрсен дип көткән идем. Әллә, бәлки, бу синең үзеңне дә аптырашта калдыргандыр?

— Чынлап та, синең белән аерылышкан вакытта, мин моны көтмәгән идем, — дип җавап бирде Аркадий, — ләкин, нигә син үзең алдалыйсың: — әйбәт эш дигән буласың, әйтерсен синең өйләнү мәсьәләсенә карашың миңа мәгълүм түгел?

— Эх, сөекле дускай! — диде Базаров. — Нинди сүз

кулланасың! Күрәсеңме менә мин нишлим: чемоданда тулмый калган буш урынга печән тутырам; безнең тормыш чемоданы да шундый: ни белән булса да тутырылсын ул, тик бушлык кына булмасын. Үпкәли күрмә зинһар: Катерина Сергеевна турында минем нинди фикердә булганлыгымны син мөгаен хәтерли торгансыңдыр. Кайбер туташлар бит акыллы итеп көрсенә белүләре белән генә акыллы дип дан алалар; ә синеке үз-үзен яклый алырлык, шундый итеп яклар ул, хәтта сине дә кулга алып,— һәм шулай тиеш тә.— Базаров чемоданының капкачын шапылдатып ябып, аягүрә басты. — Ә хәзер, сабууллашу алдыннан сиңа кабатлап әйтәм... чөнки алдашып торуның кирәге юк: без бөтенләйгә сабууллашабыз, син моны үзең дә сизәсең... Син акыллы эшләден; син безнең шикелле хәсрәтле, ачы гыдай тормышы өчен яралмаган. Синдә базымчылык та юк, усаллык та юк, тик яшъ кыюлык белән яшъ дәрт кенә бар; безнең эш өчен бу ярамай. Сезнең дворян халкы галижәнәпләрчә сабырлыктан яки галижәнәпләрчә кызудан ары китә алмый, ә бу бик вак нәрсә. Сез, мәсәлән, сугышмыйсыз — ә үзегезне батыр егеткә санап йөрисез,— ә без сугышырга телибез. Нәрсә әйтеп торырга! Безнең тузан сиңең күзеңне әчеттерә, безнең керебез сезне пычрата, син әле безнең дәрәжәгә җитмәгән, син ихтыярсыз үзеңә үзең сокланасың, сиңа үз-үзеңне тиргәү рәхәт; ә безнең өчен болар күңелсез,— бүтән кирәк безгә! Безгә башкаларны бөгәргә кирәк! Син әйбәт егет; тик шулай да син мәми авыз, либерал алпавыт малае,— минем эти әйтмешли, э в о л а т у¹.

— Син минем белән бөтенләйгә сабууллашасың, Евгений,— диде Аркадий кайгылы тавыш белән,— һәм миңа әйтәсе шуннан бүтән сүзең дә юкмы?

Базаров җилкәсен кашып алды.

— Бар, Аркадий, минем бүтән сүзләрем дә бар, тик мин аларны әйтмим, чөнки ул романтизм булып иде, ягъни: төчелек. Ә син тизрәк өйлән, тизрәк ояңны кор да, күбрәк бала үрчет. Ул балалар вакытлы туулары белән генә дә акыллы булырлар, ә сиңең белән без булмаслар. Әһә! Атлар да эзер икән. Вакыт! Барысы белән дә сабууллаштым инде мин... Я, ничек, кочаклашыйкмы соң?

Аркадий үзенең әүвәлге җитәкчесе һәм дусы булган

¹ Э волату — бары шул гына, мәгънәсендә.

Базаровның муенына ташланды, күзләрәннән яшъ атылып чыкты аның.

— Менә нинди бит ул яшьлек! — диде Базаров. — Ә мин Катерина Сергеевнага ышанам. Күрерсең, сине бик тиз тынычландырыр ул!

— Хуш, туган! — диде ул Аркадийга, инде арбага менеп утыргач һәм, якындагы ат абзары түбәсендә утырган пар чәүкәгә күрсәтеп, болай дип өстәде: — Әнә сиңа! Өйрән!

— Бу ни дигән сүзең? — дип сорады Аркадий.

— Нигә? Табигать фәнен син шулай начар беләсең-мени, әллә чәүкәнең иң хөрмәтле, семья яратучы кош икәнлеген оныттыңмы? Үрнәк ал!.. Хуш, әфәнде!

Арба дерелдәп, кызу китеп барды.

Базаров дәрәс әйтте. Аркадий кичен Катя белән сөйләшеп утырганда үзенң житәкчесе Базаров турында бөтенләй онытты. Катяга буйсына башлаган иде инде ул, Катя да моны сизеп тора һәм моңа гажәпләнми дә иде. Аркадий иртәгәсә көнгә Марьинога, Николай Петрович янына китәргә тиеш иде. Анна Сергеевна яшьләрне тарсындырырга теләмәде, тик әдәп саклау йөзеннән генә аларны артык озак вакытка ялгыз калдырмый иде. Аларга яхшылык эшләү йөзеннән, княжнаны да якын жибәрмәде; булачак никах турындагы хәбәр княжнаны елар чиктә ярсыткан иде. Анна Сергеевна үзе дә башта, яшьләрнең бәхетен тамаша кылып тору бераз авыр булмас микән дип, курыккан иде; ләкин бөтенләй киресенчә булып чыкты: бу тамаша аны авырсындырмады гына түгел, ул аны мавыктырды, ул аны бөтенләй эретеп, яхшыландырып жибәрде. Бу хәлгә Анна Сергеевна куанды да, хәсрәтләнде дә. «Базаровның сүзе дәрәс, күрәсең, — дип уйлады ул: — миндә хәзер коры кызыксыну гына бар, тынычлыкка мәхәббәт кенә, эгоизм гына бар...»

— Балалар! — диде ул кычкырып. — Сөзгәңчә ничек, мәхәббәт ясалма тойгымы?

Ләкин, Катя да, Аркадий да аны хәтта аңламадылар да. Алар аңардан ятсыналар иде; теге вакытта, портикта утырганда ихтыярсыз тыңланган сүзләр башларыннан чыкмый иде. Хәер, Анна Сергеевна тиз тынычландырды аларны; һәм бу эш аның өчен читен дә булмады: чөнки ул үзе тынычланды.

Базаровның ата-анасы улларының тиз кайтасына никадәр ышанмаган булсалар, аның кинәт кайтып төшүенә шул чаклы шатландылар. Арина Власьевна шул кадәр кабаланды, шул кадәр өтәләнде ки, Василий Иванович аны кыр тавыгына ошатты: Арина Власьевна, чынлап та, үзенәң кыска гына койрыклы кофточкасы белән ниндидер кошны хәтерләтә иде. Ә Василий Иванович үзе исә ни әйтергә белми, фәкать мөңгерәгән тавыш кына чыгара һәм, нишләргә, нәрсәгә тотынырга белми аптыраганнан, әле трубка сабындагы гәрәбәне ян ягыннан тешләп ала, я бармаклары белән муенын тотып, башын төрле якка боргалый башлый (әйтерсең аның башы винт белән борып утыртылган да, ул аны, яхшы борып куелган микән дип, тикшереп карый), ул арада кинәт үзенәң киң авызын зур ачып, бернинди тавыш чыгармыйча хахылдап келә иде.

— Мин сиңа алты атна буге торырга кайттым бит, карт,— диде аңа Базаров:— мин эшләргә теләм, син инде, зинһар, миңа комачаулама.

— Йөземнең нинди икәнән дә онытырсың — сиңа комачаулавым энә шундый булыр минем,— дип җавап бирде Василий Иванович.

Ул үзенәң вәгъдәсендә торды. Улын, элеккечә, үз кабинетына урнаштырганнан соң, тынычта калдырды, фәкать качып кына йөрми иде ул аңардан; хатынын да кирәгеннән артык иркәләү сүзләре әйтүдән тыеп торды. «Без, анакаем,— диде ул аңа,— Енюшканы беренче кайтуында үзебез биздереп бетердек; хәзер инде акыллырак булырга кирәк». Арина Власьевна ире әйткәнгә риза булды, ләкин моңардан аз файда күрдә ул, чөнки ул инде улын фәкать аш өстәле янында гына күрә ала һәм аңа сүз кушарга бөтенләй курка иде. «Енюшенька!» — дип дәшә башлый иде дә ул, ләкин тиз үк, улы борылып карарга да өлгөрмәстән, ридикуленең бавы белән маташа башлый һәм: «Юк, юк, зарар юк, мин болай гына» дип куя, ә аннары Василий Иванович янына китә һәм, яңагына таянып, аңардан сорый иде: «Ничек беләм икән, күгәрченкәем: төшке ашка Енюшаның нәрсә ашыйсы килер икән, кәбестә ашы пешерик микән, чөгәндәр ашы микән?» — «Нигә соң син аңардан үзең сорамадың?» — ди ире.— «Биздерермен бит!» — дип куя Арина Власьевна.

Хәер, озакламый Базаров үзе бикләнеп утырмый башлады: аңарда булган эш бизгәге бетеп, аның урынына сагышлы эч пошу һәм талгын тынычсызлык башланды. Аның һәр хәрәкәтендә сәер бер арыганлык сизелә иде; хәтта аның нык һәм кыю омтылышлы булган йөреше дә үзгәрде. Ул ялгыз чыгып йөрүен ташлап, кеше белән аралашуга омтыла башлады; чәйне кунак бүлмәсендә эчә, Василий Иванович белән яшелчә бакчасына чыгып йөри, аның белән бергә сөйләшмичә генә тәмәке тарта иде; бервакытны ул Алексей-ата турында да сорашып торды. Василий Иванович аңардагы бу үзгәрешне күрәп, башта куанган иде дә, ләкин аның бу куанычы озакка бармады. «Енюша бик каты борчый мине,— дип зарланды ул бервакыт хатынына: — бездән канәгать түгел дип яки ачуланган дип тә булмый аны, алай булса бер хәл иде әле; бөтенләй күңеле төшкән аның, хәсрәтләнә ул — менә шунысы коточкыч: бер сүз дәшми йөри, ичмасам тиргәсен иде ул безне; ябыга, төсләре шундый ямьсезләнгән». «И ходаем, и ходаем! — дип пышылдады карчыгы.— Муенына бөти тагар идем дә бит, рөхсәт итмәс шул». Василий Иванович берничә тапкыр, зур саклык белән генә, Базаровтан аның эше турында, сәламәтлеген турында, Аркадий турында сораштырырга азапланып карады... Ләкин Базаров аңа теләмичә генә, илтифатсыз гына җавап бирә килде, ә бервакытны, атасының сүз җае китереп нәрсәнедер белергә теләвен сизгәч, ачуланып, әйтеп куйды: «Нигә син һаман минем тирәмдә аяк очыңа гына басып йөргән шикелле йөрисең? Синиң үзеңне болай тотуың элеккесенә караганда да начаррак»,— диде. «Я, я, я, мин болай гына!» дип ашыга-ашыга җавап бирде мескен Василий Иванович. Аның политик яктан ымлап караулары да шулай ук нәтижәсез калды. Бервакыт ул, тиздән крестьяннарын азат ителәчәген турында, прогресс турыларында сүз башлап, улы теләктәшлек күрсәтер дип ышанган иде; ләкин анда да улы үз карашын игътибарсыз гына әйтеп куйды: «Кичә мин, койма буеннан узып барышлый, биредәге крестьян малайларының җырларын ишеттем, алар, нинди дә булса берәр иске җыр урынына: Гадел заманнар килә, йөрәк мәхәббәт тоя... дип акырышып баралар. Менә сиңа прогресс»,— диде ул.

Кайчакны Базаров авылга бара һәм, гадәте буенча, шаяртып, берәр мужик белән сүзгә керешеп китә. «Я ту-

ганкай,— ди ул мужикка,— үзеңнең тормышка булган карашыңны сөйләп бир әле миңа: Россиянең бөтен көчө һәм бөтен киләчәге сездә, диләр бит, тарихта яңа дәвер сездән башланачак,— сез безгә чын үз телебезне дә, яхшы законнар да табып бирәчәксез, диләр». Мужик кеше аңа я бернинди дә җавап бирми яки мондыйрак сүз әйтеп куя: «Ә без булдыра алабыз... шулай ук, чөнки димәк... әйтик... үзебезгә күрә».

— Син миңа шуны аңлатып бир: нәрсәдән гыйбарәт ул сезнең дөнъя? — дип бүлдерә аны Базаров.— Әлегә өч балык өстендә тора торган дөнъямы?

Мужик борынгыларча көйләп, тыныч кына аңа аңлатырга тотына:

— Анысы, атакаем, жир ул өч балык өстендә тора,— ди,— ә безнекенә килсәк, әйтик безнең дөнъяга, монысы хужалар ихтыярында; ни өчен дисәң, сез безнең аталарыбыз. Барин ничаклы катырак булса, мужикка шул чаклы сөекле ул.

Беркөнне Базаров, шушыңа ошаш сүзне тыңлаганнан соң, иңбашларын жыерып, читкә борылды, ә мужик үз юлына китте.

Урта яшьләрдәге, караңгы чырайлы икенче бер мужик, үз өенең бусагасына баскан килеш, ерактан гына аларның сөйләшүен тыңлап торган иде; ул, Базаров яныннан килүче мужикны туктатып, сораштыра башлады:

— Ни турында сөйли? Түләнмәгән имана турында мәллә?

— Нинди имана турында булсын, туганкай! — дип җавап бирде аңа теге мужик; хәзер инде аның тавышында борынгыча көйләүнең әсәре дә юк, киресенчә, ниндидер илтифатсыз кырыслык яңгырый иде,— юк-барны лыгырдый шунда, теле кычытып киткәндер. Билгеле инде, барин бит, нәрсә аңлый соң ул?

— Кайда инде ул аңлау! — дип куйды икенче мужик һәм алар, билбауларын тартып буып, бүрекләрен селкәселкә үз эшләре, үз нужалары турында сөйләшәргә керештеләр. Кызганычка каршы, Базаров, мужик яныннан жирәнәп, иңбашларын жыерып читкә китүче һәм мужиклар белән сөйләшә белүче (Павел Петрович белән бәхәсләшкән чагында үзе шулай дип мактанган иде ул), белдекле Базаров үзенең алар каршында борчак патша шамакаена ошаган бернәрсә булып саналуы турында башына да китерми иде...

Шулай да, ниһаять, ул үзенә эш тапты. Бервакытны Василий Иванович аның алдында бер мужикның аягындагы ярасын бәйләргә тотынды, ләкин картның куллары калтырый һәм бинтны рәтләп чорный алмый иде; моны күреп, улы аңа ярдәмгә килде һәм шуннан башлап ул атасының дөвалау эшләренә катнаша башлады; шул ук вакытта ул үзе үк тәкъдим иткән дөвалардан да, атасының ул тәкъдим иткәннәренә шунда ук эштә куллана башлавыннан да көлә иде. Ләкин Базаровның көлүләре Василий Ивановичны бер дә борчымый, хәтта алар аны тынычландыра иде. Үзенә майланып беткән шлафрогын күкрәге турысыннан ике бармагы белән тотып, трубкасын тарткан хәлдә, Базаровны рәхәтләнеп тыңлый иде ул һәм, улының чыгышларында зәһәрлек ничаклы күп булса, бәхеткә ирешкән ата, шул чаклы киң күңеллелек белән, каралып беткән тешләренә бөтенесен берьюлы күрсәтеп, хахылдап көлә иде. Хәтта ул Базаровның кайчакта бөтенләй тупас һәм мәгънәсез дә булып чыга торган сүzlәрен кабатлап йөри иде; мәсәлән, бервакыт улы аңа, аның иртәнге гыйбадәткә йөрүен белгәч, «бусы инде тугызынчы урында тора торган эш» дигән иде; Василий Иванович шуны, фәкать улы авызыннан ишетелгән сүз булган өчен генә, берничә көн рәттән урынлы-урынсыз кабатлап йөрде. «Аллага шөкер, күңеле төшөп йөрүдән туктады,— дип пышылдый иде ул хатынына.— Нинди шәп итеп кыздырды ул мине бүген, искитәрлек!» Аның каравы, шундый ярдәмчәсе булуы турында уйлау аны чиктән тыш шатландыра, күңелен горурлык белән тутыра иде. Өстенә ирләр әрмәгә, башына мөгезле кичка кигән берәр хатынга Гуляр суы салынган кечкенә шешә яки тиле бәрән мае тутырылган банка биргән чакларында әйтә торган иде ул: «Әйе, әйе,— ди торган иде,— улым кунакка кайткан өчен син, күгәрченкәем, минут саен аллага рәхмәт укырга тиеш: сине хәзер иң яңа, иң фәнни юл белән дөвалыйлар, аңлайсыңмы? Аңардан яхшы врач француз императоры Наполеонда да юк». Ә инде нәрсә белән авырганын үзе дә белмичә, «чәнчү алудан» зарланып килгән хатын аңа фәкать баш ию белән генә җавап бирә дә, тастымал почмагына төрөп тыгылган дүрт күкәен алып бирү өчен, куенына тыгыла иде.

Базаров хәтта бер тапкыр кызыл мал төяп читтән килгән берәүнең тешен дә суырып җибәрде. Ул суырып алган теш бик гади тешләрдән булса да, Василий Ивано-

вич аны сирэк очрый торган кадерле эйбер итеп саклый һәм аны Алексей-атага күрсәтеп, өзлексез бер сүзне кабатлый иде.

— Тамырларын гына карагыз сез аның! — ди иде ул. — Моны суырып чыгару өчен нинди көч кирәк! Кызыл малчың бөтенләй һавага күтәрелде... Имән булса да йолкынып алынган булыр иде! Шундый көчле ул минем Евгений.

Моңа ничек дип җавап бирергә һәм шатлыгыннан шашар чиккә җиткән карттан ничек котылырга белмәгән Алексей-ата:

— Мактарлык эш! — дип куя иде аңа.

Бервакытны күрше авыл мужикларыннан берәү үзенң тиф белән авырган энесен алып килде. Авыру, салам көлтәсенә йөзтүбән яткан хәлдә, үлеп бара иде инде; тәнен каралжым таплар баскан һәм үзе күптән аңын югалткан иде. Василий Иванович, медицина ярдәменә элегрәк мөрәҗғәгать итмәүләре өчен кызгану белдерде һәм инде авыруны коткару мөмкин түгел икәнлеген әйтте. Чынлап та, мужик үзенң энесен өенә алып кайтып җиткерә алмады: авыру шунда, арбада ук үлде.

Өч көн үткәч, Базаров атасының бүлмәсенә кереп, синдә җәһәннәм ташы¹ юкмы, дип сорады.

— Бар; нигә ул сиңа?

— Кирәк... яраны көйдерергә.

— Кемгә?

— Үземә.

— Ничек үзеңә! Нигә соң ул? Нинди яра ул? Кайда?

— Менә монда, бармакта. Бүген мин бер авылга барган идем, энә теге тиф белән авырган мужикны китергәннәр иде бит, шунда булдым. Анда аны ни өчендер ярырга җыеналар иде, ә минем ул эш белән күптән шөгыльләнгән юк.

— Я?

— Шул, өяз врачыннан бу эшне үзем башкарырга рөхсәт алдым, шунда кулым киселде.

Василий Иванович кинәт бөтенләй ап-ак булып китте һәм, бер сүз дә әйтмичә, кабинетка чапты, шунда ук кулына җәһәннәм ташы тотып чыкты. Базаров аны алып чыгып китмәкче булган иде дә, Василий Иванович:

¹ *Адский камень*; медицинада яраны яндырып алу һәм агуланудан саклау өчен кулланыла торган ляпис.

— Алланың үзе хакына,— дип ялына башлады,— ул эшне минем үземә рөхсәт ит.

Базаров көлеп жибәрде.

— Практикага нинди хирес кеше син!

— Зинһар, шаярма. Күрсәт бармагыңны. Ярасы зур түгел икән. Авыртмыймы?

— Ныграк бас, курыкма.

Василий Иванович тукталып калды.

— Син ничек уйлыйсың, Евгений, тимер белән яндырсак якшырак булмасмы?

— Элегрәк кирәк иде ул, ә хәзер инде, дәрәсән әйткәндә, жәһәннәм ташының да кирәге юк. Агуланган булсам, соң инде.

— Ничек... соң...— диде Василий Иванович көч-хәл белән.

— Соң булмыйча ни! Дүрт сәгатътән артык вакыт узды инде.

Василий Иванович яраны тагын берәз яндырды.

— Өяз врачының жәһәннәм ташы юк идемени соң?

— Юк иде.

— Я, ходай! Ничек инде ул! Үзе врач, ә үзенен шундый кирәкле әйбере юк!

— Син аның ланцетларын күрсәң икән әле,— диде Базаров һәм чыгып китте.

Тәмам кич житкәнгә кадәр һәм икенче көнне көнне буенча Василий Иванович, улы янына керү өчен, һәрбер мөмкин булган сылтаудан файдаланырга тырышты. Аның ярасы турында искә төшермәү генә түгел, хәтта бөтенләй чит булган нәрсәләр турында сөйләргә тырыша иде ул, шулай да улының күзләренә шул кадәр ныклап карый, аны шул кадәр хәвефләнеп күзәтә иде ки, Базаров сабырын жуеп, китәм, дип аны куркытып куйды. Василий Иванович артык борчылмаска сүз бирде, житмәсә хатыны да (билгеле, Василий Иванович үзенен борчулуының сәбәбен аңардан яшерә иде), ни өчен син йокламыйсың, сиңа ни булды, дип бәйләнә башлаган иде. Ике көн буена үзен-үзе ныгытып килде ул, яшереп-яшереп кенә карап алган чакларында улының төсә начарлана баруын күрсә дә, чыдады... ләкин өченче көнне, төшкә аш янында тыелып кала алмады. Ул көнне Базаров аш янында бер ноктага текәлгән килеш тик утырды, китергән ашамлыкларны кабып та карамады.

Василий Иванович, йөзенә иң тыныч чырай биреп:

— Нигә син ашамыйсың, Евгений? — дип сорады.—
Аш яхшы хәзерләнгән шикелле бит.

— Ашыйсым килми, шуңа күрә ашамыйм.

— Аппетитың юкмы? Ә башың ничек? — дип өстәде
Василий Иванович тартынган тавыш белән генә.— Башың авыртамы?

— Авырта. Нигә авыртмасын ул?

Арина Власьева гәүдәсен турайтып, сагаеп калды.

— Зинһар, ачуланма, Евгений, — дип дәвам итте Василий Иванович, — ләкин тамыр тибешенә капшап карарга рөхсәт итмәссеңме миңа?

Базаров урыныннан торды.

— Миндә жар барлыгын мин сиңа капшап карамыйча да әйтәм.

— Өшетү дә булдымы?

— Өшетү дә булды. Барып берәз ятып торыйм әле; э сез миңа юкә чәе китертегез. Салкын тидергәнмендер ахрысы.

— Әйтәм, бүген төнлә йөткергәнәң ишетелде, — дип куйды Арина Власьева.

Базаров:

— Салкын тидергәнмен, — дип кабатлады да чыгып китте.

Арина Власьева юкә чәчәгеннән чәй хәзерләргә тотынды, ә Василий Иванович, күрше бүлмәгә чыгып, берни дәмичә, чәчләрен учмарлады.

Базаров ул көнне инде урыныннан тора алмады һәм төне буена уяулы-йокылы хәлдә газәпланып ятты. Иртәнге сәгать берләр тирәсендә көч-хәл белән күзен ачып, почмак лампасы яктысында атасының агарган йөзен күрде, атасы иелеп, аның өстенә карап тора иде, Базаров аңа китәргә кушты: атасы аңа буйсынды, ләкин шунда ук, аяк очларына гына басып, кире әйләнеп керде дә, яртылаш шкаф ишеге артына яшереней, күзен алмыйча улына карап торды. Арина Власьева да ятмады, ул да, кабинет ишеген аз гына ачып, «Енюшасының ничек сулавын» тыңларга һәм Василий Ивановичны күрергә әлсән-әле килеп торды. Ул фәкать Василий Ивановичның бөкрәйгән хәлдә хәрәкәтсез қалган аркасын гына күрә, ләкин шул да аңа беркадәр җиңеллек бирә иде. Иртә белән Базаров торырга тырышып карады; ләкин башы әйләнде, борыныннан кан китте; ул яңадан ятты. Василий

Иванович сүзсез генә аңа хезмәт күрсәтә иде; Арина Власьевна улы янына кереп, хәлең ничек, дип сорашты. Базаров аңа: «Яхшырак» дип җавап бирде дә йөзе белән стенага борылып ятты. Василий Иванович ике кулын да селкеп, хатынына чыгарга ишарә ясады; Арина Власьевна, елап җибәрмәс өчен, иренен тешләп чыгып китте. Өй эчендә кинәт бөтен нәрсә караңгыланган кебек булып калды; һәркемнең йөзе җитдиләнде, сәер бер тынлык урнашты; ишек алдыннан бик күп кычкыра торган ниндидер бер этәчне авылга алып киттеләр, ул этәч үзен ни өчен болай иткәнлекләрен бик озак аңлый алмый йөрде. Базаров йөзе белән стенага борылган хәлдә ятуында дәвам итте. Василий Иванович аңа төрле сораулар бирергә тырышып карады, ләкин ул сораулар Базаровны ялыктыралар иде, карт, ара-тирә бармакларын шартлаткалап, креслода хәрәкәтсез утырырга мәҗбүр булды. Ул берничә секундка гына бакчага чыгып китә, анда, шаккатыргыч хәлдән аптырашта калгансыман (шаккату билгесе аның йөзеннән гомумән югалмый иде), сын шикелле катып тора да, хатынының сораштыруларынан качарга тырышып, яңадан улы янына керә иде. Ниһаять, хатыны аны кулларынан тотып алды да, куркытырга теләгәнсыман тавыш белән, буыла-буыла: «Нишләгән соң ул?» — дип сорады. Ире моны күреп үзен кулга алды һәм аңа җавап урынында үзен елмаерга мәҗбүр итте; ләкин аның елмаю дигәне, үз-үзенең дә котын очырып, ничектер, көлү булып чыкты. Доктор чакыртырга иртә үк кеше җибәргән иде инде ул. Доктор килүгә улы ачуланмасын өчен, ул бу турыда аңа алдан әйтә куюны кирәк тапты.

Базаров кинәт кенә диван өстендә әйләнде, туры һәм мәгънәсез итеп атасына карады да су сорады.

Василий Иванович аңа су бирде һәм бер уңайдан аның маңгаен тотып карады. Базаровның маңгае ут кебек яна иде.

— Карт, — диде Базаров акрын һәм гыжылдап чыккан тавыш белән, — минем эш начар. Мин агуланганмын, һәм берничә көннән соң син мине күмәрсен.

Василий Иванович, аякларына китереп сугылган кешесыман, чайкалып китте.

— Евгений! — диде ул. — Ни сөйлисең син!.. Алланың рәхмәте! Салкын тигән сиңа...

— Җитәр, — диде Базаров ашыкмый гына аны бүл-

дереп.— Врач кешегә алай ярамый. Агуланунын бөтен билгеләре бар, үзең беләсең.

— Кайда ул... агулану билгеләре, Евгений?.. Куйсана зинһар!

— Ә менә бу нәрсә? — диде Базаров һәм, күлмәк жиңен күтәрәп, беләгенә чыккан шомлы кызыл тапларны күрсәтте.

Василий Иванович тетрәп китте һәм куркуыннан өши башлады.

— Әйтик,— диде ул ниһаять,— әйтик... әгәр дә... хәтта шундый... агулануга ошаган нәрсә булса да...

— Пиэмия¹,— диде Базаров.

— Әйе шул... шундый... эпидемия кебек...

— П и э м и я,— дип кабатлады Базаров тупас һәм аермачык итеп: — әллә инде үзеңнең дәфтәрләрендә язылганнарны да оныттыңмы?

— Әйе, әйе, шулай, теләсәң ничек дип ата... Ә шулай да без сине терелтербез!

— Юк, анысы эләкмәс инде. Ләкин эш анда түгел. Мин болай тиз үләрмен дип көтмәгән идем: бу, дөрөсөн генә әйткәндә, бик ямьсез очраклылык. Сөз хәзер эни белән икегез дә динегез көчле булудан файдаланырга тиешсез; менә сезгә диннең көчен сынап карарга сылтау табылды.— Базаров тагы берничә йотым су эчеп алды.— Минем синнән, әлегә акылым үз ихтыярыма буйсынган вакытта, бернәрсә үтенеп каласым килә. Син беләсең инде, иртәгә я берсекөнгә минем миём отставкага чыгачак. Хәзер дә менә үземнең фикерләремне ачык итеп әйтә алам микән — ышанып бетмим. Яткан чагымда һаман тирә-ягымда кызыл этләр чабышып йөргәнсыман тоелды, ә син, көртлек сагалаган аучы шикелле, минем янымда басып тордың. Мин исерек кеше кебек. Син мине яхшы аңлайсыңмы?

— Куйчы, Евгений, син бик дөрес, нәкъ тиешенчә итеп сөйләсең.

— Алай булгач, бик яхшы; син миңа, доктор чакыртырга жибәрдем, дигән идең... Бу эшен белән син үзеңне юаткансың... мине дә юат инде: махсус кеше жибәр әле син...

— Аркадий Николаичкамы,— диде карт.

— Кем ул Аркадий Николаич? — дип куйды Базаров

¹ *Пиэмия* (грекча) — кан агулануы.

уйлангансыман итеп.— Ах, әйе. Теге кошчык. Юк, син аңа тимә инде: ул хәзер чәүкәләр жөмләсенә керде. Га-жәпләнмә, бу әле саташып әйтелгән сүз түгел. Ә син Одинцовага — Анна Сергеевнага махсус кеше жибер, моннан ерак түгел шундый бер алпавыт хатын бар... Беләсеңме? (Василий Иванович башын иеп куйды.) Шуңа әйтсеннәр: Евгений Базаров, дисеннәр, сезгә сәлам тапшырырга һәм үләм дип әйтергә кушты, дисеннәр. Үтәрсеңме шуны?

— Үтәрмен... Тик, мөмкин булган эшмени соң бу... Син үләргә ни... үзең уйлап кара, Евгений. Болай булса, гаделлек дигән нәрсә кайда була соң?

— Анысын мин белмим; тик син махсус кеше жибер.

— Минут эчендә жиберәм, үзем дә хат язам.

— Юк, нигә кирәк ул хат; сәлам әйтергә кушты, дисеннәр, башка берни дә кирәкми. Ә мин хәзер тагын үземнең этләрем янына китәм. Га-жәп! Үлем турында уйламакчы булам, ә берни дә чыкмый. Ниндидер тап кына күрәм... башка берни юк.

Ул авырлык белән яңадан стенага борылып ятты; ә Василий Иванович кабинеттан чыкты һәм хатыны бүлмәсенә килеп, икона алдына егылды.

— Гыйбадәт кыл, Арина, теләк телә! — дип ыңгырашты ул.— Улыбыз үлә.

Доктор дигәннәре, әлегә жәһәннәм ташы да булмаган өяз табибы килеп житте һәм, авыруны караганның соң, нәтижә көтү юлы белән эш итәргә киңәш бирде һәм шунда ук терелү мөмкинлегенә барлыгы турында берничә сүз әйтте.

— Ә сезнең, минем хәлдә булган берәр кешенең Елисейскийга¹ китми калганын күргәнегез бармы? — дип сорады аңардан Базаров һәм кинәт кенә, диван янында торган авыр өстәлне аягынан тотып, селкетеп куйды һәм аны урыныннан күчерде.

— Көч бит, нинди көч! — диде ул: — һаман шундый көч бар үземдә, ә үләргә кирәк!.. Карт кеше булса, ул ичмасам, яшәргә оныткан була, ә мин... Әйе, үлемне кире кагып кара әле син. Ул үзе сине кире кага, бетте-китте!.. Кем елый анда? — дип өстәде ул берәздән соң.— Әниме? Мескенкәй! Үзенең искиткеч борщлары белән кемне сый-

¹ *Елисей кыры* — борынгы грек мифологиясендә — үлгән кешеләрнең рухлары өчен билгеләнгән урын.

лар инде ул хэзер? Э син, Василий Иванович, син дә шыңшыйсыңмы? Я, христианлык ярдәм итми икән, философ бул, чыдамлы кеше бул диләрме шунда... Син бит, мин философ, дип мактана торган идең?

— Мин нинди философ булайым! — диде Василий Иванович елап; ул яңагы буйлап аккан яшьләрен тыя алмый иде.

Базаровның хәле сәгать саен начарлана барды; хирургия вакытында агулануга хас булганча, авыруы тиз көчәйде. Ул аңын югалтмаган иде, әйткән сүзләрен аңлый; көрәшә иде әле. «Саташырга теләмим, — дип пышылдый иде йодрыкларын кысып; — нинди мәгънәсезлек!» — Э үзе шунда ук: «Сигездән унны алсаң, ничә килеп чыга?» дип куя иде. Василий Иванович бөтенләй тиле кеше төсле булды, әле бертөрле, әле икенче төрле дару тәкъдим итте һәм әледән-әле улының аякларын ябып торды. «Салкын простыняга төрөргә... костыра торган дару... эченә горчичник кирәк... кан жибәрергә...» кебек сүзләренә киеренкелек белән кабатлый иде ул. Аның үтенүе буенча китми калган доктор ул әйткәннәренә хуплап торды; авыруга лимонад эчерә, э үзенә әле трубка тутыртып ала, әле «ныгыта һәм жылыта» торган дару, ягъни арака сорый иде. Арина Власьевна һаман ишек янындагы тәбәнәк скамьяда утырып тора һәм вакыт-вакыт кына гыйбадәт кылырга барып килә иде; берничә көн элек аның кулыннан өстәл көзгесе төшөп ватылган иде, э ул көзгә ватылуны һәрвакыт начарга юрап килә торган кеше; хәтта Анфисушка үзе дә ни әйтергә белми иде аңа. Тимофеич Одинцоваларга китте.

Базаров өчен төн бик начар булды... Рәхимсез кызулык газаплады аны. Иртә белән аның хәле берәз җиңеләйгәндәй булды. Ул Арина Власьевнадан үзенә чәчен таравын үтенде, аның кулын үптә һәм бер-ике йотым чәй эчте. Василий Иванович берәз җанлана төште.

— Аллага шөкер! — дип кабатлады ул. — Кризис булды... кризис үтте...

— Әйтерен бармы! — диде Базаров. — Сүзе ни тора бит! Эзләп таптың: «кризис» дип әйттең, һәм тынычланып та киттең. Кешенә сүзгә шул кадәр ышануы гажәп эш бит. Мәсәлән, аңа «юләр» дип әйтәләр икән, өстәвенә кыйнап куймасалар да, барыбер кәефе китә, «акыл иясе» дип атыйлар икән, өстәвенә акча бирмәсәләр дә, кәефе килә.

Базаровның, аның исән чактагы «чыгышларын» хәтерләткән бу сүzlәре Василий Ивановичны тәмам эретеп жибәрде. Ул, кул чапкан кыяфәт күрсәтергә тырышып: — Браво! Бик шәп әйтелде, бик шәп! — дип кычкырып жибәрде.

Базаров кайгылы көлеп куйды.

— Синенчә ничек соң? — диде ул: — кризис үттеме, әллә башланамы?

— Синен хәлең яхшырак, менә шуны күрәм мин, менә шунысы мине шатландыра, — дип җавап бирде Василий Иванович.

— Алайса бик шәп; шатлану беркайчан да начар түгел. Ә тегене онытмадыңмы? Теге хатынга кеше жибердеңме?

— Жибердем, улым, жибердем.

Яхшы якка таба булган үзгәреш озакка бармады. Авыру яңадан көчәйде. Василий Иванович Евгений янында утыра, картның йөрәген ниндидер үзенә хас бер газәплану өзгәлисыман күренә иде. Берничә тапкыр сүз башларга теләп тә, берни дә әйтә алмый тукталып калган иде ул.

— Евгений! — диде ул ниһаять. — Улым минем, кадерлем минем, сөекле улым!

Аның гадәттәгегә ошамаган бу мөгамәләсә Базаровка тәәсир итте... Ул, башын берәз атасына табарак борды да, үзен баса барган онытылу халәтеннән котылырга тырышып булса кирәк:

— Нәрсә, әткәем? — диде.

— Евгений, — дип дәвам итте Василий Иванович һәм, Базаров күзен ачмау сәбәпле аны күрә алмаса да, улының янына тезләнде. — Евгений, синен хәлең яхшырак хәзер; син терелерсен, алла боерса; ләкин шушы хәлеңнән файдаланып кал; анаң белән мине тынычландыр, христиан буларак дини бурычыңны үтә! Бу сүзләрне сиңа әйтүе кыен, коточкыч кыен миңа; ләкин болай калдыру тагын да коточкычрак бит... мәңгегә бит, Евгений... син уйлап кара әле, ничек итеп...

Картның тавышы өзәлеп калды, ә улының йөзәндә, ул һаман да күзен ачмый ята торган булса да, ниндидер бер сәерлек чагылып үтте.

— Әгәр дә ул сезне тынычландыра торган булса, мин каршы түгел, — диде ул ниһаять, — ләкин минемчә

эле ашыгырга урын юк. Үзең әйтәсең бит, хәлең яхшырак, дисең.

— Яхшырак, Евгений, яхшырак, ләкин кем белә, алла кулындагы эш бит, ә бурычыңны үтәгән килеш...

— Юк, берәз көтәм эле мин,— дип бүлдерде аны Базаров.— Синең, кризис башланды, диюең белән кушылам мин. Әгәр дә инде без синең белән хаталанган булсак, нихәл итәсең! Аның югалткан кешене дә тәүбә кылдыру бар бит.

— Евгений, мәрхәмәт ит...

— Мин көтәм эле. Ә хәзер минем йокым килә. Комачаулама миңа.

Һәм ул башын әүвәлге урынына куйды.

Карт торды, креслога утырды да, ияген тотып, бармакларын чәйни башлады...

Көтмәгәндә рессоралы экипаж тавышы ишетелде; авыл тынлыгында аеруча колакка бәрелә торган бу тавыш гажәпкә калдырды аны. Жңңел тәгәрмәч келтерәве якынайганнан-якынайды; менә атлар пошкырган тавышта ишетелә башлады... Василий Иванович сикереп торып, тәрәзегә ташланды. Аның йортына дүрт ат жигелгән ике урынлы карета килеп керде. Василий Иванович, аларның кем булуы, нигә килүләре турында үзенә хисап та биреп тормастан, ниндидер мәгънәсез шатлык жңле белән болдырга йөгереп чыкты... Ливрейлы лакей каретаның ишеген ачты; каретадан йөзенә кара челтәр пәрде каплаган, өстенә кара мантилья кигән бер хатын чыгып килә иде...

— Мин Одинцова,— диде ул.— Евгений Васильич тереме? Сез аның атасы буласызмы? Мин үзем белән доктор алып килдем.

— Изге жңан! — дип кычкырып жңбәрде Василий Иванович һәм аның кулын тотып алып, калтырана-калтырана иреннәренә кысты; ул арада Анна Сергеевна алып килгән доктор, кечкенә гәүдәле, күзлек кигән, немец чырайлы кеше ашыкмыйча гына каретадан чыгып килә иде.— Тере эле минем Евгением, тере,— диде Василий Иванович,— һәм хәзер инде аны үлемнән коткарып калырбыз... Хатын! Хатын!.. Күктән төшкән фәрештә килде безгә...

Карчык:

— Нәрсә бар, ходаем! — дип сөйләнә-сөйләнә кунак

бүлмәсеннән йөгөрөп чыкты да, шунда алгы бүлмәдә үк, берни аңламаган хәлдә, Анна Сергеевнаның аягына егылды һәм акылдан шашкансыман, аның күлмәк итәкләрен үбәргә кереште.

— Нишлисез сез, нишлисез! — дип кабатлады Анна Сергеевна, ләкин Арина Власьевна аны тыңламый, ә Василий Иванович фәкәт: «Фәрештә! Фәрештә!» дип кабатлавын белде.

Ниһаять доктор кеше телгә килеп, беркадәр ачуланган кыяфәт белән:

— Wo ist der Kranke? ¹ Пациент кайда соң? — дип куйды.

Василий Иванович аңына килде.

— Биредә, биредә, минем арттан рәхим итегез, — диде Василий Иванович һәм элек белгәннәрен хәтерләп: — в е р т е с т е р г е р р к о л л е г а ², — дип өстәп куйды.

— Ә! — дип куйды немец һәм чытык кына итеп елмайды.

Василий Иванович аны кабинетка алып керде.

— Анна Сергеевнадан доктор килде, — диде ул улының нәкъ колагы өстенә иелеп, — ул үзе дә биредә.

Базаров кинәт күзләрен ачты.

— Нәрсә дидең син?

— Анна Сергеевна биредә, дим мин, һәм үзе белән менә бу доктор әфәндене алып килгән.

Базаров тирә-ягына күз йөртеп алды.

— Ул биредә... минем аны күрәсем килә.

— Син аны күрерсең, Евгений; ләкин башта доктор әфәнде белән сөйләшеп алырга кирәк. Сидор Сидорыч киткән булганлыктан (өяз врачының исеме шулай иде), мин үзем аңа авыру тарихын сөйләп бирермен дә, кечкенә консультация ясап алырбыз.

Базаров немецка карап алды.

— Я, тизрәк сөйләшегез, тик латинча сөйләшмәгез, мин бит: «jam moritur» ³ ның ни дигән сүз икәннән аңлайым.

Эскулап ⁴ ның яңа шәкерте Василий Ивановичка карап сүз башлады:

¹ Авыру кайда? (немецча).

² Хөрмәтле коллега (һөнәрдәш).

³ Үлә инде (латинча).

⁴ Эскулап — борынгы римлеләрдә дөвалау алласы.

— Der Herr scheint des Deutschen mächtig zu sein? ¹
— Их... га бе... русча гына сөйләсәгез яхшырак бу-
лыр,— диде карт.
— А-а! Так это фот как, это... Пошалуи... ²
Шулай итеп консультация башланды.

Ярты сәгатътән соң Анна Сергеевна, Василий Ива-
нович белән бергә, кабинетка керде. Доктор аңа, авыру-
ның терелүе турында уйларга да урын юк икәнлеген пы-
шылдап өлгергән иде инде.

Ул Базаровка карады... һәм ишек янында тукталып
калды,— Базаровның шешенгән һәм шул ук вакытта
үлек төсенә кертгән йөзе, аңа төбәлгән болганчык күзлә-
ре шул кадәр хәйранга калдырды аны. Ул ниндидер сал-
кын һәм ялыктыргыч курку белән куркып китте; анын
башында, әгәр дә мин аны чынлап та яраткан булсам,
мондый тойгы тумас иде, дигән уй чагылып үтте.

— Рәхмәт,— диде Базаров көчен жыеп: — мин моны
көтмәгән идем. Изге эш бу. Менә без, сез вәгъдә иткән-
чә, тагын бер тапкыр күрештек.

Василий Иванович:

— Анна Сергеевна шундый изгелек эшләде...— дип
сүз башлаган иде, Базаров аңа әйтеп бетерергә ирек бир-
мәде.

— Эти, калдыр безне...— диде ул.— Анна Сергеевна,
сез рөхсәт итәсезме? Хәзер инде...

Ул, башы белән ымлап, үзенең жәелеп яткан хәлсез
гәүдәсенә ишарәләде.

Василий Иванович чыгып китте.

— Я, менә рәхмәт,— дип кабатлады Базаров.— Бу
эшегез патшаларча. Патшалар да үлүчеләр янына бара-
лар, диләр.

— Евгений Васильич, мин ышанам...

— Эх, Анна Сергеевна, дәресең әйтешик. Минем эш
беткән. Тәгәрмәч астына эләктем. Димәк, киләчәк ту-
рында уйлыйсы да булмаган икән. Үлем иске нәрсә, ә

¹ Немец телен белә торган әфәнде бугай? (немецча).

² Биредә немецның рус телен бозып сөйләве күрсәтелә; немец
«А! Так это вот как это... Пожалуй...» дигән сүзне шулай әйтә,
аның сүзләре генә түгел, жөмләсе дә бозык. Аның сүзен татарчага
тәржемә итсәң, болай була: «Ә! Шулай бу, менә ничек бу... Ихти-
мал...»

Һәр кеше өчен яңалык. Моңарчы курыкмый киләм... ә аннары аңым югалыр да, ф ю и т ь! (Ул хәлсез генә итеп, кулын селкеп куйды.) Я, нәрсә әйтим соң мин сезгә... Сезне сөйгәнлегемне әйтсәм? Моның элек тә бернинди мәгънәсе булмады, хәзер инде бигрәк тә. Мәхәббәт — форма ул, ә минем үз формам таркалып бара инде. Ичмасам шуны әйтим: сез нинди әйбәт! Менә хәзер дә нинди матур булып басып торасыз...

Анна Сергеевна ихтыярсыз калтыранып куйды.

— Зарар юк, хәвефләнмәгез... утырыгыз шунда... Миңа якын килмәгез: авыруым йогышлы бит минем.

Анна Сергеевна житез генә бүлмәнең түренә узып, Базаров яткан диван янындагы креслога утырды.

— Киң күңелле! — дип пышылдады Базаров. — Ах, нинди якын һәм нинди яшь, саф, чиста... шушы эшәке бүлмәдә!.. Ягез, бәхил булыгыз! Озак яшәгез, иң әйбәте шул, һәм вакыттан файдаланыгыз. Карагыз сез, нинди шыксыз күренеш бит: яртылаш изеп ташланган суалчан, ә кыймылдап азаплана әле. Мин дә бит бик күп эш кырырмын дип уйладым, үлем турында уйламаган идем, ул турыда уйлау кайда ул! Алга куелган бурыч бар, мин гигант имеш! Ә хәзер гигантның бөтен бурычы — ничек адәм рәтлерәк итеп үлө белү, анысында беркемнең дә эше юк-югын... Барыбер койрык болгамаячакмын.

Базаров сөйләүдән туктады һәм кулы белән капшанып стакан эзләргә тотынды. Анна Сергеевна, перчаткасын салмаган килеш, курка-курка гына сулыш алып, Базаровка эчәргә бирде.

— Сез мине онытырсыз, — диде Базаров тагы сүзгә керешеп; — үлгән кеше тере кешегә иптәш була алмый. Минем эти сезгә әйтер, Россия менә нинди кешене югалта, дияр... Бу, әлбәттә, юк сүз, ләкин сез картны шул уеннан кайтармагыз. Балалар нәрсә белән генә юанмый... беләсез бит. Анамны да юатыгыз. Алар кебек кешеләрне бит, сезнең югары жәмгыять халкы арасында көндөз чыра яндырып эзләсәң дә таба алмассың... Мин Россиягә кирәк... Юк, кирәк түгелдер, күрәсең. Кем кирәк соң аңа? Итекче кирәк, киём тегүче кирәк, итче... ит сата... итче... туктагыз, мин бутала башладым... Монда урман бар...

Базаров кулын маңгаена куйды.

Анна Сергеевна аңа таба иелде.

— Евгений Васильич, мин биредә...

Базаров кинәт аның кулын тотып алды да урыныннан күтәрелә төште.

— Бәхил булыгыз,— диде ул көтелмәгән көчле тавыш белән, һәм аның күзләре соңгы ялтырау белән ялтырап китте.— Бәхил булыгыз... Карагыз әле... теге вакытта мин бит сезне үпмәдем... Үлөп бара торган шәмгә өрегез, сүнсен ул...

Анна Сергеевна иреннәрен аның маңгаена куйды.

— Шул житте!— диде Базаров һәм мендәренә ятты.— Хәзер инде... караңгылык...

Анна Сергеевна акрын гына бүлмәдән чыкты. Василий Иванович пышылдап кына аңардан:

— Ничек?— дип сорады.

— Ул йоклады,— дип җавап бирде Анна Сергеевна ишетелер-ишетелмәс кенә итеп.

Базаровка инде уяну насыйп булмады. Кич белән ул бөтенләй аңын югалтты, ә икенче көнне үлдә. Ул үлгән вакытта Алексей-ата аның өстендә дини йолаларны үтәде. Тәүбә догалары укылып, күкрәгенә изге май тамганда Базаровның бер күзе ачылды һәм, дини киёмнәр кигән попны, төтене чыгып торган кадилоны, алла сурәтләре алдына куелган шәмнәрне күргәч, аның үлек төсө кәргән йөзәндә дәншәтле калтырануга ошаган бернәрсә чагылып калды. Ниһаять аның сулышы өзәлде, өй эчендә гомуми елау тавышы күтәрелгәч, Василий Ивановичта кинәт шашкын ачу кабынып китте. Йөзә чалшаеп, янып торган хәлдә, кемгәдер янагансыман, йодрыгын һавада селкеп, карлыккан тавыш белән кычкырып җибәрде ул: «әйттем мин, ризасызлык белдереп тузынымын дип! Менә тузынам! Тузынам шул!» Ләкин, бөтенләй күз яшенә баткан Арина Власьевна аның муенына асылынды да алар икесе дә сәждәгә киттеләр. Соңыннан, хезмәтчеләр бүлмәсендә Анфисушка болай дип сөйләде: «Менә шулай, нәкъ көн үзәгендәгә сарыклар шикелле, икесе янәшә башкайларын җиргә салып тордылар...»

Ләкин көн үзәгендәгә эсселек үтә, аннан соң кич һәм төн килә, ә аннары инде газәпланган һәм арган кешеләргә татлы йокы бирә торган тын йортка кайту вакыты килә...

Алты ай узып китте. Болытсыз салкын көннөргө хас булган каты тынлыклары, шыгырдап торган тыгыз карлары, агачларга кунган алсу бәсләре, аксыл-яшькелт күк йөзе, моржалар өстенә күтәрелгән төтен бүрекләре, жә-һәт кенә ачылып ябыла торган ишекләрдән бөркеп чыккан пар йомгаклары, тешлэнгән төсле булып йөzlәре кызарган кешеләре, житез юыртуучы өшегән атлары белән ап-ак кыш килгән иде инде. Январь көннәре инде узып бара; хәрәкәтсез һаваны кичке салкынлык тагын да кыса төшә һәм кан кебек кызыл кичке шәфәк тиз сүнә иде. Марьиодагы өйнең тәрәзәләрендә ут алынды; кара фрак һәм ак перчаткалар кигән Прокофьич, аеруча бер тантана белән, жиде кешегә чамалап, өстәлгә аш хәзерли иде. Бер атна элек, кечкенә мэхәллә чиркәвендә, тавыштынсыз гына, бөтенләй шаһитларсыз ук диярлек, ике туй булган иде: Аркадий белән Катяның һәм Николай Петрович белән Феничканың туйлары иде ул; ә бүген Николай Петрович, эш белән Москвага китүче абыйсын озату уңае белән, саубуллашу мәжлесе үткәрә иде. Анна Сергеевна да, туй үткәч үк, яшьләргә шактый өлеш чыгарып, Москвага киткән иде.

Нәкъ сәгать өчтә бары да өстәл янына жыелдылар. Митяны да шунда утырттылар; хәзер инде аның укалы кокошник кигән нянясы да бар иде. Павел Петрович, тантаналы кыяфәттә Катя белән Феничка арасында утыра; «ирләр» үз хатыннары янына урнашканнар иде. Безнең бу танышларыбыз соңгы вакытта үзгәргәннәр: бары да ничектер әйбәтлэнгәннәр һәм олыгая төшкәннәр; тик бер Павел Петрович кына ябыккан, хәер ябыгу аның килешле кәяфәтенә нәфислек һәм олысыманлык кына өсти иде... Феничка да бөтенләй икенчегә әверелгән. Өстенә өр-яңа ефәк күлмәк кигән, чәченә киң бархат тасмалар һәм муенына алтын чылбыр таккан хәлдә ул үзенә дә, үзен ураткан барлык башкаларга да хөрмәт күрсәтү йөзеннән хәрәкәтсез утыра һәм: «Сез мине гафу итегез, мин гаепле түгел» дип әйтергә теләгәнсыман, елмая иде. Бер ул гына түгел, башкалар да һәммәсе елмая, һәммәсе дә шулай ук гафу үтенгәнсыман күренә; һәркемгә берәз гына уңайсыз, берәз гына ямансу һәм, чынлап караганда, барына да бик яхшы иде; һәркайсы икенче берәүгә шундый кызыклы түбәнчелек белән хезмәт күр-

сәтә, бары да нәкъ үзара сүз куешып, ниндидер беркатлы комедияне башкарган кебек кыланалар иде. Катя барысына караганда да тынычрак; ул тирә-ягына ышаныч белән карый һәм Нилокай Петровичның аны инде чиктән тыш яратып та өлгергәнлеген күренеп тора иде. Аш бетәр алдыннан Николай Петрович аяк өсте басып, кулына бокал алды да Павел Петровичка мөрәжәгать итте.

— Син безне ташлап китәсең... син безне ташлап китәсең, сөөкле туганым, — дип башлады ул: — әлбәттә, озакка түгел; ләкин шулай да мин сиңа шуны әйтми кала алмыйм; мин... без... мин дә... без дә... Бәла дә менә шунда шул, без мондый нотыклар сөйли белмибез! Аркадий, әйт син.

— Юк, эти, мин хәзерләнмәдем.

— Ә мин яхшы хәзерләндем! Гади генә әйткәндә, рөхсәт ит, туган, үзеңне кочарга, һәр яктан сиңа яхшылык теләргә. Безгә тизрәк кире әйләнәп кайт!

Павел Петрович барысы белән дә үбешеп чыкты, Митяны да калдырмады, әлбәттә, Феничканың кулын да үптә ул, ә Феничка үбәргә биргән вакытта кулын ничек тотарга да өйрәнәп өлгермәгән иде әле. Икенче тапкыр тутырылган бокалны эчкәндә, Павел Петрович, тирән сулап әйтте, «Бәхетле булыгыз, дусларым! «Farewell!»¹ Аның бу инглизчә койрыгына игътибар итмәделәр; шулай да бары да бик тәэсирләнделәр...

Катя, иренен колагына пышылдап кына, «Базаров истәлегенә багышлап» диде дә, аның белән чәкәшәп алды. Аркадий моңа җавап итеп, аның кулын нык итеп кысты, ләкин мондый тостны кычкырып әйтергә тәвәккәллеге җитмәде.

Шушының белән тәмам дияргә дә була шикелле? Ләкин, ихтимал, кайсыбер укучылар без күрсәткән бу кешеләрнең хәзер, нәкъ менә хәзерге көндә нишләгәнлекләрен белергә теләр. Ул теләкне канәгатьләнделәргә без хәзер.

Анна Сергеевна күптән түгел тормышка чыкты; гашийк булып түгел, ә акылына, ышануына таянып, булчак рус эшлеклеләреннән берәүгә чыкты ул; ире бик акыллы, законнарны белүче, дөнья көтә белә торган, көчле ихтыяр иясе һәм сүзгә бик оста — үзе яшә әле,

¹ Хушыгыз, бәхил булыгыз мәгънәсендә (инглизчә).

яхшы һәм боз шикелле салкын күңелле кеше. Алар бер-берсе белән бик тату торалар һәм, ихтимал, бәхеткә ирешкәнче... ихтимал, бер-беренә гашыйк булганчы яшәрләр. Княжна Х... үлдә һәм үлгән көнне үк онытылды. Аталы-уллы Қирсановлар Марьинода урнашып калдылар. Аларның эшләре төзәлеп бара. Аркадий бик тырыш хужа булып китте, аларның «фермасы» хәзер шактый күп табыш китерә. Николай Петрович мировой посредник¹ булды һәм шул эшкә бөтен көчен куеп тырыша; өзлексез үз участогында йөрөп тора, озын-озын нотыклар сөйли (ул, мужикларга «аң кертергә», ягъни бер үк сүзләргә күп кабатлау белән алжытырга кирәк, дигән карашта тора), шулай да, дәрәсән әйткәндә, м а н ципация турында я бик шәп итеп, я төшенкелек белән (а н авазын борынга жибәреп) сөйләүче укымышлы дворяннарны да, евту м у н ципацию² дип сүгенүче надан дворяннарны да тулысынча канәгатьләндерә алмый. Тегеләре өчен дә, болары өчен дә ул артык йомшак кеше. Катерина Сергеевнаның Коля исемле улы бар, ә Митя егетләргә йөгөрөп йөри һәм бик күп такылдый. Феничканың, Федосья Николаевнаның, Митясы белән иреннән кала, иң яраткан кешесе — килене; Катя фортепьянода уйный башласа, ул аны көнә буена рәхәтләнеп тыңлап утырырга әзер тора. Сүз уңаенда Петр турында да әйтеп үтик. Ул үзенең ахмаклығы һәм эрелеге белән тәмам катып калды, «е» авазын һәр урында «ю» га ошатып: тю-пюр, обюспючюн³ дип сөйли, ләкин ул да өйләндә һәм бай гына придан да алды, кәләше шәһәрдә яшәлчә бакчасы үстерүче кеше кызы, ул Петрга кадәр үзән сораткан бик шәп ике егеткә, фәкать сәгатьләре булмаган өчен генә, барырга ризалык бирмәгән булган; ә Петрның исә, сәгәте генә түгел, кыска кунычлы ялтыр итеге дә бар.

Дрезден шәһәрендәге Брюлевский террасасында, сәгать ике белән дүрт арасында, ягъни йөрү өчен иң нык модага кергән вакытта, сез, инде чәчләре тәмам агарган һәм буын авыруы белән жәфаланучыга ошаган, ләкин шулай да әле матур булган һәм, жәмгыятьнең югары катлаулары белән бик күп аралашкан кешеләргә генә хас булганча, яхшы киенгән, илле яшьләр чамасындагы бер

¹ Крестьяннар белән алпавытлар арасындагы мөнәсәбәтне тикшерүче, килештерүче чиновник.

² «Эмансипация» сүзен бозып әйтү.

³ Теперь, обеспечен. (Хәзер, тәэмин ителгән).

кешене очратырсыз. Ул — Павел Петрович. Ул, сәламәт-леген ныгытырга дип, Москвадан чит илгә чыгып киткән иде, шуннан кайтмыйча, Дрезден шәһәрендә торып калды. Анда ул күбесенчә англичаннар белән һәм вакытлыча килеп китүче руслар белән аралаша. Англичаннар янында ул үзен тыйнак диярлек дәрәжәдә гади тота, шулай да, үз дәрәжәсен сакламый түгел; англичаннар аны бер аз күңелсезрәк кеше дип табалар, ләкин үзен, камилләшкән джентльмен дип, хөрмәт итәләр. Руслар белән очрашканда ул үзен иркенрәк тота, ачы сүзләр әйтүдән дә тыелмый, үзенә карата да, аларга карата да төрттереп әйтә; ләкин аңарда болар һәммәсе дә килешле булып: саксыз да, әдәпле дә булып чыга. Ул үзе славянофилчылар карашында тора: билгеле, югары жәмгыять кешеләре арасында бу *très distingué*¹ булып исәпләнә. Русчаны бөтенләй укымый ул, ләкин аның язу өстәлендә мужик чабатасына ошатып көмештән ясалган көл савыты тора. Бездән барган туристлар аның тирәсендә бик күп чуалалар. Вакытлыча оппозициядә булган Матвей Ильич Колязин, Богемия суларына таба узып барышлый, олыларча аның янына кереп чыкты; жирле халык белән ул аз аралаша, шулай да алар аны баш ияр чиктә хөрмәт итәләр. Патша сарае капелласына, театрларга һ. б. шундый урыннарда билетны беркем дә Herr Baron von Kirsanoff² кебек жиңеллек белән ала алмый. Һәр эшне дә ул, хәленнән килгәнчә, яхшылык белән эшли; һаман да бер аз тавышланырга ярата: заманында юкка гына арслан дип йөртелмәгән бит ул; ләкин яшәве авыр аңа... үзе уйлаганга караганда да авыррак... Рус чиркәвенә барган чакларын карагыз сез аның; хәсрәтле чырай белән иренен кыскан хәлдә, бер читтә стенага сөялгән килеш, уйга батып, бик озак хәрәкәтсез тора да ул, аннары кинәт аңына килә һәм сизелер-сизелмәс кенә итеп, чукунырга тотына...

Кукшина да чит илгә барып чыкты. Ул хәзер Гейдельбергта тора һәм элеккечә табигать фәннәрен түгел, архитектураны өйрәнә, үзенең әйтүенә караганда, ул бу өлкәдә яңа законнар ачкан. Элеккечә, студентлар белән, бигрәк тә яшь рус физиклары һәм химиклары белән аралаша, беркатлы немец профессорларын баштарак үзләре-

¹ Бик һәйбәт (французча).

² Барон Кирсанов әфәнде (немецча).

нен һәр мәсьәләгә аек карашлары белән шаккатырсалар, соңыннан шул ук профессорларны үзләренен бөтенләй хәрәкәт итмәүләре һәм барып чыккан ялкаулыклылары белән таңга калдыручы андый яшьләр Гейдельбергта тулып ята. Энә шундый, кислородтан азотны аера белми торган, ләкин бөтен нәрсәне кире кагу һәм үз-үзләрен сөю рухы белән тулы булган ике-өч химик, һәм тагын бөек Елисевиç белән бергә, үзе дә бөек кеше булырга хәзерләнүче Ситников Петербургта буталып йөри, үзенен әйтүенә караганда, ул Базаровның «эшен» дәвам иттерә. Күптән түгел аны берәү тотып кыйнаган, диләр, ләкин ул аңа каршы бурычлы булып калмаган: ниндидер бер алама журнал кисәгендә алама гына бер мәкалә бастырып, үзен кыйнауучы кешенен куркак икәнлегенә ымлап үткән имеш, ди. Моны ул үзе ирония дип атый. Атасы аны һаман төрткәләп йөртә, ә хатыны аны юләр дип һәм... әдәбиятчы дип саний.

Россиянен ерак почмакларыннан берсендә кечкенә бер авыл каберлеге бар. Бездәге барлык каберлекләр шикелле, ул да бик күңелсез төскә кәргән: аны әйләндереп алган канауларны чүп үләнә баскан; соры төскә кәргән агач төреләр, кыегашып, кайчандыр яңа булган түбәләре астында череп утыралар; кабер ташлары, асларыннан кемдер төрткәнсыман, урыннарыннан күчкәннәр; яфраклары йолкынып беткән бер-ике агачтан, чак сизелерлек кенә булып, күлгә төшеп тора; кабер өсләрен иркенләп сарыклар таптап йөри... Ләкин шулар арасында кеше кулы кагылмый, терлекләр таптамый торган бер кабер бар: таң аткан чакларда кошлар гына кунып сайрый аның өстенә. Ул тимер рәшәткә белән киртәләнгән; ике як читенә ике яшь чыршы утыртылган: бу кабер эчендә Евгений Базаров ята. Аңа якындагы авылдан картаеп беткән ирле-хатынлы ике кеше бик еш килеп йөри. Бер-берсен житәкләшеп, бик авыр атлап киләләр алар; кабер ихатасына килеп житкәч, тезләнешең, озак-озак әрнеп елыйлар, уллары яткан кабер ташына карап, күзләрен алмыйча озак-озак карап торалар; үзара бер-ике авыз гына сүз сөйләшеп алалар, таш өстенә кунган тузанны сөртәләр дә чыршы ботакларың ипләп куялар һәм тагын догалар укырга тотыналар — улларына, аның турындагы истәлекләргә якынрак торган бу урыннан аерылып китә алмыйлар алар... Бу догалар, бу күз яшьләре шулай ук нәтижәсез калыр микәнни?

Шундый изге, шундый турылыклы мәхәббәт тә шулай ук бөтен нәрсәдән көчле түгел микәнни? О, юк! Кабер эчендә яшеренеп ятучы йөрәк никадәр генә дәртле, никадәр гөнаһлы, никадәр бунтарь булмасын, аның өстенә үскән чәчәкләр үзләренең гөнаһсыз күзләре белән безгә тып-тыныч карап торалар; ул чәчәкләр безгә мәңгелек тынычлык турында, «гамьсез» табигатьнең бөек тынычлыгы турында гына сөйләп калмыйлар; алар безгә шулай ук мәңгелек татулык һәм тормышның очсыз-кырыйсыз булуы турында да сөйлиләр.

1861 ел.

Художество редакторы *Ш. Мөхәммәтҗанов*

Техник редакторы *Г. Төхфәтуллин*

Корректоры *И. Уразова*

Наборга бирелде 20/II-1952 ел.	Басарга кул куелды 23/V-1952 ел.	ПФ 02142.
Кәгазь форматы 84×108 ¹ / ₃₂ -3,56 к. у.	Учет-изд. 12 таб.	Басма табак 11,68.
Табакта 44.000 хәреф.	Заказ № 081.	Тираж 10.000.
1952 нче ел преysкурaнты буенча бәясе 4 сум 50 тиен.		

ТАССР Министрлар Советы янындагы Полиграфия промышленности, издательстволар һәм китап сәүдәсе эшләре идарәсенең Татполиграф типографиясе. Казан, Миславский ур., йорт 9.

THE UNIVERSITY OF
CHICAGO

V